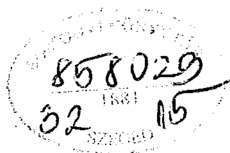
Vitányi Iván

A küszöbember

ÉLETEM TÖRTÉNETEI HORTHYTÓL ORBÁNIG

Noran Libro
Budapest, 2014

A szerző korábban megjelent könyve
a kiadónál
A FEUDALIZMUS TOVÁBBÉLÉSE
A MAI MAGYARORSZÁGON (2012)

ISBN 978-615-5274-88-6

A kiadásért felel
a Noran Libro Kiadó Kft. ügyvezető igazgatója
www.noranlibro.hu / kiado@noranlibro.hu /
www.facebook.com/noranlibro
Felelős szerkesztő Kőrössi P. József
Korrektor Fogarasy Judit
Borítóterv Szabó Lívia
Tördelés Gróf Levente

Készült a debreceni Kinizsi Nyomdában
Felelős vezető Bördős János ügyvezető igazgató

Tartalom

Előszó

Egy „küszöbember" jegyzetei

Sokat látott öregembertől gyakran kérdezik, hogy miért nem írja meg élete történetét. Tőlem is sokszor kérdik, hogy miért nem tettem. Mert kevesen vannak ma már, akik mindig a frontvonalban küzdötték, vagyis inkább küszködték végig az elmúlt évtizedek nagy fordulatait, 1943/44-et, 1945-öt, 1956-ot, akik ott voltak a kádári idők belső ellenállásának szinte minden szakaszában, az 1990-es rendszerváltásban és utána a zsenge magyar demokrácia valamennyi küzdelmében. Részt vettem sok harcban, többször közel álltam a győztesekhez, de a végén többnyire a sem nem győztesek, sem nem vesztesek csoportjába kerültem. (Ám a győztesek sem maradtak sokáig a helyükön – és akkor kezdődött minden elölről.)

Idejekorán felismertem társadalmi helyzetemet, amikor – még a 1979-ben – ezt a mindig a „küszöbön álló értelmiségi" magatartásával jellemeztem, hivatkozva Posa márki szerepére Schiller Don Carlosában. Aki ott áll a hatalom közelében, és ugyanakkor benne él a szélesebb társadalom mindennapi valóságában. Ezt fejezte ki Karl Mannheim a „szabadon lebegő értelmiség" fogalmával, ezt fejlesztette tovább Victor Turner „liminalitás", a mindig a küszöbön, a határon lét kategóriájával. Turner nem elégszik meg a társadalom szokásos statikus osztályozásával (munkások, parasztok,

vállalkozók, értelmiségiek stb.); a stabil osztályhelyzetűek mellé felveszi egyrészt a marginálisok (más néven a „tömegek") egyre növekvő csoportjait, másrészt a többfelé nyitott liminálisokat. Azért nevezte őket, mert mindig a felül-, alul-, kívül- és belül állás határán élnek így (limes = határ), örök egzisztencialista vagy posztmodern pozícióban. Nekik egy kicsit többet szabad, és egy kicsit kevesebbet. Sokat kezdeményeznek, de mindig kevesebbet végeznek. Idetartoznak az elégedetlenek, a lázadók, a kérdéseket feltevő, új utakat kereső tudósok, művészek, a tudomány és a technika felforgatói-előrevivői. Ha sikerül nekik, nagy alkotóként, újítóként vagy forradalmárként tartják őket nyilván, nevük fennmarad a technika, a tudományok, a művészetek történetében. Ha nem sikerül, sokan válnak keserű emberré. De idetartoznak az oktalanul elégedetlenkedők, a szüntelenül lázadók, a csak felforgatók és a rombolók is.

Ez a helyzet különösen alkalmas arra, hogy az egész társadalomra vonatkozó nézetek és programok szülessenek. Orwell azt írta, hogy a nagy változások és forradalmak sohasem felülről és sohasem alulról indulnak, hanem mindig középről. Azoktól, akik nincsenek igazán felül, nem integrálódtak bele teljesen az adott hatalom szerkezetébe, de annyira mégis benne vannak, hogy jól látják és átlátnak rajta. Akik nincsenek alul, nincsenek megverve a teljes kirekesztettség minden nyomorúságával, de annyira mégis benne vannak, hogy átérzik annak minden kínját. Tőlük indul ki a legtöbb változás, a technikai felfedezések csakúgy, mint a szellemi értékek forradalmai. Tőlük indul ki, de nem ők az első számú haszonélvezői.

Ebben a küszöb-helyzetben megadatott nekem, hogy belülről ismerjem a félfeudális történelmi Magyarország közép- és uralkodó osztályának belső életét, csakúgy, mint 1945–1990 és 1990–2013 hatalmi csoportjainak belső harcait. És ugyanakkor eljutottam oda is, hogy a népi mozgalom keretében ismerjem meg a parasztság életét, mozgalmi kapcsolataim révén pedig a munkásságét, az értelmiség különböző típusait pedig munkám által belülről ismertem, a tudományos, művészeti és

sajtó „hoch intelligenciától" a falusi népművelőkig és pedagógusokig.

Ezt sokan tudják is rólam. Így történt, hogy a kiadó felkért, hogy írjam meg életem történetét – kicsit alaposabban és elemzőbben, mint ahogy egy már megjelent könyvecskében tettem (*Önarckép – elvi keretben* – 2007). Úgy éreztem azonban, hogy ez a maga összetettségében nem férne bele a most elképzelhető keretekbe. Ezért abban maradtunk, hogy ezúttal mozaikszerűen próbálom bemutatni – pontosabban felvillantani – tapasztalataim fő-vonalait. Kiválogatom azokat a jellemző részleteket, ha úgy tetszik, történeteket, sőt egyenesen anekdotákat, sztorikat, amelyek – „mint csöpp vízben a tenger" – képet adhatnak az egészről. Egyaránt helyet kapnak közöttük saját életem jellemző eseményei, valamint akkor hallott és megismert jellemző helyzetképek.

Szerkezetileg hat nagy részben igyekszem ezt megtenni.

1. Gyermek- és ifjúkorom, családom történetétől kezdve 1943-ig, amely egybeesett a felnőtté válással (akkor érettségiztem).
2. Első felnőttéveim, 1943-tól 1945-ig, belefoglalva az ellenállást, a börtönt, a háború végét.
3. Az útkeresés és a csalódások története, 1945-tól 1957-ig. A kezdő demokrácia, az ifjúsági és kulturális mozgalmak, a Rákosi-kor története a forradalomig és a forradalom leveréséig.
4. A Kádár-kor kettős társadalma, a benne átélt harcok és ellentmondások.
5. A rendszerváltástól máig tartó időszak.
6. Végül néhány olyan történettel zárom a könyvet, amelyeket filozófiai, szociológiai és társadalom-lélektani anekdotáknak neveznek, és úgy érzem, valamennyi általam átélt kort jellemeznek.

Azokat a történeteket igyekeztem kiválogatni, amelyek – úgy érzem – a magyar helyzetre egyetemlegesen jellemzőek.

* * *

Nem tagadhatom azonban meg magamat, pontosabban azt, hogy az eleven életben, mindezen történetek között magam is szüntelenül azon gondolkoztam, hogy hogyan alakult és hogyan fog alakulni a magyar társadalom élete. Ezt igyekeztem írásaimban megfogalmazni, hol tudományos igénnyel, hol a közgondolkodás számára.

Örökös küszöb-helyzetemből következik, hogy az életem során egymást többször is váltó hatalmi rendszerek működésében csakúgy szereztem tapasztalatokat, mint a hatalomból kirekesztett vagy vele egyenesen szemben álló rétegek életéből. Ezért a történetek mellé, függelékként, esetenként rövid háttértanulmányt is csatolok – röviden összefoglalva mindazt, amit erről szociológiai-politikai könyveimben, tanulmányaimban részletesen kifejteni igyekezem. Ezek helyezik el az anekdotákat a megfelelő környezetbe.

1

Család, gyermekkor, felnőtté válás – 1943-ig

1. A CSALÁD

Édesapám és édesanyám családja egyaránt a középnemességhez tartozott, annak kétféle rétegéhez.

Édesapám családja, a Vitányiak

Vitány falu Sátoraljaújhelytől és Szépfalvától nem messze fekszik, ma a szlovák határ mellett. (A múlt században egyesítették a szomszédos Vily községgel, ekkor Vilyvitány lett a neve.) Itt élt Vitányi Gergely, aki 1667-ben a török elleni harcban viselt érdemeiért nemességet kapott. Földet azonban nem adtak hozzá. Vitányból a család nem sokára elköltözött Makkoshotykára, Sárospataktól négy kilométerre. Nem voltak jobbágyok, de számottevő birtokuk sem volt. Ahhoz a Magyarországon ritka réteghez tartoztak, amit szabad parasztságnak nevezhetünk.

Az évtizedek-évszázadok során itt olyannyira elszaporodtak, hogy a falu lakosságának jelentős részét, talán a felét ma is Vitányinak hívják. A másik fele roma, és a két rész – egyre többektől hallom – békében él együtt. Egy a környéken ismerős egyetemi tanár

(2014-ben egyébként fideszes parlamenti képviselő) azt mondta nekem, hogy ezt akár példa gyanánt is lehetne mutogatni, mint a roma beilleszkedés jó példáját.

Makkoshotykán sohasem volt nagybirtok, nem volt gazdagsággal kecsegtető szőlészet. Református falu volt, vallásilag is Sárospatakhoz tartozott, és ha a lelkész felfigyelt egy tehetséges fiúra, elintézte, hogy felvegyék a pataki kollégiumba. Így került dédapám apja, szintén Vitányi Gergely, a pataki iskolába, majd a teológiára, és így lett református lelkész Zsércen. Az ő fia, az én dédapám, József pedig Megyaszón. Lakása – szabályos tornácos parasztház – még 1980 körül is megvolt, „Vitányi-háznak" nevezték – de azóta lebontották.

VITÁNYI JÓZSEF A PILVAXBAN

Dédapám legidősebb fia – szintén Vitányi József – azonban már jogásznak készült, Budapesten tanult, és tevékeny részt vett a márciusi forradalomban. Majd később a szabadságharcban, ezért Haynauék bíróság elé állították, és büntetőszázadba sorozták, amely Olaszországban teljesített szolgálatot. Erről írta *Emlékiratok* című könyvét, amely birtokomban van. Hadd idézzek ebből néhány sort március 15-éről (eredeti helyesírással):

Kedves Szüléim!
Az események sora a következő:
Megjővén és elterjedvén a Franczia forradalomróli hir, ez, s hozzájárulván még ehez a Németország csaknem minden kiskirályságaiban kifejlődött mozgalmak, – fölébredt végre a Magyar is, (az ifjúság:) – látván – hogy ha van arra jó alkalom, az most van – hogy kérjen, követeljen mindent, mire joga van, mire a' kor' szelleme megérlelte már a Nemzetet.

Nehány napokkal ezelőtt a Pesti középponti ifjúság mintegy minden czél nélkül a rendesnél számosabban gyűlt össze naponta a Jillinger kávéházban, ... szónokolgattak, vitatkoztak, míg végre a franczia modor szerint reformlakomát terveztek Martz 19ikére, s arra aláírást is nyitottak. Megérkezvén Pozsonyból a felirata az alsó táblának, ez még nagyobb élénkséget szült, annyira, hogy egy petitiót számos aláírással rögtön késziteni terveztek, s e tárgyban az ellenzéki kör egyetemes gyűlést tartván, ott Klauzál, Csányi, Nyáry igyekeztek rábírni a heves ifjúságot, hogy közöltessék az elébb Gr.Battyányi Lajossal, a Magyarországi ellenzék' fejével, ki azt az egész országban köröztesse aláírás végett... Ennek következtében ma reggel fiatal ügyvédek, költők stb összegyűltek a mi egyetemünk udvarában, s itt Petőfi elszavalván az általa készitett Nemzeti dalt – mellyet mellékelendek – mennek kivivni a sajtószabadságot; eleinte a Censorhoz akartak menni, de aztán egyenesen mentek a nyomdába, ott a sajtót elfoglalták, s nyomatták tüstént a petitiót magyar és német nyelven, s a Nemzeti dalt, de megtudván, hogy a mi osztályunk az egyetemben a' boncztani leczkére maradt vissza, értünk jöttek, s magukkal vittek minket is a' nyomda elibe, ott szónokolgattunk, Petőfi a Nemzeti dalt több izben elszavalta....Délután a' helytartó tanács minden további kérelem nélkűl megadta a' sajtószabadságot. – Ekkor a' Stancsics' kiszabaditásáról – ki mint Politicai statusfogoly Budán ült – gondolkoztak, roppant tömeg ment Budára, velök Gr. Almássy Móricz, aki éppen elfogatta Stancsicsot, – s ott szinte békés úton megnyerték neki a Szabadságot, 's hozták haza diadallal. –S ez mind a mai nap Martz 15ének műve – nagy nap a Magyarnak, mert illyen eseményt még a Magyar történetkönyv fel nem mutathat....

Ma Mártz 16ik-án nemzeti őrség alakítása elhatároztatott; a polgári őrség megszaporittatott 1500al – a' nemzeti őrségre pedig aláirás nyittatott, ki ezt teszi, ingyen kap fegyvert, s a nemzeti szín szalag – ismertető jelt.... Eddig menvén a' dolgok, ma estve az eddigi diadal' ünnepére az egész Budapest ki lesz világítva. – A' Petitio im ez: „Mit kiván a' Magyar Nemzet? – Szabadság, Egyenlőség, és Egyetértés.

Hogy levelem megnyugtatási czéljának megfeleljen, még egyszer mondom, hogy mindeddig semmi erőszak nem történt, s a dolgok mostani menete szerint történni nem igen fog; ugyanazért – habár az egyetemi ifjúságnak – melly eféle mozgalmaknál Párisban, Bécsben is főszerepet vitt – magam is tagja vagyok, – rajtam aggódni – ha talán

azt tennék kedves Szüleim – nincs okuk; ha komolyabb fordulatot venne a dolog, – amennyire lehet – őrizkedném. –

De – mint mondtam – nem őrizkedett, részt vett a harcokban. Utána büntetőszázadba osztották, amelyet Olaszországba vittek. Emlékiratai erről is beszámoltak.

Azután megnősült, Parádon telepedett le, hat fia lett – megvannak a fényképeik, szép sudár legények. Mind a hatan meghaltak tüdővészben huszonöt éves koruk előtt. Csak a hetedik gyermek, egy lány maradt életben, Karolina.

A JOGÁSZOK KÉT NEMZEDÉKE: VITÁNYI NAGYAPÁM ÉS ÉDESAPÁM

Nagyapám, Vitányi Bertalan huszonöt évvel volt fiatalabb bátyjánál, Vitányi Józsefnél, akkor született, amikor a bátyja – úgy látszott – végképp eltűnt a fogságban. Folytatta a papi mesterséget, jogot végzett, ügyvéd lett Szerencsen – többek között az ekkor épülő cukorgyár első jogtanácsosa. Felesége, Hanák Erzsébet Gyöngyösről jött, Egerben végezte el a tanítóképzőt. Hat gyereket szült, de még fiatalon meghalt sarlachban, és a gyerekek közül kettő kicsi korában követte. A tragédiák hatására Vitányi Bertalan – akit sárospataki emlékezések tetterős, életszerető embernek jellemeztek – elkomorodott, és ötvenkét éves korában ő is eltávozott. Szerencsére akkor már velük volt Vitányi József lánya, Karolina – ahogy én ismertem: Linka néni –, aki odaadóan nevelte a gyerekeket, és vezette a szerencsi háztartást, ahol a legidősebb gyermek, Vitányi Miklós továbbvitte az ügyvédi irodát, a többiek meg hazajártak. Én még ismertem őt. Öccse, édesapám, Vitányi Iván szintén jogot végzett.

Édesanyám családja, a Szentpályak

Anyám családja, a Szentpályak a középnemesség felső, földbirtokos rétegéhez tartoztak. Eredetileg székelyek – Homoródszentpál

ma is létezik, nem messze Székelyudvarhelytől. (Nemrég jártam ott, még Szentpály nevezetű, távoli rokonnal is találkoztam.) A 17. század elején emelkedtek ki a közszékelységből. Sajátos volt ez a kiemelkedés – és vele a család további viselkedése –, mert inkább a kultúrán alapult, mint a jóléten. Az első ismert ős, Szentpály István, előbb Rákóczi György, majd Bethlen Gábor szolgálatában állott. Kulturális és külügyi szolgálatokat teljesített, mivel több nyelven tudott, többek között törökül is. Részt vett azokon a titkos tárgyalásokon, amelyeknek az volt a témája, hogy Erdélyt békén hagyják a törökök. (A tárgyalások titkosírással készített jelentéseit és Rákóczi utasításait Ötvös Ágoston fejtette meg, és adta ki 1848-ban *Rejtelmes levelek* címmel.)

Nagyobb szerepet játszott Bethlen udvarában, mint a könyv- és titkos irattár vezetője. Ő volt a „kultúrfelelős". Mindehhez házassága is hozzájárult: felesége, Baráti Borbála Mircea, Beszarábiai fejedelem unokája volt. Mircea nagyapját pedig Vlad Ţepeşnek hívták, aki Drakula néven írta bele magát a történelembe. Megjegyzem, hogy ezt a tényt a család tökéletesen elfelejtette, mert el akarta felejteni. Pedig 1798-ban, Szentpály Istvánnak, a debreceni egyetem tanárának halálakor kiadott emlékkönyvben még megírták. Velem is történészek közölték, amikor véletlenül erről beszéltünk. (Amikor pedig ezt elmondtam édesanyám utolsó életben maradt testvérhúgának, majdnem elájult. Azt mondta, soha többet ne emlegessem.)

Szentpály István fia, Szentpály Ferenc neves költő lett. Arról volt híres, hogy Werbőczy *Tripartitum*át lefordította magyarra, méghozzá versekben. (Egy másolt példányt őrzök belőle.) Az ő fia, Szentpály Benjámin, a szabadságharcban Rákóczi Ferenc egyik kapitánya, a vereség után vele együtt menekült. Lengyelország felé menet egy estét Csarodán töltöttek, Ugocsa megyében. Egy másik korabeli költőnél, Perneszy Zsigmondnál háltak, és az ott töltött két nap elég volt arra, hogy az egyik költő fia beleszeretett a másik költő lányába. Szentpály Benjámin Perneszy Borbálába. De tovább kellett mennie – szerelmes leveleiket később kiadták. Hazajövet összeházasodtak, és ebből nőtt ki az ugocsai Szentpály család.

(A romantikus történetből Komáromi András írt történelmi esszét.) Volt egy középnagyságú földbirtokuk – pár száz hold –, különböző tisztségekben részt vettek a megyei életben – többek között ők is megszavazták az *Ugocsa non coronat* feliratot – és a maguk módján a szellemi életben is – volt közöttük debreceni egyetemi tanár, költő és pap.

Ezt folytatták a 19. században is. Részt vettek a reformkor eseményeiben, a szabadságharcban. Dédanyám Szentpály Lászlóné Egry Irma, az ő édesapja, Egry János volt 1848-ban a főispán – őt a vereség után in contumaciam halálra ítélték, de mire odaértek a pribékek, meghalt. (Az Egry család is több neves értelmiséget adott, többek között – anyai ágon – Gulácsy Lajost, a festőt. Czeizel Endre a tehetség örökléséről szóló monográfiájában külön foglalkozik az Egry–Gulácsy rokonsággal.

Szentpály László testvére, Szentpály Janka Beniczkyné Bajza Lenke mellett egyike volt az első nőíróknak, regényeket írt, és néhány kötetet az akkor divatos stílusban, valamint egy hatalmas, tudományos igényű monográfiát a Lavater nyomán akkor terjedő karakterológiáról, „arcisméről".

Szentpály Janka első szerelme Irányi Dániel volt – levelezésüket később kiadták –, de nem lett belőle házasság. Pedig szenvedélyesen indult. (Egy idézet Irányi Dániel leveléből: *„Miért ismertelek meg oh leány? Hogy a hazától és talán magától az élettől is csak annál nehezebben válhassak meg. ... Én nem szeretlek Téged, én imádlak. Szép vagy és bájoló,... homlokodra a márvány irigyen tekint, arcod szelíd pírját a szellő festette... termeted – de minek számláljam elő szépségedet, hiszen én mind nem ezt szeretem. Imádlak tiszta szívedért, imádlak, mert szereted a Hazát!"*

Második szerelme, Boconádi Szabó József, ezredesként vett részt a szabadságharcban, Aradon halálra ítélték, majd tizenöt év börtönre csökkentették a büntetését. Megismerkedésük romantikusan ismételte meg Szentpály Benjámin és Perneszy Borbála találkozását. Néhány aradi rabot ugyanis egy időre a munkácsi várba helyezték át. A rabszállítók most Halmiban álltak meg (nem messze Csarodától), ott volt a Szentpály birtok. Szentpály Janka és

Szabó József fél órára találkoztak, rögtön egymásba szerettek, és örök hűséget fogadtak egymásnak. A fogság még 10 évig tartott, levelezésüket később két vastag kötetben adták ki, ma is érdekes dokumentum. Végül összeházasodtak, gyerekeket nemzettek, sok neves értelmiségi származik tőlük, így például a színházi Beőthy dinasztia.

Szentpály Janka színesen írja le a család életét Halmiban. Idézzek ebből egy jelenetet, amelyben elmeséli, hogy mivel foglalkoznak szabadidejükben.

„Mi nem bálozunk, hanem sokkal hasznosabb mulatsággal töltjük időnket. Színielőadásokat rendezünk az én kezdeményezésemre. Már két előadásunk volt, de bizony a jövedelem kevés. Én az öreg, zsémbes, kacér kisasszonyokat játszom, és nagyon tetszem, művészetemmel sok babért arattam. Most a »Csalódásokra« készülünk Kisfaludytól, én Lucát játszom. Nővéreim a szerelmeseket. Én sok élvezetet találok a játékban, sőt olyannyira otthon érzem magamat a színpadon, hogy majdnem azt hiszem hivatásomnak. Fel is említettem szüleim előtt, de azok borzadva szörnyülködtek ilyen gondolatnak még a lehetőségétől is. Apáca is szeretnék lenni, de ezt mégsem szeretem, mert lekötött, rabszolgai. A szabadságot pedig mindenekfelett imádom."

Szentpály Janka leszármazottai kiszakadtak a dzsentri létből, és helyzetük szerint is értelmiségiekké váltak. Egyik lánya Szabó Aranka, Beöthy Zsolt felesége, aki szintén ismert író és színházi ember (első felesége Rákosi Szidi, a népszerű színésznő volt). Gyerekeik és unokáik szintén neves értelmiségiek, részben Beöthy, részben Horn néven. Szabó Aranka lánya, Beöthy Katalin ugyanis kalandos házasságot kötött, Kairóba ment férjhez Horn Alfrédhez, az ő fiuk, Horn Artúr azonban hazajött, és idehaza lett ismert agrárszakember, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Nemrégen halt meg. Fia, Horn Péter szintén akadémikus, jelenleg a kaposvári akadémiai kutatócsoportot vezeti.

Meg érdekesebb Szentpály Janka másik lányának, Szabó Irénnek története. Ő a zsidó származású Sárkány Andorhoz ment férjhez,

fia, Sárkány József pedig a Szociáldemokrata Párt megbízásából 1945 után a Honvédelmi Minisztérium államtitkára lett. 1948-ban Rákosiék általános támadást indítottak az egyesülni nem akaró szociáldemokraták, Kéthly Anna és társai ellen. Sárkányt a Nitrokémia ügyben fogták perbe koholt váddal, és életfogytiglani börtönre ítélték. 1957-ben szabadult. Ekkor ő keresett meg engem, mert hallotta, hogy baloldaliként vettem részt a forradalomban, és mindketten örültünk, hogy ilyen is van a rokonságunkban.

AZ ELSŐ MAGYAR TALÁLKOZÁS MARX KÁROLY ESZMÉIVEL

Érdekes kapcsolatokat hozott Szentpály László legidősebb lányának, Klementinnek a házassága is.

Szentpály Klementin egy szintén Halmiban lakó, másik birtokos családjába ment férjhez György Endréhez, aki egy ideig földművelési miniszter is volt. Így sógora lett ez a György Aladár, aki arról nevezetes, hogy Magyarországról ő ismerte meg és ő ismerte fel először Marx Károlyt a 19. század hetvenes éviben. Hívévé szegődött, személyesen is megismerkedtek, tagja lett az első internacionálénak, és írásaiban igyekezett népszerűsíteni. (A 20. század nyolcvanas éveiben néhány művét újra ki is adták.)

Elképzelhetjük tehát, hogy amikor egy-egy ünnepen összejött Halmiban az egész rokonság, volt miről beszélniük. Ha kimerítették a szabadságharc és az irodalom (majd később a színházi élet) eseményeit, bizonyára Marx Károlyról is elbeszélgettek.

Amikor a bécsi döntéssel Halmi ismét Magyarországhoz tartozott, én is többször jártam az egykori kúriában. Akkor még élt Szentpály Klementin, akit Maminak hívtunk. Ő volt a család legidősebb tagja, és mivel nem volt gyereke, részt vállalt testvérei gyerekeinek nevelésében. Velük voltam a Halmi-hegyen lévő nyaralóban, ahol éjszakánként hallgathattuk a közelben tanyázó farkasok iszonyatos üvöltését.

NAGYAPÁM, SZENTPÁLY BENJÁMIN

Mindebből érthető, hogy anyai nagyapám, Szentpály Benjámin, aki 1864-ben születetett, nyitott szellemben nevelkedett, és mire felnőtt, tudatosan és egészében liberálissá vált. Orvosnak készült, Debrecenben végezte el az egyetemet. Liberalizmusa itt egészült ki a materializmussal. Semmiben sem folytatta a dzsentri életmódot, nem törődött a földbirtokkal sem.

Mint orvos arra akarta szentelni az életét, hogy felfedezze a rák gyógyszerét. Debrecenben kezdett praktizálni, ott születtek a gyerekei, így édesanyám is. A szegényeket ingyen gyógyította, mindenkit nagy figyelemmel. Egy helytörténeti könyvben olvastam, hogy neki volt először személyautója Debrecenben, 1898 táján. (Jellemző, hogy a család következő autótulajdonlásáig nyolcvan évet kellett várni.)

SZENTPÁLY NAGYAPÁM AMERIKÁBAN

Nagyapám már Debrecenben sokféle eszközzel próbálkozott a rák gyógyításával. Mindent megpróbált: gyógyszereket, operációkat, de egyre inkább arra a következtetésére jutott, hogy ezek nem elégségesek. A jövő lehetőségét az elektromágneses erők felhasználásában látta. Ennek kezdeményezése akkor indult, és a philadelphiai Franklin Intézete volt az úttörője. Nagyapám hallott erről, megtanult angolul, és beszerzett néhány könyvet (ma is őrzöm őket), sőt, megpróbált ilyen eszközöket előállítani. Prófétaként hirdette ezt, és voltak is sikerei, de úgy látta, ez nem elég, itt, Magyarországon nincsenek arra lehetőségei, hogy ezt a módszert igazán ki lehessen fejleszteni.

Elhatározta, hogy családjával kimegy Amerikába. Ők el is fogadták a tervét, gyűjtötték rá a pénzt, de aztán új alkalom is nyílt: 1902-ben meghívták egy amerikai békekonferenciára. Nekiindultak, kimentek, a konferencia után kint maradtak. Először Philadelphiában telepedtek le, ott nagyapám elvégezte a Franklin Intézet

tanfolyamát, majd Croquet-ben, Texas egy kisvárosában vállalt orvosi állást. Odaköltöztek, a gyerekek – anyámék – ott tanultak meg igazán angolul, vagyis amerikaiul, és azt texasi dialektussal beszélték. (Olyannyira, hogy még nekem is azt mondta egyszer egy New York-i konferencián egy texasi résztvevő: érdekes, hogy noha elég tökéletlenül, kissé törve beszélek angolul, a kiejtésemről mégis megismeri a texasi dialektust. Anyám ugyanis kicsi koromban egy ideig angolul is próbált velem társalogni.)

A croquet-i életről sokat beszéltek. A lakosság többsége fekete volt, kisebbsége fehér cowboy. Nagyapám lelkesen vállalta a feketék orvosának szerepét. Nagyon jól fogadták, mert nyoma sem volt benne az amerikai „dél" magatartásából, egyenrangúnak tekintette a feketéket. Meg is hívták a doktor egész családját az esti összejövetelekre, ők pedig gyönyörködve hallgatták a néger énekeket.

Hadd idézzek fel egy jellemző esetet, amit később Pálóczi Horváth Lajos, édesanyámék unokatestvére le is írt 1986-ban kiadott, *Álompákász* című önéletrajzi regényében. (Neki édesanyám mesélte el, amikor a tízes években hazajöttek.) Ez véletlenül nem fekete betegről szól, hanem egy öreg cowboyról.

A cowboyt gyerekei kényszerítették bejönni, ő maga azt állította, hogy semmi baja. A család azonban úgy látta, hogy a helyzete súlyos. Nagyapám megállapította, hogy tényleg az, rákja van, feltétlenül meg kell operálni. Az öreg azonnal kikötötte, hogy ha meghal, akkor a doktor fizesse a temetési költségeket, és ezért tegyen le harminc dollárt. Nagyapám olyan szenvedélyesen kutatta a rák esélyeit, hogy rögtön meg is tette.

Az öregnek ezután újabb feltételei támadtak. Először kért egy nagy üveg whiskyt. Mikor ebből jól beivott, azt követelte, hogy hozzák ide a hátaslovát, még egyszer körül akarja lovagolni a ranchőt. Mikor erről a családja lebeszélte, azzal állt elő, hogy hozzanak egy bendzsót, mert el akarja énekelni a kedvenc dalait. Ezt megtették, de erre már behívták a doktor családját is, nagyanyámat és a négy, akkor tíz év körüli gyereket.

Anyám elbeszélése szerint legalább fél óráig énekelt, gyönyörűen. Valamennyien sírtak. Utána pedig még egy fél órát szorongatták a beteg kezét. Azután következett az operáció. Nagyapám igen nagy gonddal végezte – a kivágott daganatot minden operáció után hosszú ideig saját laboratóriumának eszközeivel vizsgálta. A beteg meggyógyult, legalábbis addig a néhány évig, amíg Croquetben maradtak, a rák nem újult ki.

SZENTPÁLY NAGYAPÁM ÉS HENRY FORD

Texasból később Detroitba költöztek, ahol nagyapám kis szanatóriumot nyitott. Ott folytatta kísérleteit.

Itt történt a következő eset. A szanatórium utcájában egy fiatalember karambolozott egy kezdetleges autóval. Ájultan feküdt, nagyapámék kirohantak, a fiatalembert bevitték a szanatóriumba, és több hétig ápolták.

Amikor meggyógyult, megköszönte, és a következőket mondta: *„Sajnos, most nem tudok fizetni, mert most nincs pénzem. De ha beválnak a terveim, majd lesz. Ezért most adok egy kötelezvényt, hogy akkor kiegyenlítem a számlámat."* Írást is adott róla, alá is írta a nevét. Henry Fordnak hívták.

A kötelezvény 1943-ban, nagyapám akkori kis Szöllősvégardói (ma Pidvinogradov) otthonában még megvolt. A háború viszontagságai alatt azonban elveszett. Pedig azóta is úgy várjuk a tartozás kifizetését (lehetőleg késedelmi kamattal), mint egy lottónyereményt.

(1984-ban László Ervin meghívására részt vettem a Club of Rome philadelphiai ülésén, a fogadást az Egyesült Államok akkori alelnöke, Gerald Ford tartotta. Amikor rítusszerűen kezet fogott velem, eszembe jutott a történet. Mi lenne, ha itt mondanám el neki? De szerencsére azonnal elvetettem az ötletet, és nem szóltam semmit.)

ÚJRA ITTHON

1915-ben hazajöttek. Nagyapám azt hitte, hogy most már eleget tanult, szükség lesz rá itthon. De meg kellett tapasztalnia, hogy tévedett.

A birtok hamar elúszott, nagyapám felesége, Horthy Ágnes, a húszas években meghalt. Próbált rendelőt nyitni – először Budapesten (az Üllői úton), majd Nagyszőlősön –, fel is szerelte elektroterápiai gépekkel (én is láttam, és csodáltam őket, de nem tudott előrejutni.

A birtok elvesztéséhez persze az is hozzájárult, hogy Szőllősvégardót Csehszlovákiához, Halmit pedig Romániához csatolták. Csak akkor lehetett volna valamit is fenntartani, ha valaki ott marad, és ellátja a mindennapos feladatokat. Erre azonban már nem volt alkalmas sem ő, sem senki más a családban. A mezőgazdaság és a hagyományos földesúri élet már nem érdekelte őket. Maradt még egy-egy ház mindkét helyen, meg néhány sír a temetőben, de ebből nem lehetett már megélni.

Nagyapám egyre nehezebb helyzetbe került. Időskorában a gyerekeinek kellett eltartania.

Két évvel a halála előtt tudta meg, hogy én is a szabadgondolkozás irányába mozdultam el, talált alkalmat arra, hogy külön beszélgessünk, kettesben.

Elmondta, hogy ő igenis materialista. Nincs külön test és lélek, valójában csak anyag van, amely „parányokból" épül. (Ezt a nyelvújító szót használta az atomra.) A lélek csak az egyik funkciója a létnek. Elmondta, hogy nem hisz a vallásban, nem hisz a halál utáni létben. Ezt előbb-utóbb az emberiségnek is meg kell értenie, hogy itt a földön kell jobb életet teremteni. Ez azonban hosszú folyamat, nem lehet erőltetni. Ő a liberalizmus híve, a szabadságé, egyenlőségé és testvériségé. De most meg kell érteni azokat is, akik a vallásban keresik a megnyugvást. Ezért ő nem kérkedik ateizmusával, még gyerekei előtt sem. Ha olyanokkal van együtt, akik hisznek, nem vitatkozik. Templomba is elmegy, hogy ne botránkoztassa meg őket. Az emberi egyenlőség híve, nem tartja jónak és fenntarthatónak sem a társadalmi hierarchiát, sem a nemzetek egyenlőtlenségét. A paraszt ugyanolyan ember, mint az úr, a ruszin ugyanolyan, mint a magyar, a fekete, mint a fehér. Meg kell értenünk egymást. A felesége (ő ekkor már rég meghalt) nem mindent gondolt így, de a liberalizmus alapjait elfogadta. Most örül, hogy van egy unokája, aki őt követi.

Nagy élmény volt ez a beszélgetés. Hozzásegített ahhoz, hogy megértsem azt a primer liberalizmust is, amelyet szüleimtől kaptam. És persze mindenekelőtt ahhoz, hogy megértsem nagyapám sorsát.

Mert kegyetlenül sikertelen volt az élete.

ÉDESAPÁM, ÉDESANYÁM

Szüleim társadalmi magatartását furcsa kettősség jellemezte, amit én is csak felnőttkoromban értettem meg.

Az egyik, hogy mindketten elfogadták és megélték a hagyományos magyar „úri" középosztály magatartását. Vallásosak voltak, a református vallás tanításai szerint hittek az Istenben, meg akarták tartani a törvényeket – de nem voltak bigottak. Büszkén voltak magyarok, visszakívánták a Trianonban elvett részeket, de megjegyezték, hogy a Trianon előtti hatalom nem bánt jól a nemzetiségekkel. Irodalmi ízlésük Jókain, Mikszáthon alapult, és eljutott Bródy Sándorig, de nem tovább. Bródyig is gondolom azért, mert nagyanyám, Hanák Erzsébet Egerben járt tanítóképzőbe, és ott találkozott az íróval. Hozzájárult ehhez, hogy testvére, Hanák József a helyi lap egyik szerkesztője volt, verseket írt, így szakmai barátság volt közöttük. Még én is láthattam Bródy több meleg hangú ajánlását, többek közt *Az asszonyi szépség* című könyvéhez. Sajnos ezek is elvesztek az ostrom alatt.

Zenében mindennapi kenyerük a magyar nóta volt, amelyet mindketten magas színvonalon műveltek. Apám úgy zenélt, mint egy cigányprímás; ha Pestre jöttünk, este elmentünk egy kávéházba cigányzenét hallgatni. Több helyen – például a Spolarichban, (később Baross kávéház), a József körút sarkán Farkas Jenő – a prímás ismerte is apámat, és vacsora után kezébe adta a hegedűt. A közönség tapsolt, én persze büszkén hallgattam. Anyám viszont egyéni módon zongorázott, nem a szokásos magyar nóta stílusban. Talán a néger zene élménye is hozzájárult ehhez. Nem cifrázott, hanem kemény, feszes stílusban játszott, és nem kerülte

a disszonanciákat sem. Amikor később Bartók-népdalfeldolgozásokat játszottam neki, tetszéssel fogadta. A komolyzenében édesapám úgy Schubertig jutott, édesanyám pedig Wagnerig.

A társadalmi érintkezésben zárkózottak voltak. Főleg a rokonokkal érintkeztek a magánéletben, csak kevés más emberrel. Antiszemita szót nem hallottam tőlük, de annak elítélését sem. Alapelvük, mint apám nekem is többször kifejtette, a „korrektség" volt, ez az úriember kritériuma, és ők ezt vallották.

És ugyanekkor mindehhez valami sajátos liberalizmus társult. A másik ember elismerése akkor is, ha az másfajta, mint ők. Nyilván hozzájárult ehhez, hogy sorsuk nehézzé vált. Nem csak azért, mert első gyerekük, Attila után két kislány is született, akik még kétéves koruk előtt meghaltak. Ez anyámban egy mindig érezhető bánatot ültetett el. Még inkább azért, mert a nyomort is megismerték. Apám jogász volt, de a háborúban behívták hadbírónak. Ezt a húszas évek közepén otthagyta, és közjegyző akart lenni. Ehhez azonban akkor nagyon nagy protekció kellett, és neki nem volt elég. (A Horthy rokonság nem működött, majd elmondom, miért.) Időnkint sikerült közjegyző-helyettesi állást kapnia, de aztán hónapokig nem. Sokat költözködtünk (Debrecen – Nyíregyháza – Karcag – Kiskunhalas – Budapest IX. kerület – Ráckeve – Bácsalmás), sokszor bútorozott lakásban, alkalmi munkákból éltünk. Ilyenkor apám megismerkedett a társadalom más rétegeivel, és velük is a korrektség szabálya szerint viselkedett.

Az így kialakult liberalizmusuknak én voltam a haszonélvezője. Növekedésem során egyre jobban elfordultam a szülői osztály ideológiájától és magatartásától. Ők ennek talán nem örültek, de ha így is volt, semmiben nem akadályoztak. Amikor beleszerettem a népdalba és Bartókba, figyelemmel hallgattak, ha az otthoni zongorán Bartókot játszottam, dicsérték, és figyelmeztettek, ha a rádióban hallgatni lehetett. Amikor Veres Péter az én meghívásomra eljött Abaújszántóra, meghívták ebédre, és tisztelettel fogadták. Ugyanezt tették Győri Elekkel, a parasztfestővel. És amikor 1944-ben, már bátyám halála után (a fronton esett el), elmondtam, hogy részt veszek az ellenállásban, féltettek, de nem tiltakoztak.

KERESZTSZÜLEIM, A MAGYARI KOSSÁK

Szüleim a rokonok közül nem egy házaspárt, hanem két testvért kértek fel keresztszüleimnek: Magyari Kossa Aninó nénit és Péter bácsit. Édesanyám unokatestvérei voltak. Mindketten egyedül éltek, úgy látszott, nem is készülnek a házasság szentségének elnyerésére. (Ugyanígy élt sokáig harmadik testvérük, Márton, azaz Marci bácsi is.) Kicsit azt akarták ezzel a felkéréssel mondani, hogy akkor legyen nektek is legalább egy keresztgyereketek. (Bár Péter bácsi később megnősült, fia is lett.)

A Puky család révén voltunk rokonok. Volt egyszer, hol nem volt, volt a 19. század közepén öt Puky testvérlány. Nagyon szépek voltak (ma is őrzöm róluk a fényképet), nem is voltak szegények, (a vagyont részben nagyanyjuktól örökölték, aki egy Waldeck gróf lánya volt), így nagy házat vittek, és a dzsentri középosztályban nagy figyelemmel kísérték sorsukat. Férjhez is mentek, természetesen, mindannyian. Az egyik (az én dédanyám) lett Horthy Vilmosné, a másik lány Magyari Kossáné, a harmadik Bánóné, a negyedik Kolosyné, az ötödik Kölcseyné. Dédanyám még látott engem, de én már nem emlékszem rá.

Édesanyámék Magyari Kossáékkal voltak a legjobban, ezért is esett rájuk a választásuk. Érdekes emberek voltak, akik nagyúri lehetőségeiket értelmiségi viselkedésre váltották át.

ANINÓ NÉNI

Aninó néni 1882-ben született, festőművész lett, méghozzá az 1900-as évek legjobb körében, a nagybányaiak között. Szép *plein air* képeket festett, csoportjának színvonalán. Aztán hirtelen abbahagyta a festést – Pesten élt a Tavaszmező utcai műtermes lakásában, de nem festett többé. Nem is engedett idegeneket a képek közé, a műtermet zárva tartotta – de nekünk megengedte, hogy nézegessük. Nem tudom mi történt, nem is gondolkoztam rajta.

Amikor meghalt, felhívtam Bernáth Aurélt, mint egykori nagybányai társát, hogy közöljem vele a hírt.* Hallottam a hangján, hogy nagyon elszomorodott, kicsit hallgatott, aztán így szólt: *„Jöjjön fel hozzám egyszer, hogy beszélgessünk Aninóról. Most már elmondhatom magának az ő titkát, szerelmének szomorú történetét a nagybányai alkotótábor egyik nagy festőjével."*

Meglepődve hallgattam, és rögtön kérdezni kezdtem, de úgy válaszolt, hogy ezt személyesen mondja csak el. Időpontban azonban nem tudtunk megegyezni, mert elutazott valahová. Aztán megfeledkeztem róla, és egyszer csak hallottam, hogy Bernáth Aurél meghalt. Így most már csak találgathatnám, hogy kivel volt a tragikus szerelem. Annyi biztos, hogy Aninó néni soha rá sem nézett más férfira.

MARCI BÁCSI

Hosszú ideig nőtlen maradt Marci bácsi is. Az ő történetét Aninó néni beszélte el nekem. Volt egy menyasszonya, hasonló családból, és már készültek az esküvőre, amikor a lány tífuszt kapott. Marci bácsi természetesen meglátogatta, odaült az ágya szélére, és búcsúzáskor – a lány ellenkezése ellenére – forrón szájon csókolta.

Ekkor érkezett a szobába leendő anyósa, aki hangosan helytelenítette a csókot, mert azt mondta, nem kell kockáztatni a fertőzést. Ehhez a menyasszony is csatlakozott, egyetértett az édesanyjával.

Marci bácsi azonban erre megsértődött. Azt mondta, hogy ő nem így gondolja a szerelemet. Ha halálos veszély van, még kevésbé. Mert ha ő szeret, neki a szerelem fontosabb, mint az élet.

Ezzel elment, és soha többé nem ment vissza. Olyannyira (ez már 1945 után történt), hogy az országot is elhagyta. Kint is csak harminc év múlva, öregkorában, az utolsó néhány évre nősült meg. Gyereke már nem lett.

* Réti István *A nagybányai művésztelep* című könyvében 1915 és 1918 között együtt említi Bernáth Aurél és Magyari Kossa Aninó nevét.

PÉTER BÁCSI

Sajátosan alakult Péter bácsi élete. Mezőgazdász lett, elvégezte az egyetemet is. Nem volt nagyon nagy birtoka (Tápiószentmártonban), de azt tudományos felkészültséggel művelte, lépést tartva a nagyüzemi mezőgazdaság modern irányzataival. Így esett, hogy bár 1945-ben mindenét elvették, ő egyetértett a földosztással, szimpatizált a népi írókkal, de azt vallotta, hogy a kisüzemeket nagystílű szövetkezetekben kell egyesíteni. A legjobb eszmei barátságban élt a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság apostolaival, még a hatvanas években is összejártak. (Péter bácsi 102 évig élt.)

Tette pedig mindezt annak ellenére, hogy amikor végül a harmincas években megnősült, Purgly Manci nénit (a kormányzóné unokahúgát) vette feleségül, és így még közelebbi rokonságba került a Horthy családdal.

Már jól a hetvenes években jártunk, amikor Aninó nénihez albérlőket telepítettek be. Kellemetlenül viselkedtek, állandóan szekálták, de ő nem hagyta magát.

Egyszer az egyik arra vetemedett, hogy Aninó néninek – aki éppen takarított – azt mondta, hogy *„Vén szipirtyó, alig várom, hogy megdögöljön!"*

Aninó néni azonban letette a partvist, és emelt hangon, de nyugodtan válaszolt:

– *Nézze, fiatalember. Én csak most vagyok kilencvenkét éves. Az egyik bátyám kilencvenhat, köszöni szépen, jól van. A másik azonban kilencvenkilenc, még dolgozik, sőt, most léptették elő. Unokatestvérem kint él Marokkóban, most volt kilencvenöt, nemrég járt itthon, semmi baja. Ahogy elnézem, maga, szegénykém, még várhat egy kicsit.*

Sajnos nem így történt. Aninó néni a következő évben a nagytakarítás közben megfázott, és egy hét alatt meghalt.

Családi történetek Horthy Miklósról

Sokan tudják, hogy a Horthy család leszármazottja vagyok, nagyanyám, Szentpály Benjámin felesége, nagybányai Horthy Ágnes,

a kormányzó unokatestvére volt. Ami nem olyan nagy dolog, mert a Horthy család eladdig rendes középnemesi-középbirtokos dzsentri család volt, jó néhány értelmiségi leágazással (író, lelkész, professzor, festőművész).

Horthy Béla, például, szintén festőművész lett, nem is a legrosszabb irányban, hiszen – mint Ugocsa megyei földbirtokos – ő is a nagybányai iskolát követte. (Az 1935-ben kiadott *Művészeti lexikon* plein air festőnek nevezi, felsorolja kiállításait, például a Nemzeti Szalonban 1916-ban, még a „Horthy-korszak" előtt.) A két életformát azonban nehezen tudta egyeztetni, gazdaságilag eladósodott, művészileg megmaradt közepesnek. A családban szállóigeként járt, amit róla Grósz úr mondott – aki gazdasági ügyeit intézte –: *„Nix a' Mahler, nix a' földbirtokos."*

Hadd említsek fel tehát néhány jellemző történetet Horthy Miklósról is.

LEVÉL 1918-BÓL

1918-ban dédapám, Horthy Vilmos levelet írt unokaöccsének, Horthy Miklósnak Bécsbe. Arra kérte, hogy segítsen egy másik Horthy-leszármazott fiúnak, Pálóczi Horváth Gábornak abban, hogy bekerüljön a pulai birodalmi haditengerészeti iskolába. Horthy Miklós ezt írta válaszul: *„Nem tudok most intézkedni, mert el vagyunk foglalva fronttal. Úgy látjuk azonban, hogy a háborút most már rövid idő múlva győzelmesen fejezzük be, és akkor elrendezem ezt is."* Hangsúlyozom, 1918 tavaszán. (A levél megvan a birtokomban.)

HORTHY ÁGNES LÁTOGATÁSA KENDERESEN

A másik történet 1922-ben zajlott, ekkor volt nagyanyám és férje, Szentpály Benjámin utolsó látogatása Kenderesen.

Elmondtam már, hogy szüleim liberális szabadgondolkozók voltak, amit tíz-egynéhány éves amerikai életük is megerősített.

Ebből érthető, hogy Horthy Ágnes miért fordult a következő szavakkal unokatestvéréhez: *„Te, Miklós! Te nem egészen gondoltad végig a revizionizmust. Így ez nem fog menni, mert nem veszed figyelembe, hogy az itt élő többi nemzetnek is megvannak a maga nemzeti érzései. Nem veszed figyelembe, hogy a mi ugocsai birtokainkon rutének és románok voltak a jobbágyok, majd a munkások, de rutén vagy román iskola nem volt."* Erre Horthy röviden válaszolt: *„Te pedig, Ágnes, törődj inkább a magad dolgával."* És többet nem találkoztak.

Ugyanebben az évben történt, hogy nagyapám egyik testvére, Szentpály István, Baross Gábor államtitkára (később Miskolc polgármestere, ott utca van róla elnevezve), a polgári haladás híveként elutasította Horthy Miklós politikáját, és lemondott.

ANINÓ NÉNI LÁTOGATÁSA KENDERESEN

Említettem, hogy keresztszüleim kétszeres rokonságban voltak a kormányzóval, ezért rendszeres vendégei voltak a kenderesi kúriának. Egyik ilyen alkalomról mesélte el nekem Aninó néni a következőt 1943/44 telén.

– Miklós most az eddigieknél is kedvesebb és családiasabb volt. Amikor elbúcsúztunk, végigmentünk a kenderesi szobákon, és befejezésül, mint a szentek szentélyébe, behívott a hálószobájába. Széles faágy állt benne, négy sarkán kiesztergált fagömbökkel. Komoly volt, látszott rajta, hogy most elmondja, amin gondolkozik.

„Látod, Annuska – mondta –, *ebben az ágyban született az apám. Ebben halt meg az anyám és az apám. Ebben az ágyban születtem én is. Most már semmi mást nem kérek a sorstól, csak hogy engedjen engem is itt meghalni."*

Nem sikerült.

FELESÉGEM CSALÁDI TITKA

1947-ben házasságot kötöttünk Haden Edittel. A Muharay-együttesben ismertük meg egymást, még 1944-ben. 1945 után

ő lett az együttes egyik „sztárja", mint a népballadák előadója. Megtaláltuk egymást, összeköltöztünk, majd elmentünk az anyakönyvvezetőhöz. Családja igazi szociáldemokrata munkáscsalád, édesapja, Haden Alajos igen képzett munkásember, később élmunkás, művezető, sőt a Zománcgyár szakmai vezetője. Ő is, a család többi tagjai (három lánytestvére és azok férjei) is végig megtartották szociáldemokrata meggyőződésüket.

A család eredetéről akkor annyit tudtunk, hogy Pozsony mellett éltek, német volt az anyanyelvük. Apósom édesapja, szintén Alajos, költözött Budapestre. A család skót eredetű. Bécsben ma is nyilvántartják a 12. századi skót betelepedést, megvan a skót templom, és ismeretes, hogy már abban az időben az egyik skót jövevény polgármester lett, történetesen őt is éppen a Haidennek hívták. – A névnek ugyanis több variációja van a mai Skóciában és Ausztriában egyaránt: Haydn, Haydin, Hayden, Haden, Hadn – ami azt is jelenti, hogy a zeneszerző Haydn is ennek a „klánnak" a leszármazottja.

Laurenz Haiden 1479-től 1484-ig töltötte be a polgármesteri tisztet.* Két évig jól ment – például bábszínházat avatott –, de aztán megjelentek Mátyás király hadai. III. Frigyes elkerülte Bécset, a helyzet egyre nehezebbé vált. Növekedett azok tábora, akik Mátyás mellé álltak. Végül így tett Haiden is, ám akkor Frigyes átmenetileg megerősödött, leváltotta, sőt bebörtönözte és megkínoztatta őt. A sors fintora, hogy a várost végül az utóda adta át Mátyásnak.

Azt is megtudtuk, hogy az idősebbik Alajos (Aloys) törvénytelen gyermek, édesanyját hívták – a születési bizonylat szerint – Teresa Hadnnek. Hogy ki lehetett az apja, nem mondták, nem is kérdeztük.

Már a 21. században jártunk, amikor az egyik nagynéni halála előtt elmondta nekünk: nem más, mint I. Ferenc József. A császárról köztudomású, hogy nagyon szerette a nőket, és szerte az országban több gyereke született. (Bécsben külön iroda tartja számon őket.)

* Forrás Felix Czeike: *Wien und seine Bürgermeister.* Wien, 1974, Jugend und Volk.

Haden Terézia fiatal lányként a hegyekben egy kis házban őrizte a nyájat. Arra járt egy fiatal vadász (történetesen az ifjú császár), meglátta a lányt, megtetszett neki, odament hozzá, és megcsókolta. Teréz meglepetésében azonnal pofon vágta. A vadász azonban értette a dolgát, bocsánatot kért, kedvesen beszélt – és maradt. Az eredmény a kis Alajos. Neveléséről aztán a császár hivatala gondoskodott. Természetesen elhozták Bazinból, Pesten íratták be szakmunkásképzőbe, és itt lett elismert mozgalmi munkásember, Újpesten. Féltestvére, Martin Haden, ahogy a család mondta: Marci bácsi, Ferenc Józsefnek lett parádés kocsisa.

Nézegetem a fényképeket: ő is, apósom is feltűnően hasonlítanak Ferenc Jóskára.

Egyszer, amikor a családban erről beszélgettünk, valamelyikük azt találta mondani: ha egyszer Orbán Viktor, vagy valaki más újra bevezetné a magyar királyságot, a fiamnak fel kellene lépni trónkövetelőként. Ő ugyanis apai ágon Horthy Miklós, anyai ágon Ferenc József vérvonalát egyesíti.

További családi történetek

ÉDESAPÁM ÉS MÜNNICH FERENC

Amikor édesapám fiatalkoráról beszélt nekünk, sokszor emlegette Münnich Ferencet.

Mindketten a kolozsvári jogakadémián fejezték be egyetemi tanulmányaikat. Olyannyira együtt, hogy közös albérletben laktak. Édesapám szülei Szerencsen éltek, Münnichéi Tokajban, így „földik" voltak, hazulról is ismerték egymást.

– *Nem találkoztam mulatósabb emberrel Ferinél* – mesélte édesapám. – *Éjszakákat tudott elmulatni, sokszor egymás után. Én is sokszor voltam vele együtt, de azt a tempót nem bírtam volna. Mindig húzatta a cigánnyal, ivott is, de sosem lett tök részeg. A tanórákra alig járt, de a vizsgák előtt abbahagyta a mulatást, akkor meg egyfolytában tanult. Ritkán kapott jelest, de levizsgázott. Aztán egy ideig még találkoztunk, ő sosem mondta meg, mit csinál, aztán egyszerre eltűnt.*

1945-ben végül megtudtuk, hová tűnt. Édesapám csodálkozott, nem hitte volna. De azért értette, mivelhogy Münnichnek mindig is alapvonása volt a férfiasság. Javasoltam neki, hogy keresse fel, de szégyenlősen mosolygott. *„Azt fogja hinni, hogy kérni akarok valamit tőle. Hadd emlékezzek úgy rá, ahogy volt."*

Édesapám halálakor (1954-ben) küldtem neki egy gyászjelentést. Münnich visszaírt: *„Édes fiam, miért nem szóltatok, örömmel találkoztam volna vele."*

1970-ben megszaporodott családommal (két gyerek) nagyobb lakást kellett keresni, végül a Barsi utcában találtunk otthonra. Épp szemben azzal a szép nagy házzal, ahol Münnich Ferenc lakott, de akkor ő már néhány éve meghalt. Mint új szomszéd jelentkeztem az özvegyénél, ő előkereste férjének családi, ifjúkori képeit. Köztük kettőt is találtunk, amely apámmal együtt ábrázolta. Másolatot csináltattunk róla.

JUANITA NÉNI

Juanita néni indián lány volt, egyik nagybátyám, Bánó Ferenc felesége. (Említettem az öt Puky lányt, az egyik lett a dédanyám, a másik Bánóné.)

Bánó Feri bácsi fiatal korában valamilyen tudományos küldöttséggel Brazíliában járt, az őserdőt tanulmányozták. Az Amazonas partjánál voltak felverve sátraik.

Egyik nap Bánó arra lett figyelmes, hogy valaki fuldoklik a folyóban. Rögtön beugrott, és kimentette. Egy indián lány volt. Még aznap délután, amikor jobban lett, hazavitték a törzshöz.

Másnap reggel azonban, amikor felébredt, ott találta a lányt a konyhában, készítette neki a reggelit. Mivel a lány tudott valamit spanyolul, megkérdezte tőle, miért jött vissza. A lány azt felelte, hogy meg akarja hálálni.

– *De menj vissza, erre nincs szükségem. Gyere, hazaviszlek.*

– *Nem mehetek,* - felelte Juanita sírva –, *mert akkor a törzs szabályai szerint engem megölnek. Ha valaki megmentette ez életemet,*

akkor halálomig kell szolgálnom. Kérlek, ne kergess el! Nem kérek tőled semmit, engedelmesen szolgállak.

Nem volt mit tenni, a lány maradt. Egyre szorgalmasabban dolgozott, egyre jobban beleélte magát, kezdett magyarul is beszélni. Ráadásul, hogy Bánó most már meg is nézte, voltaképpen igen csinos volt. Telt az idő, és egyszer csak együtt töltötték az éjszakákat. Juanita mindent megtett azért, hogy jó legyen.

Mikor eljött a hazautazás ideje, Bánó Feri gondolt egy nagyot, és elvette Juanitát feleségül. Így kerültek Debrecenbe. Gyerekük sajnos nem született (pedig milyen jó lett volna egy indián unokatestvér), Juanita nem is nagyon vett részt semmi másban, csak ült otthon, és szolgálta az urát. De édesanyámmal el-elbeszélgetett, és engem is jó süteménnyel etetett.

2. A GYERMEKKOR, ÁTALAKULÁSOM TÖRTÉNETE

Gyermekkor

AZ ELSŐ PEZSGŐ – VISZONYOM AZ ALKOHOLHOZ

Debrecenben születtem, 1925-ben, abban az állomás melletti bérházban (ma is megvan), amelynek földgömb van a tetején. A keresztelőmet két hónappal ezután tartották a Bika Szállóban.

Édesapám jogot végzett, de a háború végén behívták katonának a hadbírósághoz, és születésemkor még ott szolgált Debrecenben főhadnagyként. Már készült arra, hogy beadja lemondását, mert közjegyző akart lenni. (Csak nem volt elég protekciója, hogy kinevezzék – bizalmi állás volt, sokan álltak sorba. Olyan hosszú volt a sor, hogy csak tíz év múlva nevezték ki.)

A keresztelőre mindenesetre a rokonok mellett meg voltak híva tiszttársai is. Közöttük volt Endre László – aki később a Sztójay-kormány tagjaként tette magát hírhedetté. Engem azonban már ott nagyon megbántott.

Amint mesélték, odáig nagyon jól viselkedtem. A keresztvizet mosolyogva fogadtam, kicsit gőgicséltem, sokat aludtam. Akkor Endre László ellenállhatatlan autoritással kijelentette, hogy a fiúgyermeknek alkoholt kell adni, akkor lesz igazi férfi belőle. És édesanyám hiába próbálta megakadályozni, egy nagy kanál pezsgőt nyomott le a torkomon. Én is hevesen ellenálltam, majd eszeveszett sírásban törtem ki.

Nem tudom, mennyi a szerepe ennek abban, hogy felnőttkoromban sem bírok alkoholt inni. Fáj tőle a torkom, fáj a fejem, jobb esetben elalszom, rossz esetben teljes letargiába esem. Azt a jó érzést, amiről sokan beszélnek, hogy a megfelelő mennyiségű alkoholtól az ember könnyebbnek, szabadabbnak érzi magát, én sohasem éreztem. A társaság kedvéért – ha muszáj – megiszom egy fél pohárral, de aztán meg kell állnom, mert néha még azért is lakolok.

ISMERKEDÉS A MÁSIK NEMMEL – 1.

Háromtól négyéves koromig Nyíregyházán laktunk. Ez volt édesapám első közjegyző-helyettesi állása. Főnöke rokonunk, Horthy István volt, Pista bácsi, aki a református templom mellett lakott – ha arra járok, most is mindig megállok emlékezni. Mi pedig már a Bujtos felé, a Közép utcában, elég szerény körülmények között, kis kétszobás lakásban, több más lakóval egy udvarban. Átellenben néhány házzal odébb ma emléktábla jelzi Krúdy Gyula akkori otthonát. (Amikor mi odaköltöztünk, ő már meghalt).

Az udvarban lakott a Mező család, két – nálam két-három évvel idősebb – kislánnyal. Én természetesen nagyon örültem ennek, hiszen játszótársakra találtam bennük. Ők meg örültek annak, hogy van egy kisfiú, aki fölött anyáskodhatnak.

Igyekeztem mindenben a kedvükben járni. Így történt, hogy egy este, mikor hozzánk vendégek jöttek, édesanyám bement a kamrába az aznap sütött süteményért, és meglepetve látta, hogy a fele sincs meg. Be kellett vallanom, hogy míg ő nem volt otthon, szépen elláttam süteménnyel a lányokat. Nem kaptam ki – verést

sohasem kaptam –, de anyukám nagyon csóválta a fejét, és én elszégyelltem magamat.

Miután süteményt már nem kaptak, a lányok bosszúsak voltak, és azt mondták, játsszunk verebest, és én leszek a veréb.

– *Mit kell tennem?* – kérdeztem.

– *Semmi mást, csak két lábon kell ugrálnod.*

Megpróbálkoztam vele, de nem sikerült. Erre bokában összekötözték a lábaimat.

– *No, most ugorj!* – szóltak rám.

Én ugrottam is, de arccal előrebuktam, az állam érte először a földet, és úgy beszakadt, hogy az állcsontom is kilátszott. Ordításomra mindkét család kiszaladt, bevittek a kórházba, sebemet bevarrták, tetanuszoltást kaptam, több napig lázasan feküdtem. Azután azért még játszottam az Mező lányokkal, de már nem loptam nekik süteményt.

Ez volt tehát első ismeretségem a másik nemmel.

A nyolcvanas évek végén megtudtam, hogy az egyik Mező lány még él. Összejöttünk, jót beszélgettünk. Halványan emlékezett rám, de a verebes játékra egyáltalán nem.

ELSŐ NAGYOBB AUTÓUTAM – LÁTOGATÁS BUDAHÁZYÉKNÁL

Négyéves koromban már Karcagon laktunk, apám itt lett a helyettese Elbel Tibor közjegyzőnek. Mivel itt már nagyobb voltam, sok mindenre emlékszem. Többek között arra, hogy a közelben lakott Budaházy Miklós, apám egyik régi katonatiszt barátja, és egy körülbelül édesanyám családjának megfelelő szintű kárpátaljai középnemes család sarja. Budaházy Miklós már akkor híres fajvédő jobboldali botrányhős volt (1919-ben különítményes, 1924-es, Rupert Rezsővel való pályaudvari verekedéséről lett híres, amit a *Huszadik Század* 1946. októberi száma is felidézett). Később – mint Gömbös híve – képviselőnek indult Hatvanban, de nem választották meg. Apámék ezzel a szélsőséggel nem értettek egyet,

de azért nem ítélték el annyira, hogy a barátságot felfüggesszék. (Budaházy hagyományai a családjában folytatódnak. Budaházy György egyik nyilatkozatában hallottam, hogy az ő nagyapja Budaházy Miklós testvére volt.)

A látogatások úgy történtek, hogy Budaházy bácsi a saját autójával értünk jött. Akkor még nagy dolog volt magánautóval rendelkezni. Azt hiszem, akkor ültem először gépkocsiba – legalábbis hosszabb útra. Nagyon élveztem, és nagyon jól emlékszem, hogy milyen jól éreztem magamat náluk. Szép nagy ház volt, széles kert, több gyerek. Szaladgáltunk, játszottunk, ettünk, élveztük a felnőttek kedvességét. Fénykép is van róla, amint ott ülök Budaházy Miklós lábainál.

Neki egyébként az autó lett a veszte. Nem sokkal később, amint kiautózott otthonából, elért a vonathoz, valami műhiba folytán a sorompót nem eresztették le, ő meg nem nézett körül, és belefutott a debreceni gyorsba. Apám nagyon meggyászolta – és én is sírtam.

Ráckeve

HITLER HATALOMRA KERÜLÉSE

1932-től éltünk Ráckevén. Apám ott kapott helyettesi állást egy Reviczky nevű bolond öreg közjegyző mellett, aki azonban egy év múlva elküldte, és másikat vett fel. Így apám állás nélkül maradt, és megismertük az értelmiségi nyomort. Bútorozott szobában éltünk, nagyon szegény körülmények között. Apám kölcsönöket vett fel, meg holmikat adogatott el, ebből éltünk. Én hét-nyolc éves voltam, nem éreztem ínséget, élveztem a családi élet testmelegét. Kulturális „életünket" a rádió biztosította. Emlékszem, hogy egyik este Weöres Sándor költeményeit hallgattuk, így maradt meg a fülemben, hogy: „Sűrű, sötét az este, Fázik a venyige teste." Apám kicsit csóválta a fejét, hogy merre fejlődik a költészet.

Másnap kora reggel a hírekben bemondták, hogy Németországban azt a bizonyos Hitler Adolf nevű népvezért megválasztották kancellárnak. Én nem figyeltem oda – talán még Weöres Sándoron járt az agyam –, de édesapán elkomorodott.

– *Gyerekek* – mondta –, *ebből még nagy baj lesz.*"

Gyerekként is éreztem, hogy valami fontosat hallottam. De még nem tudtam, hogy ez lesz a kulcsmondat a következő évtizedekre.

ISMERKEDÉS A MÁSIK NEMMEL – 2.

Édesapám Ráckevén jó barátságba került egy másik jogásszal, Teszáry Lászlóval, aki a bíróságon dolgozott. Két lánya volt, a velem egyidős Csipe és a három évvel fiatalabb, akkor három éves Zsuzsa.

Az „első vizit" alkalmából egész nap együtt voltunk, náluk is ebédeltünk. Ott volt a bátyám is, Attila, aki hét évvel volt idősebb nálam. Mi neki kisgyerekek voltunk, ő inkább a felnőttekkel maradt. Mi hárman viszont a kertben szaladgáltunk. Külön rokonszenv alakult ki – mondhatnám első pillanatra – köztem és Zsuzsa között. A játékot Csipe vezényelte, de mi ketten mindig összejátszottunk.

Aztán kifáradtunk, és leültünk egy padra, Csipe–Zsuzsa–Iván sorrendben. Jól éreztük magunkat. Egyszer, amikor valamilyen kérdésben Zsuzsa igazat adott nekem, én, nem tudom mitől vezetve, hirtelen megfogtam a kezét. Ő hagyta, sőt rám mosolygott.

Nemsokára behívtak bennünket. Zsuzsa megint megfogta a kezemet, odavitt az anyja elé, és így szólt.

– *Anyu, bemutatom neked: Vitányi Iván, a vőlegényem.*

Szüleink először mosolyogtak, majd tapsban törtek ki. Azután egy jó évet nagy boldogságban voltunk együtt. Felhőtlen boldogság volt, nagyokat játszottunk, sose veszekedtünk, de egyáltalán nem gondoltunk olyasmire, hogy a szerelem valami többel is járhat a testvéri csóknál.

Aztán édesapját áthelyezték máshová. Csak húsz év múlva találkoztunk újra, amikor már mindketten mással éltünk házasságban. A szimpátia azonban megmaradt.

Intermezzo. Zsuzsa nem volt szégyenlős. Nyugodtan öltözött-vetkőzött előttem. Sőt – már ismeretségünk hajnalán – a kertben leguggolt előttem, hogy dolgát végezze. Én szemben ültem vele, és rémülten láttam, hogy nem vagyunk egyformák. Először megijedtem – csak nem vesztette el! –, de aztán egy másik érzés lett bennem erősebb. Hogy ő a tökéletesebb.

BARÁTUNK, A GYILKOS

Édesapámat – mint mondtam – a közjegyző leváltotta, így jó fél évig állás nélkül volt. Az új közjegyzőhelyettes nem is barátkozott velünk. Jó viszonyban maradtunk azonban az iroda két másik alkalmazottjával, Tichy Miskával és egy Bozóki nevezetűvel. Miskával annyira jóban, hogy édesanyámat, Attila bátyámat és engem az első nyáron többször elvitt csónakázni a holt Duna-ágba. Mindannyian nagyszerűen éreztük magunkat.

Egyszer csak nagy zajra ébredtünk. Félreverték a harangokat. Apám gyorsan felöltözött, és elrohant. Reszketve jött vissza. Az új közjegyzőhelyettest éjszaka a ráctemplom mellett, az egykori paplakban lévő irodában (ahol nemrég ő dolgozott) baltával meggyilkolták, az agyveleje kiloccsant, a házat felgyújtották. Nemsokára jött a rendőrség, apámat elvitték kihallgatásra, iszonyatos félelemben ültünk (amit én nem egészen értettem, de rám ragadt.) Délután jött vissza.

Az újságok nagy betűkkel közölték: meggyilkolták a ráckevei közjegyzőhelyettest. Sokan nem olvasták végig, azt hitték, apám az áldozat, jöttek a részvéttáviratok. De olyanok is voltak – ezt is megtudtuk –, akik azt hitték, hogy ő lehetett a tettes.

Másnap reggel eljött hozzánk Tichy és Bozóki. Nagyon komorak voltak. Arról beszélgettek, ki lehetett a gyilkos. Nem volt ötletük.

– *Mit gondolnak* – kérdezte édesanyám búcsúzáskor –, *elfogják a gyilkost?*

– *Minden bizonnyal, nagyságos asszonyom* – felelte Miska, és keményen kezet szorított mindenkivel.

Elfogták. Ő volt az. Kártyaadóssága volt. Este a vendéglőben látta, hogy a másik asztalnál ott ül főnöke, az új közjegyzőhelyettes is. Biztosnak látszott a helyzet, elrohant az irodába, baltával felfeszítette a páncélszekrényt, és már távozni készült, amikorra a főnök is oda érkezett. Miska kezében a balta, agyonverte, és felgyújtotta a házat.

Amikor 1945-ben apámat Ráckevére nevezték ki közjegyzőnek, a volt iroda házában tudott csak lakást bérelni. Én is odautaztam hétvégenként. Néha elbeszélgettünk a régi történetről. Nemrég pedig Szále Lászlóval beszélgettem, aki Ráckevén született és nőtt fel. Felelevenítettem neki ezt a történetet. Elmosolyosodott. *„Most voltam otthon, és apám* – (aki velem egykorú lehet) – *még most is emlegette Tisi Misit."* A ráckevei hagyományban így maradt fenn a neve.

Átalakulásom története

Érdekes dolog, hogy lesz egy „úrigyerekből", ha úgy tetszik, egy dzsentriből, tizennyolc éves korában meggyőződéses marxista, liberális, néppárti, felvilágosodás-párti ateista forradalmár. Furcsa dolognak látszik, de nálam teljesen természetesen ment végbe, mintha sehogy másképpen nem is történhetne.

BÁCSALMÁS

Különösen nagy élmény volt, hogy miután az elemi iskola első két osztályát Ráckevén végeztem, harmadik-negyedikre átkerültem Bácsalmásra. (Édesapám akkor ott lett közjegyzőhelyettes.) Ráckevén még nem nagyon figyeltem fel arra, hogy nemcsak magyarok vannak a világon – a rác gyerekek nem jelentkeztek a maguk identitásával, inkább csak akkor találkoztam más nyelven beszélő kortársakkal, ha Lórévre mentünk. (No meg a szerb templomban, néha oda is betértünk, mivel műemlékként tartották számon – de hát a katolikus templom is idegen volt a számomra.) Bácsalmáson

azonban új helyzetbe kerültem. A községben három nemzeti közösség élte a maga életét, a bunyevác, a sváb és a magyar. Mindegyik a maga nyelvét beszélte, mások voltak a szokásaik, sőt akkor még az öltözködésük is. Nem beszélve arról, hogy az egész iskolában én voltam egyedül református.

Rögtön az elején három konfliktusban kellett megtanulnom, hogy hol lakik az Isten.

A NEMZETISÉGI KONFLIKTUS

Harmadikos elemistaként az első iskolai órán kerültem szembe ezzel a problémával. Mannhalter tanító bácsi (maga is helyi sváb) felolvasta a neveket. Eljutott egy bunyevác fiúhoz. *„Témun János"* – olvasta. Csend. Megismételte. Csend. Egy fiú hátul felállt a padban. *„Tanító bácsi, kérem, én Témun Iván vagyok."* A tanító bácsi így válaszolt: *„Édes fiam, ez itt Magyarország. Az Iván név magyarul János. Úgyhogy te, édes fiam, te Témun János vagy."* Csend. Iván belenyugodott, hogy János lesz.

Nemsokára elérkezett hozzám. *„Vitányi János"* – olvasta. Csend, majd ugyanaz a második és harmadik felszólításra. Erre egyenesen hozzám fordult. *„Nem hallod, édes fiam?" „De hallom, csakhogy én Vitányi Iván vagyok." „Most mondtam, édes fiam, hogy itt nincs Iván, csak János. Te, fiam, János vagy!" „Tanító bácsi, kérem, én nem vagyok János"* – mondtam határozottan.

És így tartott még percekig. Aztán otthon elmeséltem, apám elment az igazgatóhoz, és mindketten Ivánok maradtunk. Témunnal pedig jó barátok lettünk.

Az élmény mélyen bennem maradt, azzal a felismeréssel, hogy nem vagyunk egyformák, a magyarság pedig nem jelent felsőbbrendűséget. Máshogy kezdtem a dolgokra nézni, előbb csak abban, hogy egyenlő jó barátokra találtam mindhárom közösségben. (Például a Csauscher testvérekre.)

A VALLÁSI KONFLIKTUS

Nem sokkal ezután következett be a vallási konfliktus, hasonló jelleggel és lefutással.

A bácsalmási lakosság vallási összetétele a következőképpen alakult: a magyarok és a svábok római katolikusok, a bunyevácok görög katolikusok. Protestánsok alig egypáran, hosszú ideig se templom, se gyülekezet nem volt. (Ha valaki mégis templomba akart menni, át kellett mennie a szomszédba, többnyire Katymárra). Aztán éppen odaköltözésünkkor alakult meg a református gyülekezet, harminc vagy negyven taggal, jobbára olyan odatelepültekből, mint mi voltunk. Engem öntudatos reformátusnak neveltek, minden este imádkoztunk, és nemcsak a szokásos gyermekimát kellett elmondanom („Én Istenem, jó Istenem, becsukódik már a szemem..."), hanem arra biztattak, hogy a magam szavaival mondjam el, amit gondolok és a jó Istentől kérek.

A katolikus iskolában természetesen minden iskolanap elején és végén elmondtunk egy sztereotip imát. Ehhez fel kellett állni, és összetenni a kezünket. Csakhogy ez másként történt a katolikus és református közegben. A katolikusok csak egymás mellé teszik a két tenyerüket kinyújtott ujjakkal, míg a református rítus szerint az ujjakat össze kell kulcsolni.

Én természetesen a református rítust követtem, egyes-egyedül nemcsak az osztályban, hanem az egész iskolában, de még nem vettem észre, hogy ebben tökéletesen egyedül vagyok. Észrevett azonban a tanító bácsi, és azonnal ott termett mellettem.

– *Mit csinálsz, édes fiam?* – kérdezte. – *Imádkozom* – válaszoltam. – *De nem így imádkozunk, édes fiam – a kezünket nem kell összekulcsolni, csak így összetenni* – mutatott rá a mellettem álló gyerekre. – *Tanító bácsi, kérem, én református vagyok, és mi reformátusok így szoktuk* – makacskodtam. – *De ez katolikus iskola.* – *Én pedig református vagyok.* – És így a végtelenségig.

Nem volt mit tenni. Illési tiszteletes úr – a szerveződő református közösség fiatal vezetője – bement az iskola igazgatójához,

és némi vita után megegyeztek abban – ki is hirdették –, hogy én kivételesen összekulcsolhatom ima alatt a kezemet.

Képzelhető, hogy mit gondoltak rólam a tantestületben. De még hátra volt a legsúlyosabb konfliktus.

A POLITIKAI KONFLIKTUS

Ez már kicsit később történt. Mannhalter tanító bácsi történelmi órákat is tartott, ahol némi világnézeti nevelés is zajlott.

Amikor Hunyadi Mátyás királyságáról volt szó, a következőket mondta.

– *Mátyást tehát királlyá választották, de mivel még fiatal volt, megbízták nagybátyját, Szilágyi Mihályt, hogy ő legyen a kormányzó. Szakasztott úgy, ahogy most van. Ottó királyfi a magyarok királya, de mivel ő még fiatal, azért egyelőre kormányzó vezeti az országot, Horthy Miklós.*

Ezt persze nem tűrhettem, és elég izgága gyerek voltam ahhoz (meg már kétszer győztem is), hogy felszólaljak.

– *Tanító bácsi, kérem, én nem így tudom. A Habsburg-királyságot felfüggesztették, Ottó az utolsó király fia, de akkor sem lesz király, ha felnő. Horthy Miklós nem átmeneti kormányzó.*

Nagy cirkusz lett belőle. Apám ismét bement az iskolaigazgatóhoz, de nem voltak hajlandók visszavonni. Mire apám édesanyámmal együtt felkereste Horthy Istvánt, a kormányzó bátyját, a híres vadászt és lovast, aki ápolta velünk a rokon viszonyt. Évente többször is meglátogattuk. Ilyenkor én is velük voltam, ott aludtunk, másnap kikocsikáztunk (ha a bátyám, Attila is velünk volt, ő Pista bácsival együtt kilovagolt.) Horthy István nagyon dühös lett, bekocsizott Bácsalmás nagyközség vezetőségéhez, akik utasították az iskolát. Az igazgató bejött a tanterembe, és helyreigazította a tanító bácsit.

Most utólag csak tiszteletemet és köszönetemet fejezhetem ki az iskolának, hogy ezek után nem álltak rajtam bosszút. Mannhalter tanító bácsi sem éreztetett velem semmi ellenszenvet, én pedig

megtanulhattam, hogy több nemzetiség, több vallás, több világnézet élhet egyenlőként együtt. Jó barátaim lettek a svábok és a bunyevácok közt egyaránt, a szüreti bálon még sváb és bunyevác táncokat is táncoltam.

MAGYARKODÁS BÁCSKAI MÓDRA

Szüleim társaságában nevetve beszéltek róla, hogy minden megyére kötelező kormányzati utasításra a Bács megyei vezetés is szigorú levélben szólította fel a megyei alkalmazottakat, hogy ha idegen hangzású nevük van, sürgősen változtassák meg. Az alispán alá is írta nevét: Szabovljevics Dusán.

SPIRÓ MAGDA A KIRÁLY NÉLKÜLI KIRÁLYSÁGRÓL

Elmondtam azonban a problémát Spiró Magdának. Ő akkor Kovacsics Bubának volt a házi tanítója.

Buba édesapja, Kovacsics József a magyar úri osztály által is elfogadott bunyevác elithez tartozott. Ügyvéd volt, szép birtokkal rendelkezett, és valamilyen közjogi funkciója is volt. Elegáns kúriában lakott, parkszerűen szép kerttel. Jó barátságban volt édesapámmal, de meghívta őt a község legelőkelőbb méltósága, gróf Teleki József főrendiházi tag is, sokszor édesapámmal együtt.

Buba helyes lány volt, szívesen mentem hozzájuk, és jól eljátszottunk (például krikettéztünk, mert az is volt nekik.) Eggyel lejjebb járt volna nálam, de magántanuló volt, házitanítót fogadtak mellé. Ez volt akkor Spiró Magda, pesti lány, aki így kereste meg az egyetemi tandíját.

Magda nagyon szép volt, nagyon okos és nagyon kedves. Hosszú magyarázatot tartott nekünk mindenféle történelmi, társadalmi problémáról. Büszkén vállalta zsidóságát, és bevezető előadásokat tartott nekünk, hogy értsük a problémát. Olyan szellemben, amit ma is vállalhatna. Ugyanígy nyilatkozott minden másról. Első

találkozásom volt ez az értelmiségi nő típusával, és ez mélyen hatott rám.

Előadtam neki iskolai konfliktusaimat. Komolyan vette, és úgy érezhette, segít nekem, a lázadásra hajló úrifiúnak. A következőket mondta:

– *Az európai fejlődésben kétféle államforma lehetséges: a monarchia és a demokrácia. A jövő a demokráciáé. Az egyeduralom azonban védekezik, és ezért a királyságból átcsap a fasizmusba, amit Mussolini és Hitler csinál. Azon múlik a jövő, hogy melyik győz. A magyar helyzet ebben speciális. Itt mindig valami közepet kerestek, ami hivatalosan monarchia is, meg demokrácia is, valójában azonban sem monarchia, sem demokrácia. Ez a király nélküli királyság, se nem hús, se nem hal. Nagyon, nagyon félek, mi lesz belőle.*

1936-ot írtunk. Még nem volt sem Immanuel Wallerstein, sem Bibó István. Én ekkor hallottam először ezt az értelmezést. Éreztem, hogy valami fontos, de nem egészen értettem. Aztán kellett hozzá egy élet, és megértettem.

De hogy mi lett Spiró Magdával, nem tudom. Mi 1937-ben elköltöztünk Bácsalmásról, Kovacsicsékkal is megszakadt a kapcsolat. 1945 után többször eszembe jutott, és kerestem is (megkérdeztem például Spiró Györgyöt), de senki sem ismerte, és senki sem hallott róla. Eltűnt a történelem viharában.

Kiskunhalas

KIKÖZÖSÍTETTEK

Az igazi pofon azonban Kiskunhalason ért, ahova gimnáziumba mentem (Bácsalmáson még csak „polgári iskola" volt). Apám egy régi, zempléni eredetű barátjáéknál, Jeney Andor bácsiéknál laktam. Az iskolában csupa kiskun gyerek volt (Bibó nevezetű is volt közöttük, családjának szálai oda vezetnek vissza). Ők azonban nem fogadtak be igazi magyarnak. Az ok egyszerű: ők *ö*-ző nyelvjárásban, „szögediesen" beszéltek, amit én nem tudtam elsajátítani,

mert mindkét részről partiumbeli családom az *í*-ző nyelvet használta. Még a zárt *ë*-t sem tudtam kiejteni. Ezért azt mondták rólam, hogy „tót" vagyok, máshol a hazám, a nyelvet sem tudom. Az osztály egyik véleményvezére, Kovács Géza gúnyverset írt tótságomról. (Így kezdődött: *„A kis Vitányinak Tótország a hazája."*) Voltaképpen kiközösítettek.

Bennem felébredt a dac, nem utoljára, de talán először. Nem vagyok magyar? – kérdeztem. – Akkor nem vagyok, vagy másképpen vagyok – feleltem magamnak. És csak testileg jártam be az osztályba, inkább két másik közösségben kerestem szolidaritást.

Az első. Beiratkoztam az akkor ott szerveződő KIE (Keresztyén Ifjúsági Egyesület) csapatába. Egy nagyszerű fiatalember, Péter Balázs szervezte, foglalkozása szerint kereskedősegéd. Csak páran voltunk diákok, a többiek helyi iparos, és parasztgyerekek. Egyre többet voltunk együtt, *Bibliát* olvastunk, és (Karácsony Sándor nyomdokán) népi kultúrával foglalkoztunk. Népdalokat énekeltünk, Ady Endre verseit olvastuk (ekkor ismerkedtem meg vele), színpadra átdolgozott meséket adtunk elő. Egyik ilyen estére maga Karácsony Sándor is eljött, én népballadát szavaltam, és ő néhány percet külön beszélgetett velem.

Egészen más világot ismertem meg. De ez csak a bevezetés. Mert „missziós munkánk" is volt – nem az igét terjesztettük, hanem szociális munkát végeztünk. Balázs vezetésével olyan szegény családokat látogattunk, ahol gyerekek voltak, és segítség kellett. Feltérképeztük a helyzetet, olykor mi gyűjtöttünk ennivalót meg ruhát, máskor Balázs járt az egyházhoz vagy a hivatalokhoz segélyért. Felfedeztem, hogy magyarnak lenni nem egyenlő az úri középosztállyal. És azt is, hogy mi a szolidaritás.

A második. Amikor Kovács Géza verse elhangzott, odajött hozzám az egyik zsidó fiú. *„Ezek hülyék"* – mondta, és összehozott az ő közösségükkel. Négy osztálytársam tartozott hozzájuk, három fiú, és egy lány (Ernst Anci, akivel a zenekarban is együtt játszottam). Köztük és a kiskunok között nem voltak ellentétek, de nem volt szoros barátság sem, inkább valamiféle békés egymásmellettiség. Én – Spiró Magda tanításai után – ekkor néztem igazán szembe

ezzel a problémával, és ekkor vált teljessé a különbözőség egyenlőségéről vallott élményem. Többen közülük mindmáig bensőséges barátaim, mint például Köves Iván gordonkaművész és nemzetközileg ismert grafikus, valamint Ernst Anci, aki Nancy Mayteles néven New Yorkban él.

E tapasztalatok birtokában a kiskun közösséggel is rendeződött a kapcsolatunk. Nem kellett kibeszélni, úgy oldottuk meg a dolgot, hogy mindannyian legyintettünk. Az *ö*-zés problémája elvesztette értékét. Tüntetően mondtam *meg*-et, amikor ők *mög*-öt vártak, és mindannyian nevettünk. Több jó barátra találtam köztük, például Kovács Gézára, aki neves orvos lett, a Kútvölgyi Kórház igazgatója. (Kádár Jánost is kezelte, és kísérte egy-egy Hruscsovval való tárgyalásra.)

Sárospatak

1937-ben kerültem Sárospatakra – amikor apámat végre kinevezték közjegyzőnek Abaújszántóra. Jobb anyagi körülmények közé kerültünk, így beírathattak a pár évvel azelőtt Klebelsberg Kunó által létesített Angol Internátusba.

Itt folytatódott „átalakulásom". Bácsalmáson megtanultam, hogy különbözőek vagyunk. Magyarok, svábok és bunyevácok. Reformátusok és katolikusok. A királyságot visszakívánók és egy más rendszert követelők. Különbözőek, de egyenlők.

Kiskunhalason ez a különbségtétel elmélyült, de együtt járt a mélyszegénység megismerésével, a nemzetek gyűlölködésének, benne az antiszemitizmusnak elítélésével. És a megújulás érdekében való szervezkedés megízlelésével.

Most Sárospatakon ez folytatódott, és magasabb szintre emelkedett. Egyrészt szembe kellett néznem mindennek szellemi vonatkozásával, a nép élményével, a világnézet, a vallás, a kultúra kérdéseivel. Másrészt eddig mindennek egy új dimenziójával, a politikával.

Kezdjük a szellemi eszmélkedéssel. Voltaképpen két nagy szellemi fordulatommal. Az egyikbe Bartók, a másikba Kant, Kung Fu-ce és Heidegger vitt bele.

Eszmélkedésem – 1.

BARTÓK BÉLA

Gyerekkorom óta szorosan kötődtem a zenéhez, volt idő, hogy zenész szerettem volna lenni. Hegedülni tanultam, és már eljutottam Bach, Vivaldi, Telemann, Händel, Mozart, Beethoven kisebb darabjaihoz, ezek voltak a kedvenceim. A magyar zenét azonban változatlanul a magyar nóta jelentette a számomra a családi ház szellemében. Meg egy kicsit Liszt és Erkel magyar vonatkozású művei.

Patakon Szabó Ernő zenetanárhoz, a nagy hírű hegedűoktatóhoz kerültem. Ő erős tempót diktált, több felsős növendéke már zeneakadémiai előkészítős lett.

Ernő bácsi tanította az iskolában is a zenetörténetet. Ez is pataki specifikum, úgy tudom, sehol máshol nem volt, hogy középiskola tanulóit igazi zenetörténeti kurzusban részesítsenek. Ötödikben aztán szó került Bartókról és Kodályról. Ernő bácsi lelkes hívük volt. Elmagyarázta munkásságukat, a népdalgyűjtés megindítását, Bartók magyarságát és egyben modernségét. Illusztrációként lemezeket tett fel. Elsőnek a *Régi magyar táncok*at (a 15 magyar parasztdalból), az eredeti zongoraletétben, a szerző előadásában.

Megkövülve, katartikus megszállottsággal hallgattam. Tudtam, és ma is úgy érzem, hogy életem egyik fordulópontja, egy egész világ nyílik meg előttem. Két nagy kérdésben adott eligazítást.

Az egyik a nép és a magyarság. Más a magyarság, más a nép, mint ahogy azt eddig tanultam – és más a kultúra. Egyszerre megértettem, vagy legalább is megéreztem, hogy a magyarság nem csupán az én úri dzsentri osztályom meg a körülötte leülepedett középszer. Addig a „korszellemnek" megfelelően érdeklődtem a nemzet kérdései, például a magyarság eredete, „őstörténete" (finnugorok, sumirok, szkíták, hunok) iránt. Most arra jutottam, hogy a magyarság egyenlő az egész magyar néppel, közte nagyon nagy hangsúllyal a parasztsággal, amely ilyen nagyszerű művészetet őrzött meg.

A második a modernség, egyáltalában az új út lehetősége. Egyrészről a megfogalmazás egyszerűsége, a pentatónia tiszta hang-

közeivel. Másrészről az ellentétek feltárásának bonyolultsága, a disszonancia felszabadítása. Az élet nem egyenlő az agyonhasznált harmóniák ismételgetésével. Az igazság: disszonáns. Tele van feszültséggel, tagadással, protestálással, lázadással. Úgy fogalmaztam magamnak, hogy csak a disszonancián át juthatunk a konszonanciáig.

Úgy éreztem, újjászülettem. Elmondtam Szabó Ernőnek, aki új lemezeket mutatott be. Megvettem (azaz szüleim liberálisan megvették) Bartók egyszerűbb zongoradarabjainak kottáját, és én – bár hivatalosan nem tanultam zongorázni – azokat gyakoroltam. Ernő bácsi nem tiltakozott, hogy a hegedű helyett inkább zongorázom. Élvezte elragadtatásomat.

TALÁLKOZÁS BARTÓK PÉTERREL

Ebben azonban nemigen találtam társra Patakon, a leghaladóbbak között sem. Így esett meg a következő történet. Az iskolakertben egy Bartók-kottával a hónom alatt mentem hazafelé, egy diák megállított, és rám mordult, hogy miért játszok ilyen hazafiatlan zeneszerzőt. Én kiabálva feleltem, és Bartókot a legnagyobb magyarnak neveztem. A fiú elmosolyodott, és megölelt: *„A fia vagyok, Bartók Péter."* (Eggyel járt alattam.) Aztán leültünk az egyik kerti padra, és hosszan elbeszélgettünk. Nem lettünk közeli barátok, de ha találkoztunk, mindig volt egymásnak mondanivalónk.

Nem sok másikat találtam azonban iskolatársaim közül, akivel Bartókról beszélgethettem.

BATÓ JÁNOS BARTÓKRÓL

Nevezetes alakja volt a sárospataki életnek Bató János. Az 1900-as évek elején került Erdélyből, és éppen Homoródszentpálról, Patakra zenetanárnak, és ott élt élete végéig. Édesapámat még tanította, és még én is találkozhattam vele.

Zeneszerző is volt, a magyar nóta legjobb, a népdalhoz még közel álló stílusában. Ő írta azokat a pataki „himnuszokat", amiket például évzárók alkalmából nagy beleéléssel énekelünk (én legutóbb 2013-ban, hetvenéves érettségi találkozónkkor). Például a következőt: *„Diák-tanyámat itt hagyom már, / nem lesz hazám többé Patak már. / Fiúk azért üzenjetek..."*

De nemcsak dalairól volt ismeretes, hanem arról is, hogy rendkívül szeretett mulatni, inni. Erről is szól nóta (ezt nem ő írta): *„Tudja a jó Mindenható, /minek iszik mindig Bató? / Iszik ezzel, iszik azzal, / tanárral, diákkal, pappal."*

Nekem nagyon örült, mert amint mondta, sokat muzsikált édesapámmal. Ekkor már nem ivott, csak egész keveset.

Amikor érettségim előtt egyszer hosszasan beszéltünk, elmondtam neki, hogy milyen hatással volt rám Bartók muzsikája. Kicsit féltem, mert őt magyarnóta-szerzőként ismertünk. De ő így felelt:

„Jaj, fiam, de örülök neki. Én a világ legnagyobb zeneszerzőjének és ma a legnagyobb magyarnak tartom Bartók Bélát. Istenem, ha akkor ismertem volna, talán másként alakul az életem! Talán akkor nem öltem volna bele minden erőmet az italba."

LATOR GABRIELLA BARTÓKRÓL

Az ötvenes években olvastam először, hogy Bartók Béla első zongoraművét *(A Duna folyása)* még tíz-egynéhány éves korában Nagyszőlősön írta gyerekszerelmének, Lator Gabriellának. Márpedig a Lator család közeli rokon, Szentpály leszármazottak. Gyorsan megkérdeztem tehát Lator Lászlót, az ismert (azóta Kossuth-díjas) költőt, aki ifjúkorunk óta jó barátom, hogy megtalálom-e még Gabi nénit. Hogyne, felelte, és megadta a címét, ami az akkori lakásomtól ötszáz méterre volt a Nagykörúton.

Gabi néni nagy szeretettel fogadott. Interjút készítettem vele (meg is jelent a *Hétfői Hírek*ben 1958. október 6-án). Elmesélte, hogy milyen kedves fiú volt Bartók Béla, és milyen jól voltak együtt. De aztán a Bartók család elköltözött, és sohasem

találkoztak többet. Ő persze hallott Bartókról, de a zenéjét nem tudta befogadni.

– *Mondd, Ivánka* – szólított meg végül, kicsit megrendült hangon, és megfogta a karomat. – *Béla tényleg olyan nagy zeneszerző lett?*

Eszmélkedésem – 2.

HIT ÉS A FILOZÓFIA – KANT, SPINOZA, KUNG FU-CE, LAO-CE, HEIDEGGER

Az ember tizenévesen tudni szeretné, hová tartozik. Vagy belenyugszik abba, amit adnak e tárgyban, vagy maga is felül akarja vizsgálni. Én két választ kaptam, a magyarságot és a hitet, és az elsőt már felülvizsgáltam. Következett a hit. Szüleim vallásos reformátusok voltak, de nem bigottak. Én azonban nyolcéves koromban némileg fundamentalistává váltam. Hitvalló módra akartam a hitet. Reggel, délben, este imádkoztam. Naplót vezettem, és elemeztem, hogy helyesen cselekszem-e. Kilencéves koromban hozzákezdtem a *Biblia* elolvasásához, és tizenkét éves koromra a végére jutottam. Azon gondolkoztam, hogy pap legyek, vagy inkább zenész.

Aztán Sárospatakon elhatároztam, hogy utánajárok ennek, nem a tagadás, hanem a bizonyosság céljával. A filozófia útján bebizonyítom Isten létét. A nálam egy évvel feljebb járó Radvánszky János (báró) segített, neki már szép kis könyvtára volt, így csak később kellett az iskolai könyvtárhoz fordulnom. (Radvánszky 1944-ben ellenálló lett, ebben a minőségben is találkoztunk. 1945-ben rendőrkapitány egy budapesti kerületben, később filozófiai egyetemi tanár Tasmániában.)

Szorgalmasan, de egyre több feszültséggel haladtam előre. Végül elérkeztem, el kellett érkeznem Kanthoz. Azt találtam nála, hogy vannak ugyan úgynevezett isten-bizonyítékok, de egyik sem állja meg a helyét. Iszonyatos tépelődések között ezt elfogadtam, de

nem a hit útját választottam (credo, quia absurdum), hanem az ellenkezőjét: ha pedig nem bizonyítható, akkor nincs is. Igaz azonban, hogy „a csillagos ég felettem, és az erkölcsi törvény bennem”.

Kegyetlen élmény volt. Szinte tapinthatóan emlékezem akkori heteimre. Fel kellett ismernem, hogy az ember ezzel – és végső soron minden nagy kérdéssel – magára van hagyva. Láttam a felnőttek életét, és figyeltem a magamét – a végső döntésben az ember csakúgy egyedül van, mint a halál órájában. És már nekem is kellett döntenem. Először is abban – de egy életre –, hogy mi a nép, és honnan az erkölcsi törvény.

Iszonyatos volt, de egyben felszabadító. A döntő pillanatban az ablakon kimászva kiszöktem az internátusból, és éjszaka egyedül sétáltam a kertben. Féltem, és boldog voltam. A hűvös szellő borzongatott, ezért mély levegőket vettem. Magam vagyok, mondtam, csak én vagyok a felelős magamért. Ezt kell vállalni. A döntés szabadságát, az általam ismert legjobb felé, nem azért, mert valami fenség így akarja, sem azért, mert jutalmat kapok érte.

Kanthoz hozzáolvastam Spinozát az Isten és a természet egységéről. *Deus sive natura.* Amihez azonban én – bartóki elkötelezettségemből kifolyólag – azonnal azt tettem hozzá, hogy *natura sive populus.* Isten = az erkölcsi törvény bennem, az erkölcsi törvény = a közösség érdekeinek bennem való megvalósulása.

Csak később – de még Sárospatakon – tudtam meg, hogy Kanton kívül mely filozófiákban kapom meg támaszomat: Kung Fucétől és Lao-cétől Heideggerig. Kung mester azt mondta, hogy nem azért akarok becsületes ember lenni, mert az vezet a sikerhez, hanem mert akkor is az leszek, ha belehalok. És Heidegger (bár még nem eredetiben olvastam, hanem Mátrai László ismertetésében) azt mondta, hogy a létet kutatva mindenekelőtt a Semmivel kell szembenéznünk.

Marxszal csak ezután „találkoztam”. Ahhoz a közösségélménynek is meg kellett változnia. A bartóki indíttatás nyomában.

Eszmélkedésem – 3.

SZAKÍTÁS A NACIONALIZMUSSAL

Bácsalmási, kiskunhalasi és sárospataki élményeim szembefordítottak az úri osztálytudattal, a vallásos hittel és a nemzeti felsőbbrendűséggel, a legutóbbinak mégis megmaradt valami csírája. Hogyha nem is vagyunk a legkülönbek, azért mégiscsak a legjobbak közé tartozunk. És hogy akkor mi legyünk az elsők, akik kezet nyújtanak a szomszéd népeknek, mint ahogy Bartók volt az első, aki egyenlő érdeklődéssel fordult a magyar, a román és a szlovák népdalkincs felé.

Miután a zene mellett a legjobban a történelem érdekelt, ez vezetett ahhoz, hogy a magyarság őstörténetével romantikus hévvel foglalkozzam. Először a hun rokonsággal (amihez hozzájárult az is, hogy bátyámat Attilának nevezték, engem pedig először Csabának akartak, aztán szerencsére apám keresztneve mellett döntöttek). Aztán a sumérok meg a kínaiak is. Könyvtárnyit olvastam el a romantikus magyar őstörténeti irodalomból. Osztálytársaim – ezt látva – a Szumír becenévvel illettek.

Aztán előző eszmélkedéseim (Bartóktól Kantig és Sartre-ig) ezt elsodorták. Osztálytársaim ekkor a Filó becenévre tértek át, még a későbbi évfordulós osztálytalálkozókon is így szólítottak. Ennek hatására a romantikus-nacionalista őstörténetről áttértem a tudományosra.

Különösen megragadott Vámbéry Ármin okfejtése, voltaképpen tőle kaptam a „megvilágosodást". Meggyőzött az a racionális szemlélet, amellyel ő nem tagadta a finnugor rokonságot sem, hanem azt mondta (nem ezzel a szavakkal), hogy mindent a maga helyén kell nézni. Ő nem azt állította, hogy a honfoglaló magyarok egytől egyig török eredetűek, hanem szétválasztotta a vérségi származást, a nyelvet és a kultúrát. Az elsőt keverni, a két utóbbit a történelem folyamán cserélni is lehet.

A Fekete- és Kaszpi-tenger fölötti puszták világa (a mai Lengyelországtól a Góbi sivatagig) egy sajátos állattenyésztő, lovas-nomád kultúrát alakított ki. Különböző származású és nyelvű népek vettek benne részt: indogermánok (alánok, szlávok, a szkíták egy része), törökök, finnugorok és más kihalt, talán ismeretlen népek. Lehet, hogy a magyar törzsek nagy része finnugor eredetű volt, a legősibb őshazában a lappokhoz vagy a szamojédokhoz hasonló életet éltek, de valamiért leszorultak a sztyeppékre, és átvették ezt a kultúrát.

Ugyanezt tanultam a magyarság őstörténetéről az akkori tudományos irodalomban. Mint mondtam, gyerekkoromban egyaránt megfogott a feltétlen vallásosság és a feltétlen magyarság, leöntve a szokványos revizionizmussal. Ebben valami dicső hun–magyar (még romantikusabban sumér–magyar) nagyravágyás volt. De most Németh Gyulától azt tanultam, hogy az említett pusztán a nemzetiség adottság volt, nem az az etikaellenesen etikai elv, mely szerint mivel a mi fajtánk a legjobb, nekünk több szabad, mint másnak. A sztyeppe világában nehéz és kemény volt az élet, a humanizmust még nem találták fel. Ebből következtek a rablóháborúk, hódítások. Valószínűleg a hiungnuk kezdték el, és Nyugat-Európában a magyar kalandozásokkal, Ázsiában az ázsiai Türk Birodalommal végződött. (Az Oszmán–török Birodalom már más jellegű volt.) Mint Németh Gyula mondta, a hiungnu, hun, mongol, vagy türk birodalom virágzása idején meghódított népeket is hunnak, mongolnak vagy türknek nevezték. Így azokat az ugor eredetű és nyelvű népeket is, akik a türk birodalomhoz tartoztak (köztük a magyarokat is).

Mindezt végiggondolva úgy láttam, hogy a magyarság legfeljebb különbözőséget, de nem értékbeli különbséget jelent a népek tengerében. Adottság, amelynek azonban meg kell felelni. Nem jogot ad, hanem kötelességet másokkal és magunkkal szemben. Hogy a legjobbat tudjuk kihozni magunkból – magunknak.

A PATAKI DIÁKTÁRSADALOM SZERKEZETE

Érdekes volt a Sárospataki Református Főiskola diákságának társadalmi és politikai szerkezete. Egyrészt szélesebb, és így még

ellentmondásosabb, mint amit én eddig (Bácsalmáson és Kiskunhalason) tapasztaltam. Másrészt és éppen ezért, jobban át volt itatva politikával.

Szélesebb mind a két oldal felé. Egyrészt Klebelsberg Kunó iskolapolitikája egyik teljesítményeként megalakult az Angol Internátus, amely különleges képzést kívánt biztosítani az angol college-ek szellemében. Valódi angol professzorok is tanítottak benne, így Sir Geoffrey Tier, egy magas, rendkívül művelt (és virtuóz művészi szinten zongorázó) angol arisztokrata, valamint Mr. Milne, a *Micimackó* szerzőjének a testvére. (Micimackó a tananyagban is ott volt, a 4. osztályban ebből tanultunk angolul.) És ennek megvolt a maga következménye a diákságban is, az Angol Internátus tanulói között nagy számmal voltak az arisztokrácia és a burzsoázia gyermekei, közöttük (amíg én ott voltam) a zsidó származásúak is megkülönböztetés nélkül. Én is az Angol Internátus tagja lettem (szüleim már megengedhették), de ott én a szegényebbek közé számítottam.

A másik oldalról viszont a főiskola vezetése széles körű tehetségkutatást folytatott a szegény gyerekek felvételére. Olyan családok fiai kerültek be, akiket én Kiskunhalason csak a Keresztyén Ifjúsági Egyesület segélyező akcióiban ismerhettem meg. Őnekik is voltak külön kollégiumi területeik, egy ideig az Angol Internátus manzárdján, aztán pedig az úgynevezett Rácz-házban.

És ott volt harmadikként a középréteg, az a középosztály, amely eddig is ide küldte gyerekeit. Én is idetartoztam.

E csoportok egymáshoz való viszonya bonyolult módon alakult. Látszólag minden rendben volt, együtt voltunk, és egyenlők, másrészt azonban láthatatlan falak választották el egymástól az egyes rétegeket.

A politikai megosztottság ezt még fokozta.

A többség követte az iskolában kapott vallásos-nemzeti tanításokat, és nem gondolkozott róla. Volt azonban két eszmélkedő szárny. Az egyik a népiek, de közöttük kevés volt tudatos baloldali, volt azonban sajnos jobboldali. A másik oldal a polgári szárny,

burzsoá és arisztokrata gyerekekkel. Köztük sok volt a liberális, sőt egyenesen baloldali.

A tehetségkutatósok, a parasztgyerekek és a középosztálybeliek között már terjedt a népi mozgalom. Ezt segítették egyes tanárok, mindenekelőtt Újszászy Kálmán, aki a nyári népfőiskolákat is szervezte; és ezt képviselték az olyan – ez én időmben már a végzés felé közeledő – diákok, mint Király István, Deme László vagy Fekete Gyula. Ugyanakkor ebben a körben jelentkezett erősebben a jobboldal, és voltak, akik a fasizmussal szimpatizáltak.

Volt ebben egy rosszul értelmezett osztályharc is. Közszájon forgott egy mondás, amelyet egy tehetségkutatós parasztgyerek mondott lesújtó gúnnyal az Angol Internátus jól szituált úrifiúiról: „*Persze, kétszer mosdik egy héten!*"

A másik oldalon ezzel szemben erősebb volt a liberalizmus és egyre inkább az antifasizmus, Hitler, Mussolini és az általuk indított világháború elítélése.

A tanárok is megoszlottak. A pataki iskolában volt valami alapvető megértés a sokszínűség iránt, ami hozzátartozott a dogmatizmussal küzdő protestantizmus szelleméhez. A tanárok a legjobb tudásuk szerint igyekeztek képviselni saját felfogásukat, ugyanakkor értették azt, hogy a mostani fiatalok, az ő neveltjeik már egy olyan világban lesznek felnőttek, amely sok vonásában eltér attól, amit ők most elképzelnének. Ezért nem parancsolni akartak, hanem segíteni.

A mi osztályunkban különösen szabadan beszélgettünk, mert az osztályfőnökünk, Palumby Gyula az újvidéki vérengzés után becsukta az ajtót, és a következőket mondta: „*Amit most hallotok, csak nektek mondom. Lehet, hogy a háború végével a szövetségesek megbocsátják nekünk azt, hogy beléptünk a háborúba, mert Hitler rákényszerített. De arra, ami Újvidéken történt, nem kényszerített senki. Erre erkölcsileg nincs magyarázat. Jegyezzétek meg, de senkinek ne mondjátok, hogy ezt mondtam, mert letagadom, és szembeköpöm, aki ilyet tesz.*"

KIK VONZÓDTAK A TÁRSADALMI REFORMOKHOZ?

Osztályunkban csakhamar kialakult egy csoport, amely a kultúra iránti érdeklődése mellett kötelezte el magát a fasizmus ellen és a társadalom reformok mellett.

Ide tartozott:

A középosztályból *Meskó Sándor*, későbbi ellenállási társam (akinek édesapja osztálytársa volt Patakon az én édesapámnak). *Katona Géza*, aki szintén kapcsolódott az ellenálláshoz, később pedig neves kriminológus és rendőrségi vezető lett.

A tehetségkutatás keretében a szegényparasztság gyerekei közül *Tar Sándor* (később miskolci egyetemi tanár).

Az elitből *Matuska Miklós*, a neves magánénekes, Kodály dalainak híres előadója, Matuska C. Miklós fia. Matuska büszkén mesélte, hogy amikor újévkor Kodály Zoltánnál voltak vendégségben, Kodály a szövetségesek győzelmére emelte poharát. A *Karasszon* testvérek, *Dezső*, aki feljebb járt, és orgonaművész lett, meg osztálytársunk, *Dénes*, a későbbi állatorvos. Valamit *Zedtwitz Ferenc* (gróf), aki mikor Bárdossy hadat üzent a Szovjetuniónak, újsággal a kezében hangosan jelentette ki, hogy ez végzetesebb hiba Újvidéknél, ebbe nemcsak Magyarország, Hitler is bele fog bukni.

És a jobboldal által már származásuk miatt kiközösítettek közül a helyben lakó *Elkán Tamás* és *Péter*, valamint barátjuk, *Grűn László*. Tamás az osztálytársam volt, Péter feljebb járt kettővel. Ők a világszabadságon gondolkoztak, ha nem is a marxi, de egyfajta világliberalizmus szellemében. Laci kimaradt az iskolából, a rabbiképzőbe ment, de annak szerinte autoriter rendjétől elfordult, hazajött Patakra, és verseket írt, olyan szabad szellemben és tiszta hittel, hogy teljesen azonosultam vele. 1945 után kiment Izraelbe, és *Jakov Gát* néven jeles költő lett. Még találkoztam vele, kétszer is. Először Izraelben (amikor ott voltam egy konferencián), majd amikor a következő évben pár hétre ő látogatott meg minket.

De sokan azonnal ellenségesen néztek ránk. Volt egy-kettő (nem több), akik nyíltan a fasizmus felé hajlottak – tőlük óvakodtunk. És voltak, akik hallgattak, és készültek. Nem tudtuk például, hogy egyik osztálytársunk, az irodalmi nevet viselő Adorján Manassé milyen gaztettekre képes. (Róla majd később.)

AZ ISKOLAKERT FÁI ALATT

Megrészegítő volt velük a szabadság. Arra emlékszem, hogy az utolsó együtt töltött tavasszal (1943-ban) rendszeresen kiültünk az iskolakert fái alá, a Kazinczy-szobor közelében, és beszélgettünk. Az utcán német katonák meneteltek, olyan ismerősök is jöttek el mellettünk, akik a zsidóknak már nem köszöntek, de mi ezzel nem törődtünk. Kantról vagy Marxról beszélgettünk, Ady-verseket vagy Karinthy-novellákat olvastunk egymásnak. (Ez utóbbiban Grűn Laci jeleskedett.) Naivan hittünk abban, hogy – hiába tornyosulnak most éppen a felhők – el kell jönni a szabad világnak.

Mindenesetre számomra itt kezdődött az a furcsa kettősség, amely átívelt egész életemen. Egyik oldalon a népdal, a népművészet, a szociális forradalom. Másikon a magaskultúra, a liberalizmus és a szofisztikáció. A kettő között Bartók épített számomra hidat.

AZ ÖNKÉPZŐKÖR

Sárospataki közösségi tevékenységem első színtere – már ötödikes koromtól – az önképzőkör. Először ez csak az egyéni szereplést, a szavalást és a színjátszást jelentette. Sokat léptem fel versekkel, először Petőfivel, Arannyal meg Reviczkyvel, de amikor megismerkedtem Bartókkal, természetesnek tartottam, hogy ha Bartók, akkor Ady is – akit gimnáziumi magyartanárunk, a neves irodalomtudós Gulyás Józsi bácsi a tanórán is hosszasan tanított (annak ellenére, hogy a tanterv erre akkor nem kötelezte).

Aztán játszottam a legendás Horváth István csapatában is, amely angolul tartott bemutatókat. Hatodikos koromban (akkor volt ő végzős) Shakespeare *II. Richárd*ját mutattuk be. Horváth Pista

és Pécsi Sándor voltak a főszereplők, én csak egy kisebb szerepet kaptam. Később én vettem át a színjátszó csoportot, több előadást tartottunk (magyarul), Molière-t, *Cyranót* és ilyeneket adtunk elő.

A sárospataki önképzőkörnek (Horváth István és Fekete Gyula után) nyolcadikos koromban én lettem a diákelnöke, és Harsányi István tanár úr, Pista bácsi volt a tanári vezetője, elnöke.

A pataki iskola vezetésében akkoriban volt egy jelentős csoport, amely a korszak szellemi mozgalmai közül leginkább a népi írókhoz csatlakozott. A Harsányi és a vele egybeforrott Radácsi család nagy szerepet játszott Sárospatak történetében. Az idősebb Harsányi István nagy hírű irodalomtanár volt, Csokonai műveinek kritikai szerkesztője, idősebb Radácsi György pedig a jogakadémia tanára. Nemcsak egymáshoz kötötték a két családot házassági kapcsolatok, hanem más jeles értelmiségiek is kapcsolódtak hozzájuk. Hadd említsem a legjobbakat. Finkey István, a nagy hírű jogtudós. Bálint József (mi Jofi bácsinak hívtuk), a képzőművészet tanára, maga is igen tehetséges festőművész, nagybányai tanítvány, aki azonban sajnos az alkoholba ölte tehetségét. Később olyanok, mint Képes Géza, a költő, vagy Szűcs Jenő és Ruttkay Elemér történészek. Összerokonosodott velük a Vitányi család is, édesapám testvérének, Vitányi Miklósnak Radácsi Etelka volt a felesége.

Hasonló szerepet játszott a teológia vezetője, Újszászy Kálmán (de ő már nem volt rokon). Ő kezdeményezte a népfőiskolai mozgalmat, ő volt az egyik atyja annak a törekvésnek, hogy az Angol Internátus úrigyerekei mellett legyen egy alapítvány, amely a szegényparasztság soraiból emeli ki a legtehetségesebbeket.

Fontos szervezet volt az önképzőkör, amelynek tanár és diák vezetői rokonszenveztek a népi mozgalommal. Sorra hívták Féja Gézát, Németh Lászlót, Veres Pétert. Ott voltam mindegyik esti beszélgetésen. Közben az önképzőkörrel mi is falumunkát végeztük. Vasárnaponként kimentünk a falvakba. Parasztemberek jöttek össze, népdalt énekeltünk, Móricz-novellákat olvastunk, én Adyt szavaltam, a zenészekkel Bartók-, Kodály-darabokat játszottunk. Utána órákat vitatkoztunk. Egyszer csak benne voltam egy politikai mozgalomban.

Amikor Veres Péter jött, engem bíztak meg, hogy mondjam el egy versét. Végigolvastam a *Gyepsor* kötetet, és a „Ha nem lehettél szálfa" címűt választottam. (*„Kapaszkodj meg ebbe a földbe erősen, magyarom, / ha nem lehettél szálfa, legyél hát cserje, / vagy legyél csak gyom."*) A mondanivaló megfogott. Szenvedélyesen mondtam el, mint egy forradalmi beszédet. Péter bácsi megdicsért, és azt mondta, még találkozunk.

TISZALADÁNYBAN VERES PÉTERREL – VERES PÉTER IGAZI ARCA

1942-ben a Püski-kiadó falunapot tartott Tiszaladányban. A pataki önképzőkört is meghívták, engem külön, hogy az est végén mondjam el a verset. Ott volt Darvas József, Sinka István, Nagy István, Somogyi Imre, Veres Péter. A művelődési ház nagyterme tele volt parasztokkal. Tiszaladány nem akármilyen hely: nem jobbágyparasztok, hanem szabad kistermelők lakták, egyenes derekú, független gondolkozású, kemény emberek.

Az estet egy éles konfliktus tette izgalmassá. Felszólalt egy jobboldali paraszt író, Búzás Márton. Elmondta, hogy csak a német nemzetiszocializmus hozza meg a megoldást. Nagy csend lett. És akkor Péter bácsi kiment a színpadra, és egész másként szólt, mint Patakon. Nem tanított, és nem is csak érvelt: harcolt. Elmondta, hogy a fasizmus: halál. Hogy nem német katonauralom kell, elítélte a diktatúrát és az antiszemitizmust, gondolati és politikai szabadságot hirdetett. Szocializmust. Nem kell félni a szövetségesek győzelmétől, akkor sem, ha a kommunista Oroszország is velük van. Csak így szabadulhat fel a nemzet.

Utána engem szólítottak. Bemondták, hogy pataki diák vagyok. Én meg úgy mondtam el a verset, mintha az életem függne tőle. A hatás leírhatatlan volt. Az emberek sorra odajöttek, megöleltek, fiamnak, testvéremnek neveztek. Püski Sándor meghívott Budapestre a következő népi estre.

Egy nagyszerű parasztembernél laktam, M. Csikai Miklósnál. Annyira megszerettük egymást, hogy utána egy hétig ottmaradtam náluk, sőt, a további két nyáron is meglátogattam egy-két hétre. Második apámnak tekintettem, és ő engem a fiának. Ideáltípusa volt a Magyarországon alig létező szabad parasztságnak. Lakása tele volt könyvekkel, a magyar irodalommal és nem csak a népi írókkal. Úgy éreztem, egy másik világot ismerek meg.

Új barátságok: népművészeti mozgalom – Püskiék – Györffy-kollégisták

Tiszaladány tehát bevezetett engem az akkor éledő új világba. Itt ismerkedtem meg belülről a parasztsággal, a népi mozgalom vezetőivel és tagjaival, a népdal-népművészeti mozgalommal, a változást akaró ifjúsági mozgalommal (mindenekelőtt a györffystákkal), valamint a szocialista-szociáldemokrata mozgalommal.

TALÁLKOZÁS A NÉPMŰVÉSZETI MOZGALOMMAL

Tiszaladányban találkoztam először Jánosi Sándorral, a regöscserkészek legendás vezetőjével. Mindenki Júló bának hívta (a cserkészeknek minden felnőtt vezetőt nem úrnak, hanem – székelyesen – bának neveztek.) Azonnal bizalmába fogadott, és legközelebbi pesti látogatásom alatt elvitt az egyik regös csoportba, ahol itt bámulattal láttam, hogy az általam elképzelt bartóki forradalom már bontogatja szárnyait. Fiatal pesti gyerekek, nem is feltétlen paraszt származásúak, akik anyanyelvként éneklik a népdalokat.

Azt is örömmel tapasztaltam, hogy Júló bá és mozgalma egyfajta belső ellenzéknek számít a cserkészmozgalom klerikális-feudális szellemű vezetőségével szemben. A 20-as évek végén kezdték, Karácsony Sándor szellemében és Jánosi Sándor irányításával. Egyre erősödtek, ezért 1939-ben hivatalosan is befogadták őket a cserkészmozgalomba. 1943-ban a *Magyar Út*ban (XI. évf. 19. sz.) Bodolay

Géza már 60 „regöshadról" és mintegy 600 regöscserkészről beszél, akik „1200 falut kerestek fel, körülbelül 170 000 főnyi közönség előtt regöltek, és 750 faluban végeztek adatgyűjtést".

Júló bától hallottam azt a történetet, hogy hogyan fordult Kodály Zoltán zenei nevelőbuzgalma is az oktatás mellett a mozgalom felé.

Kodály Zoltán ismert keserű megfogalmazása volt még a húszas években, hogy a magyar fiatalság a népdal helyett már inkább a „Schneider Fáni csak azt mondta" soráról híres kabarédalt énekli. Talán éppen ezen gondolkozott, amikor egyszer – szokása szerint – a budai hegyekben sétálgatott. Egyszer csak szembetalálkozott egy regös-csapattal, akik – Júló bá vezetésével – tele torokkal énekeltek igazi népdalokat. Kodály ekkor ismerte fel, hogy igen, ez lehetséges. És ettől kezdve beépítette a népdal reneszánszát szolgáló tevékenységébe.

PÜSKIÉK

Tiszaladány után „házi fiú" lettem Püskiéknél. Ha Pesten voltam, napokat töltöttem a Magyar Élet kiadónál, segítettem a boltban, néha náluk aludtam. Így aztán természetes volt, hogy amikor Püskiék nagy „népi estre" készültek, engem kértek fel verset mondani.

NÉPI EST A SPORTCSARNOKBAN

1942. június 3-án Budapesten tartották. Nagy Ferenc nyitotta meg, majd beszélt Erdei Ferenc, Sinka István, Nagy István, Darvas József. Itt is az utolsó voltam, de itt Veres Péter verse mellett József Attila *A város peremén* című költeményét is előadtam. Amikor bemondták, hogy sárospataki diák vagyok, és hogy mit szavalok, kitört a taps. Felmentem az emelvényre. Jó jelenség lehettem: tizenhét éves, szőke és rettenetesen sovány. Az előttem szónoklók után különösen gyereknek látszottam. De amikor megláttak még nagyobb lett a taps. Én pedig elmondtam mind a két verset, s amikor máso-

dikként bemondtam József Attila nevét, szinte vihar tört ki. Csak egy pillanat volt az egész, de fejek fordultak egymás felé, vagy néztek hirtelen rám, székek reccsentek meg. Éppen elég volt ahhoz, hogy megérezzem, itt most kétezer emberrel váltam egyenlővé. Együtt lélegzünk valamennyien. És ez nem miattam van, hanem amit ez a kétezer ember velem együtt gondol. Így kezdtem hozzá, s mire odaértem, hogy *„megszerkeszti magában, mint ti majd kint, a harmóniát"*, majdnem összeestem.

TALÁLKOZÁS A SZOCIALIZMUSSAL

Személyes történetemben két szempontból is fordulat ez az esemény. Egyrészt megismertem József Attilát. Felfogtam, hogy (nem költői értékében, hanem a történelmi folyamatban) előrébb tart, mint Ady. Bartóktól tanultam a népet, József Attilától a szocializmust. Igen sok szocialista volt ott. Odajöttek hozzám, gratuláltak, kezemet szorongatták, elvtársnak neveztek. Nem tiltakoztam. Sőt úgy éreztem, hazataláltam.

TALÁLKOZÁS KARDOS LÁSZLÓVAL ÉS A GYÖRFFYSTÁKKAL

Ott találkoztam először velem közös gondolkozású fiatalokkal is, mindenekelőtt a Györffy-kollégistákkal. Ők is részei voltak a műsornak, Sipos Gyula is szavalt, a kollégium néptánccsoportja pedig Molnár István koreográfiájával és betanításában, vezetésével adta elő Bíró Máté balladáját. Ott volt, természetesen, Kardos László is, aki meg is hívott a kollégiumba (az akkori helyiségbe), a Királyi Pál utca 12.-be. Hosszasan beszélgettünk, egy egész éjszakát ott töltöttem. Megállapítottuk, hogy a fő kérdésekben egyetértünk, annak ellenére, hogy máshonnan indultunk. Ő alulról, én felülről érkeztem ugyanoda. Neki személyes élménye volt a paraszti nyomor, ezért a belőle kiemelkedés belső láza vezette a forradalomhoz, én a középosztályi jólét hazugságából menekültem hozzá. De egyek

voltunk abban a következtetésben, hogy együtt kell végrehajtani a politikai és a Bartók szellemében való kulturális forradalmat. Kiegészítjük egymást, tartsunk össze.

GULYÁS TANÁR ÚR HOZZÁSEGÍT A MARXIZMUS MEGISMERÉSÉHEZ

Amikor megjöttem a pesti szereplésből, éreztem, hogy mindent végig kell gondolnom. Már eljutottam Bartókhoz, eljutottam Kanthoz (és általa az ateizmushoz), eljutottam a társadalmi egyenlőséghez, így a parasztsággal való egyenlőséghez, most pedig találkoztam József Attilával és a szocializmus eszméjével.

Segített ebben egy teológus, aki komoly arccal megszólított.

– *Vitányi, rólad azt mondják, kommunista vagy. Igaz ez?*

Ha magam kérdeztem volna magamat, nem tudtam volna felelni. De most rögtön kész voltam a válasszal.

– *Igen, az vagyok.*

És nem vártam viszontválaszt. De másnap bementem a nagykönyvtárba, és megvártam Gulyás József tanár urat. Különös ember volt ő is. Csak a tudománynak élt, nem házasodott meg, nem volt senkije. Mindent tudott az irodalomról. Ő volt az egyik szerkesztője (idősebb Harsányi Istvánnal együtt) a Csokonai összesnek, de – bár nem volt benne a tantervben – ő beszélt nekünk Adyról is. Konzervatív embernek ismerte mindenki.

Én azonban bátran beszéltem vele.

– *Tanár úr, szeretném megismerni Marx műveit. Tudom, hogy tiltva van, de azt hiszem, nem hagyhatom el Patakot anélkül, hogy ne tudnám, mi van bennük.*

Józsi bácsi rám nézett, semmi meglepetést nem mutatott. Racionális hangvétellel válaszolt.

– *Azt hiszem, fiam, leghelyesebb, ha a* Kommunista kiáltvánnyal *kezded. Mindjárt hozok is egy példányt a zárt könyvtárból.*

Így ismerkedtem meg Marxszal.

A sárospataki értelmiségi társadalom fontos alakja volt dr. Salacz Tibor. Édesapám is jól ismerte, a Harsányi–Radácsi–Bálint családnak (rokonainknak) is jó barátja volt. Így ha valami komolyabb bajom volt, inkább őt kerestem fel, mint a hivatalos iskolai kórházat.

Ő mesélte a következőket.

Volt egy betege, akinek egyre súlyosbodott az idegbaja, amely mindenekelőtt állandó fejreszketésben nyilvánult meg. Nem volt mást tenni, elhatározta, hogy beviszi a sátoraljaújhelyi kórházba, ahol idegosztály is volt.

Salacz doktornak autója volt, tehát beültette maga mellé a beteget, és elindultak Újhely (ahogyan arrafelé mondják: Újhel) felé. Egyszer csak a kocsi zötyögni kezdett. A beteg hirtelen rémülten felkiáltott: „*Tessék nézni: a kerék, a kerék!*"

A helyzet tényleg félelmetes volt. Az egyik első kerék megunta, hogy mindig a kocsit kell szolgálnia, fogta magát, leszakadt róla, és ott szaladt individuális szabadságban a kocsi előtt. És közeledtek egy kanyarhoz. A beteg eltakarta az arcát, és félájultan bukott a kocsi aljára.

Salacz doktornak azonban volt lélekjelenléte. Ura maradt a helyzetnek, megállította a kocsit, és félreállt a padkára.

Amikor megálltak, nagyot sóhajtott. Útitársa is felemelte a fejét. Tibor bácsi ránézett:

– *Akkor most gyalog kell visszamennünk!*

Ugyanis a fejreszketés abbamaradt.

2.

Első felnőttéveim, ellenállás, börtön – 1943–1945

1. ELSŐ FELNŐTTÉVEIM

Érettségi után, 1943-ban, feljöttem Budapestre. Egyszerre iratkoztam be a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karára és a Színművészeti Akadémiára. Együtt szerettem volna a kettőt csinálni, de nem nagyon lehetett, és mivel az akadémián naponta ott kellett lenni, végül is azt csináltam komolyabban.

Lassan azonban megundorodtam tőle. Az első évfolyamban csak szavalni kellett, de nem abban a stílusban, amelyet én szerettem, és nem azokat a verseket. Kiss Ferenc volt az igazgató, az ő jobboldali szelleme egyre inkább érvényesült. A tanárok között csak néhányan tudtak ennek ellenállni, például Nagy Adorján, ő is csak módjával. Osztálytársaim között is nehezen találtam barátot, voltaképpen csak Darvas Ivánnal, (akkor még Szilárdnak hívták), Raksányi Gellértte, meg Szatmári Istvánnal tudtunk őszintén beszélni, meg a lányok közül Dévay Camillával (de hát őt az ország dolga nem érdekelte).

Egyre rosszabbul éreztem magam tehát az akadémián, különösen, miután megismerkedtem a Muharay-együttessel.

Amikor március 19-e, a németek bejövetele után bementem, még nem tudtam, hogy utoljára. Kiss Ferenc meglátott, és azt

mondta: „*Vitányi, hagyja abba a kommunista propagandát!*” Világos volt tehát, hogy el kell tűnnöm.

Azt gondoltam, belépek Muharayékhoz. Tetszett, amit csináltak, tetszett a népművészet és a modernitás szimbiózisának koncepciója, ezért felkerestem Muharay Elemért.

ISMERKEDÉS A MUHARAY-EGYÜTTESSEL

Az együttes akkor a leventemozgalom keretében működött, de Muharay Elemérnek nagyon világos szándéka volt, hogy egy későbbi avantgárd népművészeti színjátszó együttes alapjait vesse meg, amely Brecht szellemében a bartóki–kodályi forradalmat egyesíti a színházi avantgárddal. Olyan társaságot akart összehozni, amely elhatározottan antifasiszta, szocialista, benne él a népművészetben, és avantgárd modern művészetet teremt belőle.

Meggyőzte a leventevezetőséget arról, hogy akkor jó egy ilyen együttes, ha értelmiségiek, diákok mellett munkás- és paraszt fiatalok is részt vesznek benne. És volt annyi kapcsolata a munkásmozgalommal, hogy szervezett fiatalmunkások is bekerülhettek. Bemehetett néhány gyárba (így a Magyar Optikai Művekbe és a Ganz MÁVAG-ba) toborozni. Sikerült is összeszednie vagy tizenöt munkásfiatalt, köztük néhány elkötelezett, sőt szervezett antifasiszta baloldalit. Mint például Schubert Antalt, Kövesi Sándort, Szádeczki Flóriánt. A belső beszélgetésekben aztán kiderült, hogy az együttes másik részében, az értelmiségi–diák fiatalok között is vannak baloldaliak. Ilyen volt Benedek Árpád (a későbbi rendező), Jónás Pál (a későbbi egyetemi diákvezér, majd recski rab, még később 56 egyik hőse, s végül egyetemi tanár Amerikában).

Ők hatan alkották a magot, és lassan egyre többen gyülekeztek köréjük. Az együttes tagságának egyik része (a baloldal felé közeledők) ezt elfogadták, de voltak, akik gyanakodva nézték. A másik rész magját a Soli Deo Gloria népzenei része alkotta, akik lelkes hívei voltak a népművészetnek, de jobbára érintetlenek a politikától. Kifejezetten jobboldaliak ugyan nem voltak közöttük, de a hatak

mégis úgy gondolták, hogy valami magyarázatot kell adniuk erről a többieknek. Arra jutottak, hogy tréfára kell venni. Ezért azt mondták, hogy ők egy baráti egyesületet alakítottak, amelynek neve: *Szőrök*. De a „teljes nevet” – „Szabadelvű Öreg Radikálisok” – nem hozták nyilvánosságra. Ezért próba után nyugodtan kiáltották: *Szőrök ide!* És együtt mentek valamelyik kocsmába.

Akkoriban a Városi Színház (a mai Erkel) hátsó részén, a negyedik emeleten próbáltak. Élvezettel hallgattam őket. Ketten adtak elő népballadát: egy munkásfiú, Kövesi Sándor, és egy iparművészeti növendék, Haden Edit. Lenyűgözve hallgattam előadásukat, ami a színiakadémia sznobizmusával szemben a természet dramaturgiáját idézte nekem. És gyönyörködve néztem a színjátszó próbát. Muharay mindenkinek engedte, hogy a maga szája íze szerint csinálja, csak egy-két szót szólt hozzá, de mindig olyannyira megfogta a lényeget, hogy valamennyien elgondolkoztunk. Amint a mágneses részecskék erővonalai egy központban futnak össze, úgy fordult feléje a teremben lévők minden figyelme.

Második ottlétemkor odajött hozzám a balladamondó fiú. Nálam három évvel idősebb, zömök, bajuszos, mongolos arcú.

– *Te, színész, sokat jársz ide!* – mondta valami furcsa, provokatív, de mégis barátságos hangon, mint aki ki akarja ugratni a nyulat a bokorból.

– *Érdekel, amit csináltok* – feleltem.

Erre mélyen a szemembe nézett, és szinte úgy fogott át a tekintetével, mint két erős karral, hogy mozdulni se bírjak.

– *Szóval kommunista vagy?*

A kérdés komoly volt. Tudtam, hogy elkezdődik a beavatási szertartás. Én is keményen néztem hát vissza, és úgy feleltem, mint aki felveszi a kesztyűt.

– *Igen.*

– *Akkor tarts velünk a próba után.*

Igazi közösségre találtam bennük. Ezért odahívtam baloldali barátaimat is: Papp Oszkár és Kuluncsics Dezső festőnövendékeket, Meskó Sándor volt pataki osztálytársamat. Mindannyiunknak tetszett. De Muharay közölte, hogy rendes tagok nem lehetünk, mert azt be kell jelenteni az országos leventeközpontnak. Azért bejárhattunk, és estéinket természetesen a Szőrökkel töltöttük. Ők meg elneveztek bennünket *„sündörgőknek”*. Nem sokkal később – még 1944 májusában – érkezett meg Erdélyből Jancsó Miklós, majd Béres Ferenc, de ők is csak a sündörgőkhöz csatlakozhattak.

Sülve-főve együtt voltunk, és egyetértettünk a legfőbb dolgokban: az antifasizmusban, a „szabadság, egyenlőség. testvériség” elvére épitetett forradalomban, amely a bartóki kulturális forradalommal egészül ki, hogy megvalósuljon egy mindenkinek szabadságot biztosító demokratikus szocialista társadalom – mi erre készülünk, ennek szenteljük az életünket.

(Félve mondom ki a szót: kulturális forradalom, mert ezt a szót a kínai kommunisták kompromittálták. Mi nem felülről jövő, diktatórikus kulturális kényszerre gondoltunk, hanem – Bartók szellemében – egy olyan folyamatra, amelyben mindenkinek módja lesz egy kornak megfelelő közkultúrát és arra alapozva a magaskultúrát elsajátítani.)

Esténként – hová mehettünk volna – beültünk egy-egy vendéglőbe. Keveset ittunk, de megvitattuk a világ dolgait, a legutóbbi eseteket és olvasmányainkat, verseket szavaltunk (többnyire Adyt és József Attilát), és népdalokat, valamint Kodály- és Bartók-kórusműveket énekeltünk. Ahogy visszaemlékszem, egész jól. Némely vendéglős – például a Városi Színház melletti, mivel az együttes akkoriban heti három alkalommal ott tartotta próbáit – már megkülönböztetett szeretettel fogadott. Nem sok ilyen vendége volt.

Jancsóra különösen emlékszem, mert aznap kaptam meg hazulról a táviratot, hogy bátyám, Attila április 27-én elesett a fronton. Borzasztó hangulatban érkeztem szokott helyünkre, és ott

találtam egy fiatalembert, aki azt fejtegette, hogy Muharay színházművészeti módszerét milyen irányba kellene továbbfejleszteni.

MUHARAY ELEMÉR PROGRAMJA

Muharayt utólag narodnyiknak, népi romantikusnak nevezték. Akkor azonban éppen nem mutatkozott romantikusnak. Nem sokkal azután, hogy összejöttem a többiekkel, összehívta a szűkebb csoportot, hogy közösen (énvelem és új barátaimmal együtt) tisztázzuk céljainkat.

– *A cél nem egy parasztország* – mondta. – *Nem is csak parasztdemokrácia, és nem is parasztszocializmus. Gyökeresen új, osztály nélküli társadalom kell, amely a közösség elvére épül. Ez a közösség azonban nem jöhet létre közös kulturális alap nélkül, amelyre felépülhet egy magas hivatásos kultúra is. Mindebben a marxistáknak van igazuk, a nyomort, a szolgaságot csak mindent átható forradalommal lehet legyőzni.*

Abban azonban nem értek egyet a marxistákkal, hogy mindez csak gazdasági kérdés. Természetesen jólét és biztonság kell minden embernek. De ez nem elég. Az új társadalom megteremtéséhez még ezeken kívül a szellem forradalma is szükséges. A gazdaság az alap. Az szabja meg a határokat, amelyen belül a társadalom mozog. A cél azonban a határok átlépése. Ehhez kell a kultúra és a szellem.

Egyetértettünk vele. Ezt neveztük kommunizmusnak.

SZABAD ÖKÖR REND

Az együttes többsége nem ellenezte csoportunk erősödő összetartását, de az egyik Soli Deo Glóriá-s lánynak, köztük éppen a legtehetségesebbnek, az együttes „primadonnájának”, volt egy jobboldali vőlegénye, Szolnoki Lajos. Ő ezt nem akarta tűrni, ezért feljelentést tett a leventeparancsnokságnak, illetve az azt is irányító Kolosváry-Borcsa Mihálynak. Ki is jött egy bizottság, akik

megidézték a hat „szőrt". Először is a vezéregyéniséget, Schubert Antalt. Muharay félve ült az asztal végén.

Schubert azonban elemében volt. Elmondta, hogy őket nem érdekli a politika, ők népdalokat énekelnek, verseket szavalnak, népmeséket olvasnak, hogy melyiket lehet dramatizálni. Az, hogy Szőröknek nevezik magukat, csak játék.

De mit jelent az, hogy szőr? Mi köze van az angol *sir*-höz, és mi köze van a radikálisokhoz?

– *Semmi* – felelte Tóni, hangjában meggyőző erővel. – *Az egész csak tréfa. A SZŐR rövidítés. Annyit jelent, hogy Szabad Ökör Rend.*

Olyannyira jól mondta, hogy a vitát – és az ügyet – ezzel lezárták. De azért az együttesben jobban igyekeztünk csendben maradni.

PÁNARCHIZMUS, PÁNARCHISTA OKOSOK

Ahogy már mondtam, bennünket, akik nem voltunk hivatalosan az együttes tagjai, a Szőröksündörgőknek neveznek. Még a fegyelmi tárgyaláson is kérdeztek erről, de a Szőrök ügyesen elkenték. Nekem ez a kifejezés nem tetszett, nem akartam sündörgő lenni. Ezt el is mondtam nekik, és kértem, hogy engem ne sündörgőnek nevezzenek, hanem pánarchistának. Aztán bejelentettem, hogy a Szőrök mellett megalakult a *Posz,* azaz a „Pánarchista Okosok Szövetsége".

Említettem már, hogy belső fejlődésem során eljutottam a közösség és az egyenlőség elvéhez, tehát a marxizmushoz, a szocializmushoz, a kommunizmushoz. Ugyanakkor találkoztam azokkal, akik ugyanezt akarták, de bírálták a szovjetrendszer autokratizmusát. Vitáinkban felmerült az anarchizmus eszméje. Nem annyira Bakunyin, mint inkább Kropotkin megfogalmazásában, aki a „kölcsönös segítség" elvére építette az új társadalmat – ehhez pedig nem a hatalom koncentrálása, hanem az összefogásból alakuló megerősödése vezethet.

Nem tudom már, hogy hol olvastam hozzá összefoglaló fogalomként a pánarchia kifejezést. Szemben az autarchiával (egyeduralom), az oligarchiával (kevesek uralma) és az anarchiával (semmi hatalmat senkinek), a pánarchia a mindenki uralmát jelenti (minden hatalmat mindenkinek). Ami voltaképpen egyezik a kommunizmussal, de abban különbözik tőle, hogy magában foglalja a demokráciát. Úgy gondoltuk, hogy megegyezik Marx álmával, mert Marx is úgy látta, hogy a kommunizmus teremti meg az igazi demokráciát. Marx azonban úgy gondolta, hogy majd csak akkor, ha a kommunisták diktatúrája megteremti hozzá a feltételeket. A pánarchisták azonban azt vallják, hogy a feltételeket is az egyenlő hatalom, azaz a pánarchia mind határozottabb érvényesülése hozza létre.

Azt mondtam tehát a többieknek, hogy megalakult a világ leghaladóbb szervezete, a Pánarchista Okosok Szövetsége. Szervezete és szabályzata sajátos és újszerű. Mindenki tag benne, aki pánarchista és okos. De nem lehet belépni, és vezetőséget választani (azaz megszegni a pánarchia szent elvét). Ha pánarchista vagy, és okos, akkor eleve tag vagy, anélkül hogy igazolványt kellene váltanod. Ha nem vagy okos, vagy nem igazán pánarchista, akkor hiába kapnál róla papírt, mégsem lennél tagja a *Posz*-nak. Ezért ez a legdemokratikusabb szervezet a világon.

A „TITKOS" SZÖVETSÉG VALÓSÁGA

Voltak példák rá, hogy ez a titkos szövetség: valóság. Hadd mondjak el két esetet.

Egyszer – 1944 tavaszán – a Szabadság hídon mentem át. Utánam jött egy nálam pár évvel idősebb fiatalember. Csak úgy magának fütyörészett. Én meg, persze, erre odafigyeltem, és mit hallok: *„A Balaton széles nagyon, de annak is partja vagyon, sejehaj".* Azonnal válaszoltam a rákövetkező sorral: *„Az én búmnak nincs határa, belehalok nemsokára, sejehaj".* Észrevette, bólintott, és új dallamot kezdett. Ezt is folytattam, aztán én kezdtem rá egy másikra. Ő rögtön csatlakozott. Így ment ez a híd végéig, amikor megálltunk, nagyot nevettünk, kezet fogtunk, bemutatkoztunk – Patkó Imre volt,

a későbbi újságíró és művészettörténész, műgyűjtő –, és úgy beszélgettünk, mintha ezer éve barátok lettünk volna. Majd azok is maradtunk.

A másik történet. Ezt az együttes tagjai beszélték, én nem lehettem ott (nem voltam még tag). Szegeden történt, ott tartottak előadást. Utána kimentek a Tisza-partra, de oda a leventevezetés küldött hangszórós kocsit is, amely német katonadalokat harsogott: az *Erikát*, az *Und wir fahren gegen Engelland*ot és hasonlókat. Ezt nem akarták tűrni, körülállták a kocsit, és harsány hangon népdalokat kezdtek énekelni. Például azt, hogy *Vadkörtefa fehéret virágzik.* A parancsnok alezredes először dühös lett, aztán látva a fiatalok vidám elszántságát, megenyhült: *„Rendben van, akkor most nem üzemeltetem a hangszórót, de maguk kötelesek énekelni."* Ők erre boldog felszabadultsággal daloltak éjfélig, és egyre több fiatal gyűlt köréjük. Úgy beszélték el nekem, mintha kitört volna a forradalom.

MUHARAY MÚLTJA ÉS „TITKA"

Amikor egyszer Muharayval beszélgettünk, elmondta életének titkát. 1919-ben vöröskatona volt, és utána hiába próbált elhelyezkedni a színházi életben, sehogy sem sikerült. Kapott egy-két szerepet néhány némafilmben, aztán üzemekben tevékenykedett, mint ifjúsági, sport- és kultúrvezető. Majd – amikor látta, hogy ez csak a nyomorra elég – abbahagyta, és elment Nyugatra. Kinyitotta a szemét, megismerte az ottani színházi életet – Piscatort, Buriánt és Brechtet –, és megtörtént a csoda: modern művészettel megismerkedve döbbent rá a népi kultúra értékeire és saját paraszti gyökereire.

De még várt rá egy kaland, élete legrejtélyesebb korszaka: a szerencsejátékosé. Megpróbálkozott a rulettel, és váratlan sikere volt. Erre gazdag emberek felfigyeltek, és finanszírozták egy hosszabb útját Monte Carlóba. Ők fizettek mindent, neki csak az volt a feladata, hogy nyerjen. És ez sikerült is neki, ha nem is egyszerre, de furcsa következetességgel. Hamiskás mosollyal mondta el ennek

titkát, amely szerinte végtelenül egyszerű. Az ember ne veszítse el a fejét, ne akarjon mindent. Minden nap ügyesen várja ki a pillanatot, amikor nyer valamennyit, és akkor gyorsan hagyja abba. Ne higgye el, hogy most már így megy tovább. Aki szerény, aki felismeri a pillanatot és a határt, az foglalkozásszerűen megélhet belőle. A nagy nyeremény csak a véletlen dolga, arra nem szabad építeni.

A végén azonban választania kellett. Előtte állott a lehetőség: egy hírhedett fezőr életpályája, nagy sikerekkel és nagy bukásokkal a csúcstól a mélypontig. Ő azonban a lakkcipőt csizmára cserélte fel, hazajött, és annak a gondolatnak szentelte magát, hogy a paraszti népi színjátszó hagyományt Bartók szellemében a modern színházzal egyesítse. Megalakította a Művész Stúdiót – olyan színészekkel, mint Bihari József, Bánhidy László, Somogyi Erzsi, Pásztor János, Várkonyi Zoltán, Szabó Pál –, egy ideig szerkesztője lett a *Kelet Népé*nek – aztán 1940-ben megalakította a mi együttesünket.

Imádtuk érte.

A MUHARAY-EGYÜTTES BETLEHEMEZIK HORTHYNÁL

1943 decemberében a Muharay-együttes (akkor még nem voltam közöttük) kis, hattagú csoportja betlehemi játékot adott elő, és ezzel, többek közt, felléptek a királyi várban is a kis Horthy István szórakoztatására. Szépen előadták a műsort, de a két-három éves Istvánkát nem nagyon érdekelte, toporzékolt, rendetlenkedett. Nehéz napokat átvészelt, komoly tábornokok voltak körülötte, akik az etikett szabályai szerint próbálták figyelemre bírni a kis „trónörököst", de ő csak tovább hisztizett.

A kormányzó viszont utána a csoport minden tagjával kezet fogott, és mindenkitől kérdezett valamit. Hiki Jancsi húsz év alatti munkásfiútól például ezt: *„Szép hangod van, fiam. Tanulsz énekelni?"* *„Nem"* – válaszolta Jancsi. *„Miért?"* – csodálkozott el Horthy. *„Mert nincsen pénzem"* – kapta meg a választ.

Horthy egy pillanatig habozott, de azután továbblépett az akkor tizenhat éves Haden Edithez. *„Hová készül legközelebb az együttes?”* – kérdezte tőle. *„Erdélybe”* – felelte Edit. Őfőméltósága erre kinyilatkozást tett. *„Bajos, bajos, kérem, a románokkal lesz egy kis leszámolnivalónk, de nem hagyjuk a magunkét.”* Utoljára Benedek Árpádhoz érkezett, aki az előző évben érettségizett. *„Te mivel foglalkozol, fiam?” „Orvostanhallgató vagyok.” „No, mire elvégzed, fiam, jó világ lesz itt!”* – Hangzott el a szózat.

Az együttes tagjai rengeteget emlegették ezt a jóslatot. Benedeket tették felelőssé a jó világ elmaradásáért, mivel már a következő évben abbahagyta az orvosit, beiratkozott a színiakadémia rendező szakára, és színházi rendező lett.

Amikor 1990 után legifjabb Horthy István Budapesten járt, én is beszéltem vele. Kérdeztem, emlékszik-e erre. A tényre igen, mondta, de semmi részletre.

2. KAPCSOLÓDÁS AZ ELLENÁLLÁSI MOZGALOMHOZ

Ekkor már egyre több szálon is megismerkedtem a bontakozó ellenállási mozgalommal. Muharay szorosan összekapcsolt bennünket az ellenállási front baloldali szárnyával, mindenekelőtt Somogyi Miklóssal és Donáth Ferenccel. Ők abban látták bennem lehetőséget, hogy „úrifiú” voltam, annak is néztem ki, tehát alkalmas voltam az üzenetek közvetítésére. Így például arra, hogy nagybátyám, Pálóczi Horváth Lajos híreit naponta közvetítsem a mozgalomnak.

PÁLÓCZI HORVÁTH LAJOSRÓL

Szellemi fejlődésemben sajátos és fontos szerepet játszott Pálóczi Horváth Lajos. Közeli rokonunk volt, édesanyja neki is Horthy lány, az én nagyanyám első unokatestvére. Még őt is ismertem, mert Beregszászon – ahová édesapámat 1942-ben közjegyzővé

kinevezték –, ha jól emlékszem, négy idős Horthy lány élt még, gyermekeivel és unokáival. Sokat találkoztunk, látogattuk egymást, ha az utcán elmentem előttük, és ők kinéztek az ablakon, rögtön behívtak, és kakaóval kínáltak. Rengeteget olvastak, nyelveket beszéltek, valamennyien utálták a nyilasokat, és bírálták Horthy Miklóst.

Lajos már gyermekkorában kitűnt azzal, hogy négy-öt jegyű számokat szorzott fejben pillanatok alatt. Mondták, hogy csodagyerek, a pszichológus azt tanácsolta, vonják el a figyelmét a számokról, nehogy belebolonduljon. Az elvonókúra sikerült is, de Lajoska cserébe a nyelvekbe bolondult bele. Mire az egyetemre került, már jól tudott németül, angolul, olaszul, franciául, oroszul, spanyolul.

Az első világháború alatt a nacionalizmus felé fordult. Nagy magyar lett, megtanult finnül és törökül, majd elment a szabadcsapatokhoz Sopronért harcolni. Később azonban egyre mélyebb önkritikával fordult szembe a magyarkodással és a revizionizmussal. „Vezeklésként” megtanult szlovákul, ruszinul, románul, szerbül, horvátul, végül cigányul. Zenével is foglalkozott – abszolút hallása volt –, Bartók híve lett, Kodálynak dolgozott, népdalokat gyűjtött Bereg megyében (magyart és ruszint). Felesége, aki énekesnő volt, népdalesteket adott Kodály és Bartók feldolgozásában, Lajos bácsi kísérte zongorán. Maga is kialakított egy stílust, hogy lehet Bartók és Kodály szellemében népdalokat játszani – én is hallottam, Kodály ezt elismerte, és javasolta, hogy foglalja össze a módszert.

Ez azonban nem történt meg, mert közben összebarátkozott a népi írókkal, rendszeresen írt cikkeket a *Magyar Út*ban (a népi írók hetilapjában), jó barátságot kötött Veres Péterrel, Németh Lászlóval, Kovács Imrével. Egyre inkább balra vonzódott, pontosabban a népi baloldalhoz. Elítélte a fasizmust, az antiszemitizmust, és a népi írók közül is Somogyi Imrével, sőt annak testvérével, a kommunista hitet valló Somogyi Miklóssal került közeli kapcsolatba.

Én is gyakran jártam hozzá az Alma utca 9. alatti ház lakásába a Pasarétre. Március 19-e után itt többeket bújtatott is. Egy ideig

egyszerre lakott nála Veres Péter és Somogyi Miklós, harmadiknak pedig egy fiatal herceg, Sachs Coburg, aki itt rekedt Magyarországon. (Lajos bácsi feleségének édesanyja ugyanis német arisztokrata volt.)

Így esett, hogy Dalmuska, Lajos bácsi akkor hatéves lánya (jelenleg Dalma Takacs néven ismert írónő Amerikában) így fogadott: *Ma jó napunk volt. Három vendéget bújtatunk: egy parasztírót, egy munkásvezért és egy királyi herceget.*

A RÁDIÓ HÍREK ELJUTTATÁSA AZ ELLENÁLLÁSHOZ

Pálóczi Horváth Lajoshoz fűződik tehát az egyik ellenállási feladatom is. Ő ugyanis akkor a Magyar Távirati Irodában dolgozott. Az volt a dolga, hogy sokféle nyelven hallgassa a külföldi híreket (az amerikaitól az oroszig),mivel gyorsírni is tudott, azonnal írja le őket, és küldje el a hadvezetésnek. Meg is tette, de néhány példányt félretett, hogy az meg eljusson a magyar ellenálláshoz. No, ehhez kellettem én, mondván, hogy mint rokon és mint ártatlan tekintetű úrigyerek feltűnés nélkül látogathatom őt a rádióban.

Az volt a feladatom, hogy minden másnap bemenjek hozzá, és ugyanazt az anyagot több helyre is elvigyem. Az Ellenállási Frontnak (személy szerint Somogyi Miklósnak, Donáth Ferencnek, Major Tamásnak, Fehér Lajosnak), továbbá Kiss János altábornagyéknak, valamint a Mészáros István-féle kiugrási irodának, a Horánszky utca 8.-ba.

A kiugrási iroda feladata az volt, hogy az ifjabb Horthy Miklós által képviselt államfői akaratot összeegyeztesse az alulról jövő ellenállással. Vezetőjének, Mészáros Istvánnak mindegyik oldal felé megvolt az összeköttetése. Egyrészt az ifjabb Horthy kis csoportjához (mindenekelőtt Lukács báróhoz), másrészt Kiss János altábornagyékhoz, harmadrészt – éppen Pálóczi Horváthon keresztül – Somogyi Miklósékhoz. Mészáros felesége ugyanis szintén Pálóczi Horváth lány volt, a család másik ágából (az akkor már Angliában élő író, Pálóczi Horváth György testvére). Vejük, Csohány István

hadnagy pedig a börzsönyi partizáncsoportot szervezte, ő is lett aztán a vezetője.

Mi sem természetesebb tehát, hogy otthonra leltem a Horánszky utcában, és arra használtak, hogy mindegyik irányba hozzam-vigyem a híreket. Nemcsak a Horváth Lajos által leírtakat, hanem mindenféle üzeneteket. A legszorosabban a börzsönyi partizán csoport szervezésében vettem részt – a lebukásomkor éppen csatlakozni készültem, ezért a csoport később tiszteletbeli tagjának tekintett.

Mikor ezt a munkát rám bízták, Somogyi Miklós komolyan végigmért. Akkoriban igen lezserül viselkedtem. Büszkélkedtem azzal, hogy nem fázom. Nem hordtam sapkát, sem pulóvert, télen is rövid ujjú ingben, könnyű kabátban jártam.

– Ez így nem lesz jó, fiam! – mondta. *– Rendben van, hogy lerí rólad az úrigyerek, így nem néznek rád azonnal gyanakodva. De ha valami rendkívülit látnak, megjegyzik. „Az a fiatalember, aki nem hord se kabátot, se sapkát." És ez már kész lebukás.*

Vettem a lapot. Sapkát húztam, kabátot. Minden másnap bementem a Rádióba, Horváth Lajos irodája rögtön a Sándor utca 6. bejárójánál, a földszinten volt. A portás már ismert, senki sem gyanakodott. Fél órát ültem, nem vizsgáltak át, ahogy kimentem. Aztán átsétáltam a szomszédba, a Horánszky utcába (Mészáros Istvánhoz). Délután vagy a Hősök terén találkoztam Somogyi Miklóssal, vagy az Aréna (ma Dózsa György) úton elmentem a lakására, és a lányának, a velem egyidős Icának adtam át a csomagot. Végül katonai csoportot kerestem fel: vagy Tombor főhadnagynak adtam át a papírokat a Balassa utca 26.-ban, vagy magának Kiss Jánosnak az Apponyi téren.

Ezekbe a munkákba olyan jól belejöttem, hogy október 15-e után újabb feladatokat kaptam: azokat a többnyire Pest környéki csoportokat kellett felkeresnem, és a mozgalomba visszacsatolnom, akik a Szálasi-uralomban elvesztették eddigi kapcsolataikat. Így ismerkedtem meg a munkásmozgalom „szektáival" – a weisshausistákkal, a deményistákkal, a trockistákkal, valamint többféle szociáldemokrata szervezettel.

„SPORTKARRIEREM" ELEJE ÉS VÉGE

Tízéves koromig nem gondolkodtam azon, hogy sportoló legyek, hiszen láttam, hogy a soványabb, gyengébb gyerekek közé tartozom. Próbáltam futni, de nem voltam elég jó. Viszont még bácsalmási tartózkodásunk alatt megtanultam úszni, és abban rögtön kitűntem. Ez nem volt akármi, mert az első versenyemen – több nálam idősebbet megelőzve – a harmadik lettem. Az első pedig a nálam csak pár évvel idősebb Elmer Rudi, aki később Eleméri néven többszörös országos bajnok lett. Ő akkor már Pesten volt és nagyon hívott.

A későbbi években – amikor már Abaújszántón laktunk – egész nyáron rendszeresen edzettem. Közismert volt már akkor, hogy az úszásban új edzőmódszerek vannak, a fiataloknak naponta nagy távokat kellett megtenniük, méghozzá ebből sokat teljes erővel. Magyarországon Sárosi Imre vezette ezt be, a válogatott csapat és az FTC úszóedzője. A lapokban nagy vitákat lehetett olvasni arról, hogy ez nem teszi-e tönkre a fiatalok szervezetét. (Ma a sokszorosát ússzák az élsportolók.) Sárosit sokan támadták, mások védték. Én követtem. Naponta 1500-2000 métert úsztam.

Részt vettem egy-két versenyen is. Ott Szántón, valamint Sárospatakon, Szerencsen, Kassán, Debrecenben. Nem szerepeltem rosszul, de persze csak nyáron tréningezhettem, és ezért nem tudtam kihozni magamból, ami bennem volt.

Amikor 1942-ben Pesten nyaraltunk egy hónapot, eljártam a Sportuszodába, és ott is tréningszerűen úszkáltam a kismedencében. Ugyanott, ahol a nagy úszótehetségek. Egyszer csak valaki kihívott a vízből. Sárosi Imre volt. Azt mondta: *„Jól úszol, fiam, nem akarsz-e beállni hozzám?"* Persze akartam. Beléptem az FTC-be.

Nagyon jól éreztem magam velük. Mindennap ott voltam, együtt a többiekkel. Sok nagyszerű sportember volt közöttünk, többen később bajnokok, sőt Európa-bajnokok lettek. (Mint Tátos Nándor vagy Nyéki Imre. Nyéki jó barátom volt, vele úsztam nap mint nap.) Ősszel-télen is fel-felutaztam Pestre, hogy edzésben maradjak.

Értem el eredményeket. 1942. november 22-én megnyertem az utánpótlás-bajnokságot 100 háton (olvasható a *Nemzeti Sport* november 24-i számában), később (1943-ban) harmadik lettem az ifjúsági bajnokságon 800 gyorson, és a felnőtt bajnokságon is bekerültem a Fradi 4x200-as váltójába. (Itt nem nyertünk, Nyéki még nem volt az igazi.) Pihentetésül az FTC utánpótláscsapatában pólóztam is, a legendás pólós, Németh „Jamesz" volt az edzőnk.

Sárosi nagyon biztatott, és én bizony Budapesten is sokszor lógtam iskoláimból az úszás miatt. De aztán a politika elsodort. A németek bejövetele (1944. március 19.) után egyszerre elhagytam az uszodát. Sárosi meg Szecsei, az intéző, sokszor üzent értem, de csak kétértelmű válaszokat adtam. Egész létemet elöntötte a nagy feladat: az ellenállás. (1945-ben kétszer vagy háromszor megpróbáltam az úszást újrakezdeni, de a társadalmi feladatok nem hagyták.)

AZ UTOLSÓ NYARAM OTTHON

Bátyám, Vitányi Attila 1944. április 27-én elesett az ukrajnai harcvonalon. Csak két napja volt kint, semmi harcnak nem volt részese, fegyverét egyszer sem sütötte el, csak ment az erdőben, amikor eltalálta egy srapnel. Apámnak még sikerült elérni, hogy ifjúkori barátja, Lakatos Géza (a későbbi kiugrási miniszterelnök) a frontról jövet hazahozza a bátyám holttestét, így őt Beregszászon temettük el.

Addig haboztam, hogy nyári vakációra otthagyjam-e az izgalmasan alakuló budapesti életet, vagy hazamenjek Beregszászra, ahol apám 1943 óta közjegyzősködött. Most azonnal hazautaztam.

Szüleimet, természetesen, iszonyúan meggyötörte bátyám halála. Én a negyedik gyerek voltam, és most el kellett temetniük az elsőt is – mint már említettem, Attila bátyám után még két kislányuk született, Ildikó és Editke, mindkettő meghalt valami betegségben, az egyik kétéves, a másik két hónapos korában. Ez valami mindig érezhető visszafogott bánatot okozott a család mindennapi életében. Én mint gyerek nem éreztem hiányát a szeretetnek,

de különösen anyámban mindig volt valami bánat. Később mindenünnen hallottam (Pálóczi Horváth Lajos le is írta az *Álompákász* című életrajzi könyvében), hogy azelőtt egészen más volt, mindig tevékeny, jókedvű, sőt erotikus.

A NAGY CSALÁD MINT ÉLMÉNY

Érdekes élmény volt Beregszászon a nagy családdal – mondhatnám a klánnal – való találkozásom. Ahol eddig laktam (Debrecen, Nyíregyháza, Karcag, Ráckeve, Budapest, Kiskunhalas, Abaújszántó), ott a család „csak" szüleimet jelentette, csak akkor másokat is, ha vendégségben voltunk, vagy vendégeink voltak. De most itt Beregszászon körülbelül 10-15 helyben lakó, összetartó nagy családot ismertem meg. Testvérként tartották egymást számon – Szentpály, Horthy, Pálóczi Horváth, Lator, Egry, Gulácsy nevezetűek. Négy idős Horthy lány volt közöttük, így például Erzsi néni, Pálóczi Horváth Lajos és Gábor édesanyja. Lajos bácsi természetesen Pesten volt, csak néha jött le, de Gábor bácsival szinte minden nap együtt voltunk. (Az ő érdekében írt levelet szépapám Horthy Miklós tengernagynak.)

Sokszor fordult elő, hogy csak mentem az utcán, és egyszer csak kihajolt az ablakon egy néni: *„Jaj, Ivánka, szervusz, jó hogy erre jársz, mi újság, hogy vagytok, gyere be egy teára vagy kakaóra meg süteményre!"* Ekkor tanultam meg a nagy család ízét és valóságát.

Azt is hozzá kell tennem, hogy tisztában voltak az ország helyzetével. Igaz, hogy már egy sem volt köztük földbirtokos (földjeiket még a csehszlovák időben elvesztették). Civil, ha úgy tetszik, polgári életet éltek mint mérnökök, jogászok, orvosok, tanárok. Műveltek voltak, rengeteget olvastak, tájokozottak a világ dolgaiban. Nem várták az orosz hadsereget, de tudták, hogy ez lesz a vége. És azt is tudták – bár voltaképpen valamennyien a Horthy rokonsághoz tartoztak –, hogy visszavonhatatlan hiba volt a fasizmus támogatása.

(Érdekes ezért hozzátenni, hogy e nagy család több tagjával lehet találkozni a mai közéletben, rajtam kívül is. Így Lator László költővel; Egry Margit művészettörténésszel, Tőkei Ferenc feleségével; Gulácsy Fruzsina vívó világbajnokkal; Szunyogh Szabolcs közíróval.)

A BEREGSZÁSZI KÓRHÁZBAN

Beregszászi tartózkodásomat azonban az a veszély fenyegette, hogy az egyetemistákat behívták munkaszolgálatra. (Az én muharaysta barátaimat például Erdélybe, Gyimesközéplokra, kiépíteni a frontállásokat.) Pesten kellett volna jelentkeznem – vagy igazolványt küldenem –, hogy valamilyen, a háború szempontjából fontos szolgálatot végzek.

Ekkor jött segítségül Magyary Kornél, apám gyerekkori barátja, aki akkor a beregszászi kórházban volt főorvos a szülészet-nőgyógyászaton. Érdekes ember volt, Debrecenben tanult, ott egyik oszlopos tagja lett a Márciusi Frontnak, és antifasiszta meggyőződését itt is hangoztatta.

Ő azt mondta, hogy a kórháznak és az osztályának már alig van személyzete, még alorvosa sincsen, sőt vizsgázott ápolója is csak kettő. Engem felvett tehát mint egyetemistát (egy kis hamisság, azt kellett mondanom, hogy orvostanhallgató vagyok, igazolványt nem kértek), hogy ott dolgozzam.

Nem volt könnyű beleszoknom. Már a második vagy harmadik nap egy hirtelen behozott betegen azonnali császármetszést kellett végrehajtani. Nem volt ott senki, csak egy ápoló (szerencsére vizsgázott szakember) és én. Kornél bácsi azt mondta, hogy mosakodjak be én is. Reszketve kértem, hogy ne még, de azt mondta, nincs mit tenni.

Ott álltam tehát arcom előtt kendővel, gumikesztyűben, és minden pillanatban attól féltem, hogy elájulok. De valahogy erőt vettem magamon, és teljesítettem a rám rótt feladatokat. (Én kezeltem a műszereket – megmagyarázták, melyik melyik, és ha szikét kértek, azonnal nyújtottam.)

Aztán következett a seb bevarrása. Kornél bácsi befűzte a madzagot, és hozzám fordult.

– *Kösd be!* – mondta.

Én töprengve álltam ott.

– *Maslira vagy csomóra?*

Kornél bácsi legyintett, és megcsinálta maga. De a történet szájról szájra járt az egész kórházban.

Itt barátságot köthettem ruszin munkatársaimmal, így Hlinka Gusztávval, a laboratórium vezetőjével, és helyettesével. Befogadtak, meghívtak magukhoz, ruszin népdalokra tanítottak, a népek testvériségéről álmodoztunk. (Sajnos Gusztáv – később hallottam – az elmegyógyintézetben végezte.)

MARCSUKA A BÁTYÁM SÍRJÁNÁL

Anyai családom egykori földesúri múltjának maradványa, hogy az Ugocsa megyei, szöllősvégardói (ma Ukrajna) egykori Horthy–Szentpály birtok házi cselédségének leszármazottaival meleg családi viszonyban maradtunk. Különösen Ádám Marcsukával, aki egy ideig valamennyi Szentpály unoka mellett a dajka szerepét töltötte be. Ruszinok voltak, de jól tudtak magyarul. Imádni valóan kedves volt, nem volt benne semmi jobbágyi szolgalelkűség, csupán az egyenlőknek kijáró szeretet. De aztán visszaköltözött Végardóba, amit 1941-ben a bécsi döntéssel visszacsatoltak Magyarországhoz. Miután 1942-ben apám megkapta a beregszászi közjegyzői állást, gyakran jött át hozzánk látogatóba – és mi is mentünk hozzá.

Marcsukáékat szüleim értesítették bátyám temetéséről, de a hírt később kapták meg, nem tudtak eljönni. Egy hét múlva azonban Marcsuka ott volt, és ketten kimentünk a sírhoz. Marcsuka elsiratta a bátyámat, majd leültetett egy padra, és így szólt.

– *Ivánkám, borzasztó idők következnek. Mindenki azt mondja, hogy minket az oroszokhoz csatolnak. Rettenetes lesz. Bevezetik a kommunizmust.*

– *Marcsukám, én magyarázzam meg nektek, hogy nem lesz baj? Miért félnétek az oroszoktól, ti ruszinok vagytok! A kommunizmus a ti közös javatokat fogja szolgálni. Én bízom benne, hogy csalódni fogtok.*

– *Én pedig tudom, hogy nem. Nem számít, hogy mi egy kicsit oroszok vagyunk, mert egész másfélék. És már kialakítottuk a magunk kis életét, azért is, mert a nagyapád gondolt ránk, és szerezhettünk egy kis földet. Ezt most elveszik tőlünk.*

– *Nem veszik el, közös lesz.*

– *Azt hiszed, nem tudjuk, mi lesz? Volt nekünk kapcsolatunk eddig is az ukrajnaiakkal, hiszen értjük egymás nyelvét. Dehogy lesz közös, hanem a vezetőké! Mindent elveszítünk.*

Így folyt a történelmi beszélgetés az utolsó földbirtokos szocialista leszármazottja és házicselédje között, 1944 nyarán.

A hetvenes években még egyszer találkoztunk, amikor meglátogattuk Kárpátalján. Szeretettel fogadtak, még tudtak magyarul. Marcsuka meg is kérdezte:

– *Emlékszel még a vitánkra bátyád sírjánál?*

– *Hogy ne emlékezném! Bocsáss meg, Marcsuka!*

BALOLDALI BARÁTI KÖR BEREGSZÁSZON

Kialakult egy baloldali társaság is. Ők lettek legközelebbi barátaim. A város szélén (a Nagyszőlősre vezető országúton) egymás közelében laktak, így együtt látogattam őket. Ilyen volt Riha (ejtsd: Rzsiha) Jaroszláv, ő voltaképpen cseh, illetve inkább morva volt, de a szülei Beregszászra költöztek. Egyidős volt velem, és elszántan baloldali. Joanovics Pál festőművész, a nagybányai vonalat követő kárpátaljai szlovák–ruszin–magyar képzőművészeti irány egyik rangos képviselője – az ő édesapja a kárpátaljai illegális kommunista párt egyik vezetője volt, édesanyja magyar, a népi írók híve, Németh Lászlóval levelezett.

És aztán ott volt Kampó Magda, ahogy hívtuk, Matyu, szintén velem egyidős, már pesti diák, aki az akkor már szerveződő

Györffy-kollégium köréhez tartozott. Mint mondtam, már ismerős voltam a Györffyben, hiszen testvérszervezetünknek tekintettük a Muharay-együttessel. Méghozzá mindkét vonatkozásban: mindketten antifasiszták és szocialisták voltunk, ugyanakkor mindketten vallottuk a bartóki szellemben való kulturális megújulás fontosságát, mint az új közös demokrácia alapját.

Matyuval egyetértettünk mindenben. Úgy búcsúztunk el, hogy ősszel már Budapesten találkozunk.

Ott ugyanis már nagyon hívtak elvbarátaim. Ezért augusztus közepén felutaztam Budapestre.

A helyzet a fővárosban

Furcsa, ellentétes világot találtam Budapesten. A felszín és a mély jobban különbözött egymástól, mint bármikor azelőtt.

Az iszonyat már jelen volt: a magyar katonák szovjet földön harcoltak, pusztultak és pusztítottak. Sorra jöttek a gyászjelentések és a hírek, hogy a szovjet csapatok közelednek. A magyar zsidóságot, pontosabban a vidékit, már vagonokba rakták, és elhurcolták, de Pesten is sokakat gettóba zártak, vagy a Dunába lőttek.

A magyar középosztály egy jelentős része azonban úgy akart viselkedni, mintha mi sem történt volna. Sokan szépen hazavitték az elhagyott zsidó házak tárgyait, és utána gyerekeik előtt ugyanúgy viselkedtek, mint azelőtt.

Én magam és ellenállási barátaim iszonyodva láttuk ezt. 1944 nyarán Budapesten a felszínen ugyanúgy folyt az élet, mint azelőtt. A strandok tele voltak, a Vígszínház nagy sikerrel játszotta – Latabárral a főszerepben – a *Fekete Péter*t. Amelynek slágerdalát – *„Fekete Péter öcsém, te kis ügyefogyott, ki a szerencsemalac fülit sose fogod"* – gyakran hallottuk az utcán énekelni vagy fütyülni. Minden olyan volt, mint azelőtt. A közelgő vég előszelét a mindennapokban alig lehetett érezni.

Kivéve, amikor a zsidók hosszú sorait vitték az utcán. Ilyenkor mindenki félreállt, sokan bizonyára borzalommal, szánalommal

és rettegéssel (és voltak, akik egyetértéssel). De nem szólt senki, és utána helyreállt a rend.

TANMESE A NÉPSZÍNHÁZ UTCAI ESEMÉNYEKRŐL

Amikor híre ment, hogy a Népszínház utca sárga csillagos házában többen ellenálltak a nyilasoknak, hatalmas nézősereg gyűlt össze. Én is odamentem, és elszörnyedve, a tehetetlenség iszonyával néztem, ami történik. Mert a nagy többség úgy nézte, mintha a moziban lenne. Persze – nem lévén erős szervezett ellenállás – nem lehetett mit tenni. Elkeseredve távoztunk.

(Húsz év múlva, mikor egyszer – a helyzet jellemzésére – erről a *Valóság* szerkesztőségben beszélgettünk, a jelenlévő Kovács András, a filmrendező, keserűen mosolygott. *Én is ott álltam* – mondta.)

Az ostrom persze mindezt megváltoztatta.

Kiugrási kísérlet, nyilasuralom, ellenállás

AZ ELŐZMÉNY: HORTHY HITLERNÉL

Ezt a történetet a kormányzó akkori parancsőrtisztje, nagybátyám, Szentpály Imre mondta el. Ő kísérte el a kormányzót 1944 márciusában Klessheimbe. Horthy mindig viselt az egyenruháján egy revolvert, már csak hatalmi jelvényként is. Ezt azonban, amikor Hitler elé járultak, elvették tőle. (Szentpálytól természetesen már megérkezésekor.) Amikor kijöttek, Horthy azt mondta hadsegédjének: *„Kár, hogy elvették a fegyveremet. Bizony isten lelőttem volna. Nekem már úgyis mindegy, de legalább értelme lett volna."*

El lehet morfondírozni azon, hogy tényleg megtette volna-e.

A HORTHY CSALÁD TÁRGYALÁSAI AZ ELLENÁLLÁS VEZETŐSÉGÉVEL A KIUGRÁSRÓL

Amikor Horthy elszánta magát a kiugrás előszítésére, ifjabb Horthy Miklós kezdte meg a tárgyalásokat. Megtörtént a csoda: úgy gondolták, hogy szóba állnak a baloldali, a szociáldemokrata, sőt a kommunista munkássággal is. Először Szakasits Árpáddal, aki erre az ünnepi alkalomra mindenképpen frakkot akart ölteni, mert úgy gondolta, hogy az államfőhöz még egy jakobinusnak is így kell elmenni a forradalom ügyét megbeszélni. (Nehéz volt megszereznie, végre egy orvos professzor adta kölcsön a magáét.) Horthy ezután kapta azt a tanácsot, hogy ne hagyja ki a kommunistákat sem.

Az ellenállás vezetősége az ellenállás katonai bizottságának tagját, Somogyi Miklós építőmunkást jelölte ki erre a feladatra. A találkozó létrejött. Ő kopott utcai ruhájában ment oda. Én magától Somogyitól hallottam a következőt.

– *Hogy vélekedik a munkásság most az apámról?* – tette fel az első kérdést Kishorthy.

– *Hát* – felelte Somogyi lassan, mert nem volt bőbeszédű. – *Megengedi, hogy egy hasonlattal éljek? Az ellenforradalom után* – kicsit megnyomta a szót – *a munkásság úgy nevezte, hogy a hóhér vagy enyhébben, sintér. Aztán amikor a rendszer megszilárdult, az inflációt megállították, már javítottak, lovas tengerésznek nevezték. Az elmúlt hetekben azonban azt hallottuk, hogy nem nagyon tetszik neki a német szövetség, ezért új neve lett: a kormányzó. Most pedig, mikor úgy hírlik, ki is akar lépni belőle, békét akar a szövetségesekkel, és háborút Hitlerrel, már egyre többen így emlegetik: az öreg.*

Kishorthy eddig feszülten ült, de most elmosolyodott. Somogyi azonban még nem fejezte be. Egy tömbből faragott munkásarcán megjelent paraszt őseinek ravaszsága:

– *Ez még nem Kossuth apánk! De lehet valami a dologból.*

* * *

Később hasonló – de már nem ennyire kiélezett – beszélgetés zajlott le Somogyi Miklós és a kormányzó között is. Ebből is idézek egy részletet.

Idősebb Horthy Miklós itt azt kérdezte tőle, hogy a kiugrás esetén lehetne-e mozgósítani a munkásokat.

– *Attól függ, hogy ki hívja a munkásokat. Ha a munkásosztály vezetői, akkor biztos, hogy sikerül. De ha a kormány vezetői a munkások vezetőivel szemben, velük nem egyeztetve akarják ezt megtenni, abban az esetben nem fog sikerülni.*

Horthy ezt támadásnak vette, és rosszalló hangon válaszolt.

– *Nekem vannak olyan tájékoztatásaim, hogy a magyar munkásság szereti a hazáját!*

Somogyi erre válaszul elmosolyodott.

– *Sokkal jobban, mint egyes urak. Éppen ezért, ha eredményt akarunk, a munkásságot a munkásság vezetőinek kell mozgósítania.*

Horthy azzal fejezte be, hogy egy idő után visszatérnek erre a dologra.

TALÁLKOZÁS KARDOS LÁSZLÓVAL ÉS KAMPÓ MATYUVAL

Amikor ősszel Matyut megkerestem, már együtt élt Kardos Lászlóval. Kivettek egy kis lakást az Angyal utcában (a IX. kerületben, a Boráros tér mellett), hogyha a kollégium veszélyessé válik, ott elbújhassanak. (Meg persze, hogy szabad óráikat ott tölthessék együtt.)

A teendőkről beszélgettünk. Most még erősebben éreztem, hogy ugyanazt akarjuk. Így volt ez a nagy dolgokban: mindketten úgy gondoltuk, hogy minden erővel küzdeni kell a fasizmus ellen, hogy utána kitörjünk a magyar történelem zsákutcájából. És úgy gondoltuk, hogy ebben a folyamatban aztán a szocializmust egyesíteni kell a demokráciával, a társadalmi forradalmat a bartóki kulturális forradalommal. Nekik is volt néptáncegyüttesük és népdalkórusuk, nem is rosszabb, mint a miénk. És benne voltunk az

ellenállás kialakulóban lévő szervezetében, ugyanazokkal kerestük az ellenállási kapcsolatot, Veres Pétertől Donáth Ferencig, Bibó Istvántól Somogyi Miklósig. Ugyanaz volt a közvetlen feladatunk is: az ifjúsági, közelebbről diákellenállás megszervezése.

A MAGYAR DIÁKOK SZABADSÁGFRONTJA

A Muharay csoport egyetemista része mindenekelőtt a diákellenállás szervezésében vett részt. A helyzet sajátos volt – vagy úgy is mondatjuk, hogy nagyon is megfelelt annak a magyar „hagyománynak", amely a válságos helyzetben is nehezen találja meg az összefogás útját. Különböző szervezetek léteztek ugyanis – mint a Szabad Élet Diákmozgalom (vezetője Vatai László, egyik tagja Horváth János, aki a mai parlament korelnöke), vagy a Magyar Diákok Szabadságfrontja. Ez utóbbi vezetőjét – Fitos Vilmost – a baloldal nem fogadta el, ezért sikerült Kiss Sándorral felváltani. Őt jól ismertem én is, mint volt pataki diákot és teológust. Néhányunknak – így Jónás Pálnak, Zimányi Tibornak, Cserne Tibornak – tisztsége is volt ebben a szervezetben. Mindazonáltal a györffystákkal egyeztetve arra jutottunk, hogy egy akciós csoporttal kell kiegészíteni – és ez volt a Demokrata Diákfront. Ez készítette elő az olyan csoportokat, mint a későbbi Görgey Zászlóalj.

Az én munkám ebben a szervezés volt. Lesben álltam több egyetemen, és kerestem az ismerősöket, sőt – nagy kockázattal – megszólítottam ismeretleneket. Így kapcsoltam be a szervezetbe több pataki ismerőst: Király Istvánt, Deme Lászlót, Katona Gézát. Kaptam sok visszautasítást – voltak köztük olyanok is, akik szemmel láthatólag attól féltek, hogy én vagyok a provokátor. Aztán egyre inkább nem a közvetlen szervezés lett a feladatom, hanem az összeköttetések megteremtése.

OKTÓBER 15. – KIUGRÁS HELYETT SZÁLASI

Október elején tájékoztattak bennünket arról, hogy közeledik a kiugrás napja. Erre fel kell készülnünk.

A mi csoportunk, valamint a györffysták (személy szerint Kardos László) többször találkoztak az ellenállás katonai vezetésével (Fehér Lajossal), legutoljára közvetlen október 15-e előtt Móricz Zsigmond lányának, Móricz Erzsinek a lakásán. Ott kaptuk meg a beosztást, mit kell tenni akkor, ha Horthy Miklós felhívása elhangzik. Nekünk a *Pesti Hírlap* szerkesztőségében kell összegyűlnünk, ott ellátnak bennünket fegyverrel, és megadják a további utasításokat. Csak figyeljük a rádiót, mikor hangzik el a kormányzó szózata.

Figyeltük a rádiót, s a felhívás október 15-én el is hangzott. Természetesen siettünk a *Pesti Hírlap*ba, ahol a szerkesztőség kiugráspárti csoportjával kaptunk egy sarokszobát. Lassan húsz fiatalember gyűlt össze, és mind idegesebben néztünk ki az ablakon.

Az ígért kiugrási vezetőségnek ugyanis híre-hamva sem volt, ellenben az utcán egyre több német katonát, majd nyilaskeresztes zászlók alatt vonuló csoportokat láthattunk. Teljesen tanácstalanok voltunk.

Amíg végül két fegyveres nyilas ránk nyitotta az ajtót.

– *Ti mit csináltok itt?*

Ismét Schubert Tóni találta meg a hangot.

– *Táncolni készültünk. Itt a szomszédban van egy tánciskola, és vasárnap össztánc van.* – Merthogy éppen vasárnap volt. – *De már mi is látjuk, hogy ma bizonyára elmarad.*

A nyilas egy pillanatig habozott. Éreztük, hogy borotvaélen táncol az életünk. Aztán ő is az egyszerűbb megoldást választotta.

– *Na, tűnés innen, de azonnal.*

Persze nem kellett kétszer mondania. De még jó ideig barangoltunk elkeseredve. Végül beültünk egy vendéglőbe, és – talán először – nem énekeltünk népdalokat.

LECKE A SZOCIÁLDEMOKRATA MAGATARTÁSBÓL

Ellenállási munkám fő feladata október 15-e után az lett, hogy visszaállítsam az összeköttetést azokkal a csoportokkal, amelyekkel az októberi nyilas hatalomváltás folytán megszakadt a kapcsolat. Azért voltam különösen alkalmas erre, mert ártatlan úrigyerek képem volt, rendben voltak az igazolványaim, és igen mozgékony voltam. Így kaptam meg például Somogyi Miklóstól a pesterzsébeti szociáldemokraták vezetőjének, Hahner József elvtársnak a címét. Behatoltam tehát az erzsébeti munkásházak sűrűjébe, és benyitottam Hahner elvtárshoz.

– *Már vártam önt* – mondta, mert a szociáldemokraták közt nem volt szokás a tegeződés. – *Jöjjön el holnap ilyenkor, összehívom a vezetőséget.*

Ott voltam pontosan, és ott volt Hahner mellett öt vagy hat elvtárs is.

– *A vezetőségi ülést megnyitom* – kezdte. – *Napirendünk fő pontja, hogy itt van a központ kiküldöttje, és így helyreállíthatjuk a kapcsolatot. De hogy jól megértsünk mindent, első pont a jelenlegi helyzet áttekintése, beleértve a hadi helyzetet és az országban történteket.*

Ebben a pillanatban megszólaltak a szirénák, és repülőgépek búgását is hallottuk. Sőt, nemsokára bombák robbanását. Némi mozgás támadt, és az egyik elvtárs meg is kérdezte:

– *Nincs a házban pince? Nem kellene-e lemenni? Vagy térjünk inkább a tárgyra: mit kell tenni?*

Hahner rezdületlenül válaszolt.

– *Pince nincs, de ha ránk esne a bomba, az se használna semmit. Ha ránk esik, nekünk már annyi, ha meg nem esik ránk, akkor készüljünk a feladatainkra. Mi, szociáldemokraták azonban nem cselekszünk hebehurgyán. Először a helyzetet kell elemezni, hogy helyesen tudjunk cselekedni. Utána következik a feladatok átnézése. Kezdem tehát. A szovjet csapatok már elfoglalták az ország mintegy harmadát, de nem várható, hogy a következő két-három hétben elérkezzenek Budapestre...* És így folytatta mintegy negyedóráig.

Engem lenyűgözött ez a magatartás. Úgy éreztem, életre szóló leckét kaptam.

Ezt a történetet 2011-ben elmeséltem egy nyíregyházi összejövetelen. Jelen volt Vojnik Mária doktornő, volt szocialista képviselő, aki elmosolyodott. „*Ismertem Hahner elvtársat* – mondta. – *Ő volt a férjem édesapja.*"

TALÁLKOZÁS ANTISZTÁLINISTA SZOCIALISTÁKKAL

Különösen egy kőbányai csoporttal barátkoztam össze, amelynek tagjai olyan munkások voltak, akik nem alkottak külön szektát (nem voltak sem trockisták, sem anarchisták, sem dényiisták, sem weisshausisták), de kritikusan szemlélték a szocialista mozgalom történetét, és nem estek túlzásokba. Ilyen volt Ila Sándor, Dömötör Dezső és Dömötör József.

Bámulatos embereket ismertem meg, mintha a munkásmozgalom ideálképével találkoztam volna. Valóban munkások voltak, de nyelveket beszéltek, rengeteget olvastak, és nagyon széles körben voltak tájékozottak.

Már első alkalommal elmondták véleményüket. A szovjetrendszer nem szocializmus, hanem egy elmaradt ország téves felzárkózási kísérlete. Nem is proletárdiktatúra, hanem egy hatalmi csoport önkényuralma. Mert lehet, hogy a burzsoá diktatúrát csak erőszakos forradalommal lehet megdönteni, de utána minden attól függ, hogy kialakul-e a minden rétegeket magába foglaló demokrácia.

– *Akkor most mi legyen?* – kérdeztem tőlük.

– *Most nem ez a kérdés* – válaszolták. – *A fasizmus ellen mindenkinek össze kell fognia. A történelem azután kezdődik, hogy ebben az összefogásban kialakul-e az egész társadalomra kiterjedő szociális demokrácia.*

Boldogan hallgattam őket, mert úgy éreztem, társakra találtam. Sokat voltunk együtt, szerveztük a külső területek ellenállását.

Többnyire náluk aludtam, részese lettem a családnak. Nem kellett nagyon alkalmazkodnom. Az alapvető emberi viselkedésben ugyanazt folytathattam, mint otthon. Nem a különbség volt a döntő tapasztalatom, hanem az egyenlőség.

1945-ben, természetesen, ők is munkára jelentkeztek a demokrácia elvét meghirdető kommunista pártban, de nem vették be őket, sőt, Ilát börtönbe is csukták. Csalódott emberekként haltak meg.

TALÁLKOZÁS EGY „ŐSKERESZTÉNY" ÉS EGYBEN ANTIFASISZTA CSOPORTTAL

Az egyetemi szervezkedés közben ismerkedtem meg két velem egyidős fiatal egyetemistával, Dolinszky Jánossal és Bazsali Ferenccel, valamint jó barátjukkal, Horváth Józseffel (később a *Népszabadság* kulturális rovatának vezetője), ők vittek el Kaposi Zsigmondhoz, aki a Rákóczi útból nyíló Szövetség utca 13.-ban volt házmester. A házban minden lakó zsidó volt, néhányat elvittek, a többi pedig elmenekült. Ő tehát egyedül volt – a hatóság nem figyelt fel erre –, és ezért felajánlotta, hogy ott – legalább is egyelőre – biztonságosan összejöhetünk.

Elmentünk Kaposihoz. Munkásember volt, akkor ötven-egynéhány éves, de tele volt a könyvespolca, az asztalon *Biblia*. Elmondta, hogy ő egy olyan egyháznak – az Élő Isten Gyülekezetének – a tagja, amely vissza akar térni a kereszténység eredeti szelleméhez. Vezetőjük Bán Megyery Ferenc tudós ember, vele együtt újraolvasták a *Bibliát*. A tanítás lényegének az emberek közösségét látják; akkor követjük Jézust, ha megértjük és segítjük embertársunkat. A szocializmusnak és Marx eredeti gondolatainak igaza van abban, hogy az emberi együttműködésre épülő társadalmat kell építeni, abban viszont tévednek, hogy bármiféle hatalom, pláne diktatúra ezt megteremtheti. Eszményük nem csupán az osztály nélküli, hanem az állam, sőt mindenféle uralom nélküli társadalom, amely a közösségekre épül.

Egyetemes értelemben azt az elvet vallották, hogy keresztény ember nem foghat fegyvert. Ezt azonban most felfüggesztették, mert nézetük szerint a hitleri fasizmus az emberi létet fenyegeti.

Megismerkedtünk a gyülekezet néhány tagjával. Jaskovits Ferenccel, aki gimnáziumi tanári állását hagyta ott, hogy az egyházat szolgálja, és a cigányok közé költözött. A két házzal odébb, a Szív utcában lakó Ungár Sándorral, akinek műhelye volt, és azt vállalta, hogy nála is lerakhatjuk a gyűjtött fegyvereket. (Az ő lánya Bíró Yvette néven került be a magyar kultúra történetébe.) Ede József szobafestővel, aki vallásfilozófiával foglalkozott. És fiatalemberekkel – többek között Kaposi fiával –, akik készek voltak, hogy csatlakozzanak egy partizáncsapathoz. (Kaposi lánya még fiatal volt, tizenhat éves, de ő is hangoztatta, hogy velünk van.)

Kaposi ajánlatát természetesen örömmel fogadtuk. Én jelentettem Somogyi Miklósnak, ő jóváhagyta. Szereztek egy sokszorosítógépet, Dolinszky és Bazsali kezelték, akik oda is költöztek. Volt, hogy én is ott aludtam – nem haragudtak meg, ha nem vettem részt az esti imában. Én meg szimpátiával hallgattam őket.

Kis történetek az ellenállás idejéből

DÖGÖLJÖN MEG IFJABB DOKTOR HIETRICH JÓZSEF

Az ellenállási csoporttal rendszeresen jártunk „krétázni" is. Ez azt jelentette, hogy az utcán lévő plakátokra vastag betűvel, krétával antifasiszta és háborúellenes szöveget, jelszavakat írtunk fel. Veszedelmes munka volt, már azért is, mert elsötétítéskor, a kijárási tilalom ellenére, az utcán kóricáztunk. De csináltuk.

Abban az időben szokás volt az is, hogy a reklámfelületekre személyes hirdetéseket írtak, attól kezdve, hogy eladnának valamit, odáig hogy „Mancika, holnap háromkor a szokott helyen, Pista". A csoportunknak ez nagyon tetszett, és saját krétázásunk közben ezt is olvasgattuk.

Egyik este az Andrássy úton dolgoztunk, s az Operaház mellett egy nagy betűs kiírást találtunk a következő szöveggel. „Dögöljön meg ifjabb doktor Hietrich József!" Ezen persze halálra nevettük magunkat, és azután is, ha este együtt maradtunk, gyakran jelszóként emlegettük. Sőt, köszönésnek is használtuk, de akkor a másiknak azzal kellett felelni, hogy „Éljen Nyuszek!".

November közepén egy este meghívott engem nagybátyám, dr. Phillipp Ernő (édesapám testvérének, Vitányi Klárának férje, fogorvos), hogy jöjjek el este valami családi ünnepre, azt hiszem, a születésnapjára. Természetesen mentem, mert az ő gyermekeit, unokatestvéreimet, Phillipp Mártust és Karcsit nagyon szerettem – mindketten antifasiszták voltak. (Karcsi az ostrom alatt meghalt, Mártus – aki több nyelven beszélt –a Kereskedelmi Kamara egyik munkatársa lett haláláig.)

Felmentem tehát hozzájuk, és ott találtam vagy nyolc-tíz embert, Ernő bácsi barátait. Sorra ment a bemutatkozás. Egy idősebb úr ezt mondta: doktor Hietrich József. Már majdnem elnevettem magamat, amikor egy fiatalabb következett. Ő volt ifjabb doktor Hietrich József. Majdnem azt mondtam, hogy éljen Nyuszek. De persze megnyikkani sem mertem.

SIR GEOFFREY TIER A MUNKÁCSY UTCAI HÁZBAN

A mi vállalkozásunk volt a Munkácsy utcai csoport munkája is. A Munkácsy utca 21.-ben korábban egy tanoncotthon működött, amit elhagytak. Aztán egy jobboldali ifjúsági szervezet költözött bele, amelynek tagjai úrigyerekek voltak, és a front közeledtével szüleikkel nyugatra menekültek. Egyikük azonban itthon maradt, és a baloldalhoz csatlakozott, rendelkezésünkre bocsátotta a házat. Jó búvóhely volt, nem volt benne lakó. A ház előtti udvaron kis turulszobor állt, és így nem vívta ki az arra járó fasiszták gyanakvását.

Megszálltuk tehát a házat. Ott tartottuk a gyűléseket, fegyvereket gyűjtöttünk. Többen odaköltöztek, így Nagy Gyula akkor tartalékos hadnagy, Jeney László közgazdász, Várbíró Ferenc tanító

és Kövesdy Pál, a későbbi operaénekes, majd műgyűjtő. Itt működött a „Szír csoport", vezetője, Weinberger József innen tűnt el, nem tudni mi lett vele. És itt kezdtük meg később a Görgey Zászlóalj szervezését is.

Itt bújtattuk el Sir Geoffrey Tiert is, a sárospataki Angol Internátus meghívott angol tanárát. Amikor az oroszok jöttek, már csak Tier volt ott. Ő aztán elmesélte nekünk, mi hogyan történt.

Bejött három orosz katona, és az első ráfogta a fegyvert. Ki vagy? – kérdezte. Sir Geoffrey oroszul válaszolt (mert Patakon nagy igyekezettel tanulta a nyelvet), és elmondta, hogy ki. A kérdező erre hátrafordult a csoport parancsnokához, és a következőt kérdezte (angolul mondom, Sir Geoffrey szavai még így csengenek a fülembe): *„This is an Englishman, shall I shoot him?"* Azaz: *„Ez egy angol, lelőjem?"*

A parancsnok azonban nemmel válaszolt, sőt, tisztelettel bántak vele, és jelentették – nem tudom kinek, aki akkor abban a helyzetben az orosz hadsereg számára a brit szövetségest képviselte. Sir Geoffrey tehát biztonságba került.

BOLDIZSÁR (BETLEN) IVÁN ÉS BETHLEN ISTVÁN

Az alábbi történetet maga Boldizsár Iván mesélte el nekem.

Őt tudniillik eredetileg Betlennek hívták, a családja korábban arra magyarosított. Testvére Betlen Oszkár, az ismert újságíró, és annak fia, Betlen János, a neves tévériporter meg is tartotta a nevet. Ő azonban még a harmincas évek elején – az úri Magyarországgal való ellentéte jegyében – elhatározta, hogy más nevet vesz fel.

Ez azonban feltűnt az ügyben illetékes hivatalnak. Miért gondolja azt valaki, akit jogosan hívnak Bethlennek vagy legalább Betlennek, hogy ezt a nevet fel akarja adni? Mi rejlik e mögött? Nem értették, ezért a dolgot jelentették Bethlen Istvánnak, az akkor még hivatalban lévő miniszterelnöknek.

Bethlen István pedig maga is meg akarta nézi, ki ez az ember. Ezért magához hívatta névrokonát a miniszterelnöki hivatalba.

Iván a mondott időben meg is jelent, és lejelentkezett a titkárságon. Ott mondták neki, hogy üljön le a sarokban, és jelentették a nagyúrnak, hogy megérkezett.

Ő azonban el volt foglalva. Ilyenkor déltájban, a reggeli munka után „pihentetésül" bridzsezett, többnyire a váci püspökkel. Most is azt tette. Közben bevitték nekik az ebédet. Lassan eltelt vagy két óra, amikor nyílt az ajtó, kijött a miniszterelnök és a püspök, az utóbbi eltávozott. Bethlen ezután töltetett magának egy pohár bort, majd azzal a kezében odalépett Ivánhoz. Nem köszönt neki, csak végigmérte, mint egy tárgyat. Aztán visszatért az irodájába.

Egy idő múlva Betlen Ivánt értesítették, hogy a névváltoztatást engedélyezték. Felveheti a Boldizsár Iván nevet.

A JÖVŐ KÉPE MÁS MEGFOGALMAZÁSBAN

Angyal Lajos, akkori Eötvös-kollégista barátom beszélte el nekem először még 1944-ben a következő híres történetet.

Az Eötvösben szigorú hierarchikus rend uralkodott, az alsósok „tanár úrnak" szólították és önözték a felsősöket. Különösen nagy tekintélynek számított az utóbbiak között Király István és Szigeti József.

Szigeti éppen Németországból érkezett, ahol tanulmányúton volt, ezért a kollégisták körülállták és faggatták. Közben megérkezett Király is, és odaállt mellé.

– *Mondja, tanár úr* – kérdezte az egyik alsós –, *milyen világ lesz itt Magyarországon a háború után?*

– *Még nem tudhatjuk biztosan. Ha a németek győznek, akkor nemzetiszocializmus lesz. Ha az oroszok győznek, akkor kommunizmus. Ha a szövetségesek, akkor polgári demokrácia. Csak egy a biztos, hogy Király tanár úr és én, mi egyetemi tanárok leszünk.*

A történelem bebizonyította, hogy neki volt igaza.

3. A BÖRTÖNTŐL NEMESMEDVESIG

ELFOGATÁS – A SZOFISZTIKÁCIÓ KEZDETE

1944. december 5-én a Gestapo elfogott. Az Alkotmány utca 7. szám alatt tartózkodtam egyik ellenállási társammal, Perlusz Józseffel. Ott volt egy irodánk, amit Palumby Gyula, volt sárospataki osztályfőnököm ajánlott fel. A pataki iskola már bezárt, a pesti diákok (elég sok volt) itt maradtak. Ő azt mondta, hogy itt tart nekik iskolapótló összejöveteleket. Ezért kapott két külön bejáratú szobát az Alkotmány utca 7.-ben. (A ház azelőtt leventeközpont volt, a háború után az Oktatási Minisztériumhoz tartozott.) De már a diákok sem jöttek. Ezért úgy gondolta, vegyük mi igénybe az ellenállás céljaira. Mi, azaz Meskó Sándor, Katona Géza (a későbbi kriminológus) és én – akikről már Patakon tudta, hogy szemben állunk a fasizmussal.

Megbeszéltem „felső kapcsolatommal". Helyesnek tartották. Fegyvert gyűjtöttünk, és hamis iratokat – a két szekrény ezzel volt tele, és itt tartottunk megbeszéléseket.

Az egyik osztálytársam, Adorján Manassé volt a feljelentő. Nem tudtuk róla, de akkoriban már nem volt idő az új kapcsolatok ellenőrzésére. Patakon nem ismertük eléggé, de persze ő is – ahogy az osztályban mindenki – ismerte a gondolkozásunkat. Manassé úgy látta, hogy a mi feladásunkkal csinál magának karriert. Jelentkezett a Gestapónál. Nekünk pedig – hogy bizalmunkat elnyerje – hozott is egy-két kézigránátot. December ötödikén délelőttre tettük vele az első komoly összejövetelt.

Mi Perlusszal már ott ültünk, Meskót és Adorjánt vártuk. Meskó, hála istennek, nem érkezett meg, de megjött két fegyveres gestapós. Azonnal nekünk estek, engem puskatussal fejbe vertek, és hasba vágtak. (Érdekes, akkor azt gondoltam, hogy ezt ki lehet bírni. Ha más helyzetben kapok egy ekkora ütést, azonnal ágynak esem, és fél évig fel sem kelek.) Perlusz kiszakította magát és kirohant, utánalőttek, és ugyan nem találták el, de elfogták. Megbilincseltek, és vitték őt is kifele. A túloldalon állt az autójuk, egy akkori trafik előtt. Úgy

húsz ember futott össze, akik, látván, mi történik, meg akartak lincselni. A gestapósoknak kellett tőlük „megvédeniük".

Belöktek a kocsiba, és vittek a Gyorskocsi utcába. Kinyitották a kaput. A következő kép tárult a szemünk elé: az udvaron állt két meztelen rab, akiket három gestapós üvöltve öntözött jéghideg vízzel.

Bennem felébredt a szofisztikáció.

– *Ez a hét is jól kezdődik* – mondtam Perlusznak.

Merthogy hétfő volt.

KAPOSI ZSIGMOND ÖNFELÁLDOZÁSA

Még ugyanaznap délután kimentek Kaposi Zsigmond lakására (sajnos Manassé tudta a címet), és letartóztatták az ott találtakat: Kaposi Zsigmondot, Dolinszky Jánost, Bazsali Ferencet és Jaskovits Ferencet. Jaskovitsot pár nap múlva kiengedték – jól meg tudta játszani a hülyét. Dolinszkyt és Bazsalit bent tartották, de nem fordítottak annyi figyelmet rájuk, nem is kínozták őket anynyira, mint engem. Tudták, hogy igazi információkat tőlem várhatnak.

Kaposit sem kímélték volna, ezért neki ezt be is mutatták. Behozták az én vallatásomra, és végignézették vele a kínzások folyamatát. Látszott rajtuk, hogy ez dramaturgiailag külön örömet okoz nekik. Folyton azt kérdezték tőlem, hogy ki volt a központi irányítója a mi csoportunknak. Én folyton azt válaszoltam, hogy nem tudom.

Kaposi végignézte, és úgy érezte, ezt a kínzást ő nem bírja ki. Este elmondta cellatársának, hogy Jézus meg fogja bocsánati tettét, mert ő nem elsősorban a maga, hanem a mi érdekünkben teszi. Ő csak az Úrnak akar elszámolni tetteiért, nem a Gestapónak. Azt üzeni nekünk, hogy ha továbbra is keresik a felső kapcsolatunkat, hárítsunk mindent őrá.

Éjfél után, mikor a társa elaludt, hosszú harisnyájával megfojtotta magát.

A szomszéd cellában volt, én csak a zajt hallottam, amikor a reggeli költésnél a fegyőr kiabálni kezdett: Őrség, őrség! Aztán hogy jönnek, és valamit visznek. De szobatársának volt alkalma arra, hogy amikor reggel sorba kellett állnunk a folyosón, fülembe súgta az üzenetet.

KÉTFAJTA VALLATÁS A GESTAPÓNÁL

A Gestapónál kétféle vallatásban volt részem.

Az első a hagyományos. Ütöttek-vertek gumibottal, görcsös fabottal, puskatussal, kalapáccsal, villamos árammal. Iszonyatos kínokat álltam ki, következményeit ma is viselem. Egy sétabotot a fejemen törtek el. Többször elájultam. De tudtam, ez ellen nem véd meg, ha bármit bevallok vagy elárulok. Az csak olaj lenne a tűzre.

Megértettem, hogy mi megy ilyenkor végbe az emberben. Nem lehet végig világos öntudattal gondolkozni. A fájdalom elveszi az ember eszét, már azt sem tudja, miért van ott. Egyet azért tudtam: az elején világosan be kell vésni magamba a következő parancsot: *akármi történik, nem fogok vallani.* Aztán az ember már nem tud semmit. Már nem tudja, mi az eszme, a szabadság, a szocializmus, a nemzet, az ellenállás vagy bármi. Ez most mind háttérbe szorul, valami monumentálisan háborgó altudatba. De a parancs megmarad, és hat. Ezt tehát bevéstem magamba, csak erre gondoltam, a kínokat egyhangúan tűrtem. Akár meg is halhattam volna, akkor is. Nem mondtam semmit.

A másik a pszichológiai vallatás. Ez még borzalmasabb.

Bevittek egy rendesen bútorozott szobába. Magyarul beszélő gestapós fogadott. Hellyel és teával kínált, halkan szólt a zene (méghozzá Beethoven).

A gestapós egyezséget ajánlott. Meg akar menteni: Én úri-értelmiségi fiú vagyok, nem nekem való a kommunizmus.

– *Nem látod, hogy így egész életed csupa ámokfutás lesz? Legrosszabbul akkor járnál, ha győznétek, mert akkor saját szemeddel kellene meggyőződnöd arról, hogy légvárat építesz. Azt az osztályt,*

amelyből származol, likvidálják. Az értelmiségieket, beleértve a tudósokat, mindenféle villamoskalauzok fogják kormányozni. Mi csak ellenségeinket üldözzük, de ti egymást fogjátok felfalni. A kommunisták kommunistákat fognak akasztani. Nézd meg, hogy mi van a Szovjetunióban!

Arra voltam kényszerítve, hogy hirtelen végiggondoljak mindent. Már eleget olvastam ahhoz, hogy tudjam, van benne igazság. De azt is tudtam, hogy az igazság kétoldalú. Akkor mondtam ki először magamban azt a szót, amit aztán annyiszor: *csakazértis.*

Gestapósom ezt végül megunta, és rám kiáltott:

– *Most már válaszolj! Igen vagy nem?*

– *Nem!*

– *Miért?*

– *Csak – feleltem lakonikusan.* (Magamban pedig azt mondtam: *Csakazértis!*)

Mire viszont kiabálni kezdett, hogy ő békét ajánlott nekem, és én ezt megtagadtam. Tovább vertek, ha lehetséges még kegyetlenebbül. De valami furcsa boldogság öntött el, mert úgy éreztem, győztem.

DEUTSCH JÓZSEF

December 10-én az orosz hadsereg közeledése miatt a Gestapo kénytelen volt kimenekülni Budapestről. A rabok többségét átadta Szálasi új terrorszervének, a Számonkérő Széknek (teljes nevén – mai is kívülről tudom idézni: – *„A Nemzet Mozgósításával és Totális Harcba Állításával Megbízott Magyar Királyi Miniszter Mellé Beosztott Tábornok Bírósága"*). Csak keveseket vittek magukkal, ők többnyire haláltáborban végezték (mint például gestapós szobatársam, Benda László, a történész Benda Kálmán édesapjának testvére). Engem – a többséggel együtt – átszállítottak a Margit körútra.

Ott nem volt idejük arra, hogy bővebben foglalkozzanak az új rabokkal, inkább csak az adatokat vették fel. A cellában ültünk. Hallottuk Kiss Jánosék kivégzésének zajait (elvitelüket, a vezényszavakat).

Rabtársaim közül leginkább Deutsch Józsefre emlékszem. Festőművész volt, világnézete szerint pedig anarchista. Két fél éjszakát beszélgettünk a szépségről és a humanizmusról. A politikára csak legyintett.

Aztán levittek bennünket Sopronkőhidára, ott már csak a napi sétán találkoztunk. Egyszer csak eltűnt. De elmondták, mi történt. Amikor a Számonkérő Szék tárgyalásán Dominik vérbíró megkérdezte tőle, hogy kommunista-e, Deutsch kihúzta magát és így válaszolt:

– *Nem, én anarchista vagyok.*

– *Az meg mit jelent?* – firtatta tovább Dominik.

– *Azt, hogy minden pimasz elnyomás ellen lázadok. Kiváltképpen önök ellen.*

Golyó általi halálra ítélték, december 24-én végezték ki, ugyanaznap, mint Bajcsy-Zsilinszkyt. Jellemző azonban, hogy az ő nevét sohasem emlegették, példáját nem idézték, utcát nem neveztek el róla, nevét még a mártírok listájára sem tették fel.

TALÁLKOZÁS BAJCSY-ZSILINSZKYVEL

December 10-én a Margit körúti fegyházba vittek, majd két nap múlva autóbuszon Sopronkőhidára. A busz hátsó részén ültem, szemben Bajcsy-Zsilinszky Endrével. Tanúja voltam, amikor ki akarták onnan menekíteni, de ő nemet mondott. Tudta, mi lesz a sorsa, de vállalni akarta.

Sopronkőhidán a Zsilinszky melletti cellában helyeztek el. Kis, egyszemélyes, hosszúkás szoba volt (úgy két és fél-három méter széles, öt méter hosszú), benne egy priccs, egy szék, egy polc és az ajtó mellett egy kübli, toalett gyanánt.

BAJCSY-ZSILINSZKY RÁM HAGYJA AZ ORSZÁGOT

Első éjszaka többször hallottam kopogást a falon, de kezdő rab voltam, nem tudtam mire vélni.

Másnap reggel hét órakor – mint aztán mindig – megszólalt a csengő, ki kellett tenni a küblit az ajtó elé, és ott kellett felsorakoznunk, hogy meghallgassuk a napi parancsot. Bajcsy-Zsilinszky is ott állt, és mielőtt az őrök hozzánk értek volna, azt mondta:

– *Édes fiam, ha kopogást hallasz a falon, egyet kopogj vissza, és dugd a füledet a falhoz. Akkor meghallod, amit mondok. Ha befejeztem, egyet megint kopogok. Akkor te is koppants egyet, és te beszélhetsz. Figyelj jól!*

Ezek után rendszeresen beszélgettünk. Éjszaka a falon át, reggel az ajtó előtt, nappal az orvoshoz menet. Mikor látta, hogy nem tudom miképpen megszólítani, azt mondta, hívjam Bandi bácsinak. A jövőről beszélt. Tudta, hogy ő nem éli meg. Látszott, hogy készül. Hallatlanul kemény férfi volt. Elmondta, hogy ki fogják végezni, de ő akkor sem alkuszik meg a fasisztákkal. Példát akar mutatni. Beszélt az életéről, elmondta, hogy hosszú útja volt, de a végén megtalálta az igaz irányt. Kérdezett rólam, hogy honnan jöttem. Én is elmondtam. Meséltem ugocsai eredetemet, ő meg hozzátette Tarpát. Kérdezte, hogy kommunista vagyok-e. Mondtam, hogy igen – erre utolsó találkozásunkkor tért vissza.

Utolsó előtti nap, december 23-án reggel, amikor kiálltunk az ajtó elé, volt egy szabad percünk. Nagyon komolyan rám nézett, és így szólt:

– *Nekem el kell mennem. Te azt mondtad, kommunista vagy.*

Bólintottam.

– *A nagy mű most már rátok marad. Nektek kell bevégezni. Rátok hagyom az országot.*

Másnap hajnalban kiabálás hallatszott a kapu felől. „*Távirat érkezett!*" (Azzal a hírrel, hogy a parlament – benne Nyirő József – jóváhagyta a halálos ítéletet.) Aztán katonás lépések, vezényszavak, majd néma csend.

Délután Révay Kálmán jött be hozzám. Őt is halálra ítélték, de kegyelemből életfogytiglanit kapott, és berendelték az irodába, hogy a házon belül (mindig őr kíséretében) a foglyokkal érintkezzen.

– *Szegény Bajcsy-Zsilinszkyt reggel kivégezték. Már nem tudta elfogyasztani azt a csomag süteményt, amit a felesége sütött neki szentestére. Úgy rendelkezett, hogy adják neked.*

A FELNŐTTÉ AVATÁS „MÍTOSZA"

Erre az estére ma is úgy emlékszem, hogy ekkor alakult ki az élettel szemben való magatartásom magja, ekkor lettem felnőtt.

A törzsi társadalmakban a felnőtté avatás nemcsak a sámánok által vezetett mitikus rituáléval történt, hanem azt általában megelőzte egy kegyetlen próba: aki elérte a kort, azt bizonyos (nem kevés) időre kitették az őserdőbe. Tanulja meg, hogy milyen dolog ott megküzdeni a saját életéért, mert csak így tudja majd értékelni a közösség védelmét. Ennek érdekében kiteszik még a halálos veszélynek is, mert ha most nem birkózik meg a nehézségekkel, akkor később sem fog, de akkor már azzal az egész törzset veszélyezteti.

(Később ez a próba csak fékezett formában maradt fenn, például abban, hogy minden egészséges fiúgyermeknek el kellett mennie egy évre katonának.)

Most úgy éreztem, hogy ennek a próbának megvan a maga szerepe. Én, a szerencsés úrigyerek, olyan helyzetekbe kerültem, amelyben osztályhelyzetemhez képest bővebb ismereteket szereztem a szélesebb magyar társadalom valóságáról. Ez koronát tett a folyamatra, megismerkedtem a pokollal, és szembenéztem a halállal. Ez a tapasztalat egész életemet meghatározó következményekkel járt.

(Így volt ez egészségi szempontból is. Nemcsak máig viselek sok sebet, meg azt is, hogy fogaim felét akkor kiverték, gyomorszájam zárát pedig elszakították. Ez utóbbinak az a következménye, hogy majdnem csak vegetárius ételeket tudok fogyasztani, a húsok legtöbbjétől, a fűszerektől, az alkoholtól nem sokkal étkezés után égő

fájdalmat kapok. De ezzel együtt lehet élni, belenyugodtam, megszoktam, nem is kívánok mást.)

Fontosabb a világnézeti hatás. Most nem annyira filozófiai, mint inkább pszichológiai értelemben használom ezt a szót: hogyan viszonyulok az élet mindennapjaiban velem történtekhez. Az alapélményt, a „megvilágosodást" itt szereztem, és épp akkor, Bajcsy-Zsilinszky meggyilkolása estéjén tudatosítottam. Lehet, hogy holnapután engem is kivégeznek, lehet, hogy sebeim elmérgesednek, és én magamtól belehalok. Ezt tudom, nem tagadom le magam előtt, de nem vagyok hajlandó ettől való félelmemben összeomolni. Meg kellett tanulnom kívülről nézni saját magamat. Ahogy már akkor fogalmaztam: mint a moziban. Egyfajta fatalizmus társult ehhez: ha nem tudhatom, mi történik holnap, akkor elég minden napnak a maga baja. Nincs törvényszerűség, nincs felső gondviselés, a történések menetében vannak törvények, de hogy azok erdejéből mikor mi valósul meg az egyénre vonatkozóan, az stochasztikusan, a valószínűségszámítás szerint működik. Akármi lesz, emelt fejjel állok akár az élet, akár a halál, akár a szenvedés, akár a szabadulás elé. Ez nem jelenti azt, hogy nincsenek érzelmeim, de a ráció és az emóció ki kell hogy egészítse egymást.

Már akkor tudtam, hogy ennek a magatartásnak megvan a múltja a filozófia és a lélektan történetében. Már olvastam a kínai filozófusokat, Kung Fu-cét és Lao-cét. Kung mester azt mondta, hogy amit teszek, azért tegyem, mert helyesnek tartom, ne azért, mert a siker már biztos. Akkor is a helyeset kell lépni, ha a pusztuláshoz vezet. Végeredményben ugyanezt fejezte ki Lao-ce is a tao fogalmában. És ugyanez a tartalma Kant erkölcsi paradigmájának: azt tedd, ami a cselekvés normájának megfelel. És már olvastam az egzisztencializmusról (ha még nem is egzisztencialistákat), és ebből magamnak is levontam, hogy az embernek mindennap szembe kell néznie a nihillel.

December 24-e volt, este hat óra. Ilyenkor kell jönnie a Jézuskának. Én ültem a Zsilinszky süteményével, és azt gondoltam, hogy *csakazértis*. Meg ehhez azt, hogy igen, most itt állok a semmi partján. Már ismertem József Attilát, és elszavaltam magamnak:

„A semmi ágán ül szivem, / kis teste hangtalan vacog, / köréje gyűlnek szeliden / s nézik, nézik a csillagok."

Ez a magatartás végigvezetett az életen. Sokszor csodálkoztak rajtam, vagy bíráltak azért, hogy közömbös arccal ülök, vagy úgy látszik, majdnem elalszom fontos értekezleteken vagy később a parlamentben. Aztán később ugyanott fel kell szólalnom, és kiderül, hogy mindent halottam, és hogy nem közömbösen, hanem igenis szenvedélyesen viszonyulok hozzá.

Ez ebből a taoista–egzisztencialista magatartásból következik. Hallgattam Torgyán Józsefet vagy Rogán Antalt, sőt Orbán Viktort (vagy a maga idejében a saját pártomon belüli terméketlen, és mégis, számomra is vérre menő vitákat) – és csak néztem, „mint a moziban". Pedig akkor is, most is tudtam és tudom a helyzet tragikumát és tragikomikumát, veszélyét és bűnét, de nem akarom minden percemet alávetni az indulatoknak.

(Sztanyiszlavszkijra is szoktam ez ügyben hivatkozni. Ő mondta, hogy a színésznek, aki mondjuk Lear királyt vagy Hamletet játssza, nem kell minden este a maga teljes súlyával átélni a bukás és a halál kínját. De egyszer – meglehet otthon, akár az éjszaka magányában – a maga teljességében kell végiggondolnia, és vele azonosulnia.)

Ezt tanultam én meg a börtönben. Ezért tudtam sok keserű helyzettel járó életemben megőrizni idegrendszerem viszonylagos nyugalmát. Nem szabadultam meg ezzel a szenvedéstől. De megszabadultam a belső összeomlástól.

MENEKÜLÉSEM CSODÁJA – A VIZSGÁLÓBÍRÓ ELŐTT

Amikor Kőhidán két hét után a vizsgálóbíróhoz vittek, nem voltam optimista. Arra készültem, hogy bármi történik, akkor sem vallok semmiről, de változatlanul kiállok az elveim mellett. Nem tehetek mást. Magyar módra, csodával határosan menekültem meg. A Gestapo ugyanis az én nyomozati adataimat már nem adta

át a Számonkérő Széknek. Egy olyan vizsgálóbíróhoz kerültem, aki nem volt profi bíró, hanem mint fiatal ügyvédet behívták, és ide osztották be. Meggyőződéses antifasiszta volt, de ezt nem merte kimondani. Akin lehetett, segíteni akart. Dr. Keresztes Ferencnek hívták.

Fegyveres őr jött értem, és elővezetett az irodájába. Ő komor arccal, de nem ellenségesen fogadott. Leültetett, és kis beszédet intézett hozzám.

– *Ön most a törvény előtt áll. Engem bíztak meg azzal, hogy ügyét megvizsgáljam, és ennek alapján határozat szülessen a vád alá helyezéséről vagy nem helyezéséről. Felhívom a figyelmét arra, hogy ez a mostani beszélgetéstől függ, minden szavának jelentősége van, és jegyzőkönyvbe vesszük. Az első kérdésem tehát az, hogy miért fogták el, miért van itt.*

Én nem fogtam fel a helyzetet, mivel minden eddigi „kihallgatásomon" vertek, ezért mindenre felkészülve azt válaszoltam:

– *Mert részt vettem az ellenállási mozgalomban.*

Ő azonban nem engedte folytatni, azonnal közbevágott, kicsit már idegesen.

– *Fiatalember, úgy látom, nem érti a dolgot. Újra mondom: nem érkezett magáról semmilyen anyag, ezért most elölről kezdjük. Még egyszer kérdezem: valóban részt vett az ellenállási mozgalomban?*

Úgy nézett rám, hogy muszáj volt megértenem. Ezért végre így válaszoltam:

– *Nem, nem vettem benne részt.*

– *Na látja, ezzel kezdjük. Ön nem vett részt az ellenállási mozgalomban. Akkor most arra válaszoljon, hogy került a Gestapo fogságába.*

Most már értettem a helyzetet, és szabadon improvizáltam.

– *Udvaroltam egy lánynak, akinek apját, Kaposi Zsigmondot a Gestapo letartóztatta. Én éppen náluk voltam, és akkor engem is elvittek.* – Nyugodtan mondhattam, hiszen szegény Kaposi erre hatalmazott fel.

A továbbiakban Keresztes szinte lediktálta vallomásomat. Így a bíróság sem tudott velem mit kezdeni, hanem „feljelentési kötelezettség elmulasztása" miatt egy hónap börtönre ítélt, amit kitöltve elengedtek.

Keresztest 1945-ben persze megkerestem Budapesten. Módom volt meghálálni a segítségét: a Népbíróság perbe fogta, és az én tanúvallomásom (másokkal együtt) döntő volt abban, hogy felmentsék.

STOLTE ISTVÁN

A perben ezek után a huszonhárom vádlott közül a huszonegyedik voltam. Nagyon sok tanulságot nyújtott azonban a fő vádlottak ügye. Különösen Stolte Istváné.

Stolte a másodrendű vádlott volt, bűnlistáján ott volt Rajk Lászlóval közös mozgalmi múltja is. Nyilvánvaló volt, hogy halálbüntetés fenyegeti. Ezért ott, mindannyiunk előtt jött ki a farbával, elmondta árulásának történetét. Az utolsó szó jogán tette ezt, amikor már biztos volt, hogy másképpen nem menekülhet. Első, Rajk Lászlóval együtt való lebukásakor szervezték be. Azzal indokolta, hogy ennek elvi okai is voltak, mert nem értett egyet a magyar illegális párt merevségével. Mindazonáltal hangsúlyozta baloldali meggyőződését, és hosszasan ecsetelte belső kínjait, amiért saját elvbarátait kell a rendőrségnek elárulnia. Azt állította, hogy nem pénzért tette, de elmondta, hogy kitől mennyit kapott. Most azért bukott le, mert egy másik provokátor került a közelébe. Végezetül azt közölte, hogy azért mondja el mindezt most, az ítélet előtt, mert meg akarta magát őrizni a rendőrség számára. Így ugyanis már nem folytathatja.

Borzasztó volt hallgatni (és látni, hogy Rajk is ott van a börtönben. Vele is beszéltem két szót az orvosra várakozva). Életre szóló történelmi lecke volt.

Valamikor a nyolcvanas években egy finnországi szociológiai kongresszuson az egyik finn kollega félrehívott, hogy az ő apósa is magyar, úgy hívják, hogy Stolte István. Mondtam neki, hogy ismertem, együtt voltam vele a fasiszták börtönében. Aztán a következő évben egy másik hasonló konferencia előtt arról tudósított,

hogy ott lesz Stolte is, nem akarok-e vele találkozni. Kicsit gondolkoztam, és azt mondtam, hogy nem.

RAJK LÁSZLÓ ESKÜJE

A sopronkőhidai foglyok egy részét a németek tovább vitték. Iszonyatos odüsszeiát jártak végig. Ebbe a csoportba tartozott Rajk László is, valamint Koczkás Gyula és még többen mások. Valamelyikük mesélte el a következő történetet.

A hazafelé vezető út is kalandos volt. Rajk különösen sietett: otthon akart már lenni, részt akart venni abban a harcban, aminek eljöveteléért az életével játszott. Hajszolta magát és társait, gyalog és csónakon, szekérrel és dzsippel egyaránt utaztak. Végre átlépték Magyarország határát, és valahol megszálltak.

Rajkot ekkor elfogta a pátosz. Úgy érezte, hogy a pillanat történelmi. Letérdelt tehát – maga is érezte a tett groteszkségét, ezért kicsit túljátszotta –, és karját kitárva ilyen beszédbe fogott:

– *Most pedig esküszöm, hogy életemet a kommunizmus győzelmének és megvalósításának fogom szentelni.*

A levegőben megállt a szó. A jelenlévők – ütöttek-kopottak, éhesek, sebzettek és boldogok – éppen azon törték a fejüket, hogy miként lehet ezt a jelenetet folytatni, amikor egyik társuk, Koczkás Gyula előrelépett. Fizikus volt, ifjúkorában Rajkkal együtt kommunista, de a természettudományos szkepszis visszatartotta attól, hogy hívő legyen. Így szólt:

– *A jelenet hamis. Kérem néhány év múlva újrajátszani.*

Rajktól nem volt idegen az irónia. Nevetett, és magához ölelte a közbeszólót.

SOPRONKŐHIDA UTÁN A FELSZABADULÁSIG

1945 januárjában néhányan szabadultunk a sopronkőhidai fegyházból. Az ismert emberek közül: Nagyiványi Zoltán író, Erdődy

Elek újságíró, Gunde László (a későbbi miniszterelnök, Dinnyés Lajos sógora), Lázár Vilmos, Pénzes Gézáné. Valamint Farkas Lajos vállalkozó és Nagy András, a Szent István körútba torkolló Bihari utca egyik kocsmájának ifjú tulajdonosa. Szabadulásunk után néhány napot együtt töltöttünk Sopronban (ottani antifasiszta eszmetársaink támogattak). Néhányan ott maradtak, majd elindultunk. Ameddig lehetett, vonattal, majd gyalog. Ki erre, ki arra talált lehetőséget, úgyhogy Győrbe a csapatból rajtam kívül már csak Lázár Vilmos, Erdődy Elek és Nagy András érkeztek. Itt is találtunk eszmetársakat, akiknél lakhattunk. Engem özvegy Korbonitz Gézáné fogadott be, az Arany János utcába. Szinte fiává fogadott – két kis tíz éven aluli fia mellé –, dédelgetett, orvost hívott. Nagyon szükségem volt rá, mert a kínzások nyomai és következményei még nagyon jól látszottak. Kezemen, lábamon, mellemen, hasamon sebek. Ezeket most kezelték, bekötötték – ami még jól is jött, mert ha igazoltattak, hadi sérülésnek látszott, én is azt mondtam (az is volt), ezért nem firtatták, hogy miért nem vagyok a hadseregben.

LÁZÁR VILMOS (ÉS VÁMBÉRY RUSZTEM) SZTÁLINRÓL

Amint ezekből a történetekből látható, a háború végén, az ellenállási mozgalomban, a börtönben „megjártam mélységet és magasságot". A szociális igazság eszméje vonzott, ugyanakkor felébredtek a kétségeim is. Feltettem magamnak a kérdést, hogy hogyan helyezzem el ebben Sztálint, a sztálinizmust, a szovjetrendszert. Találkoztam Sztálin-hívőkkel, de találkoztam olyanokkal is, akik a sztálini diktatúrában a szocializmus halálát fedezték fel.

Végre úgy éreztem, hogy ezt valakivel meg is tudom beszélni, amikor 1945 februárjában Sopronkőhidáról kijövet Győrben együtt voltunk Lázár Vilmossal, aki szintén megjárta a Margit körút és Sopronkőhida börtöneit.

Lázár Vilmos volt az az ember, akiről most is azt tudom mondani, hogy mindig a legmélyebben elemezte és mindig helyesen

értékelte az eseményeket, részt vett bennük, ha módja volt, de a hatalomra személyesen sohasem áhítozott. A tízes évek óta ott volt mindenütt, ahol a baloldal szerveződött, már részt vett a Galilei-körben. Bécsben volt emigrációban. Tagja lett a Vági-pártnak, barátja volt (mindketten zágrábi születésűek lévén) Fejtő Ferencnek, majd József Attilának. Szerzője a *Társadalmi Szemlének* és a *Gondolatnak*. Ő volt Botos Vince néven Sztálin *Dialektikus és történelmi materializmusának* kiadója. Szoros baráti kapcsolatok fűzték Bajcsy-Zsilinszkyhez, Vámbéry Rusztemhez, Madzsar Józsefhez.

Nagyon nagy hatással volt rám, és egész életében mély atya-fiú baráti viszonyban maradtam vele. Rám, hozzá képest gyerekre is úgy figyelt, mint egyenrangú társra. Rendkívül széles körben gondolkozott. Nem hagyott hátra nagy műveket, de azt tudom mondani, hogy minden ismerősöm közül ő volt az, aki legkevesebbet tévedett. Vele tudtam megbeszélni azokat a problémákat, ha úgy tetszik, kételyeket, amelyek akkor bennem felvetődtek, egyik oldalról a sztálini rendszerrel, másik oldalról az én Bartókba oltott demokráciaigényemmel kapcsolatosan.

Amit egy győri eszpresszóban erről beszéltünk, az érvényes maradt a következő évtizedekre. Elmondta József Attila szocializmushoz való viszonyát. Elmondta, hogy a sztálini rendszer nem szocializmus (de már Leniné sem), hanem egy elmaradt ország kitörési kísérlete. Jelentős tényező a világ fejlődésében, de nem szocializmus, és a jövőben való érvénye egyre kétségesebb.

– *Mondd, Vili bácsi* – kérdeztem ekkor tőle izgatottan –, *mi a véleményed Sztálinról és a sztálinizmusról?*

Vili bácsi ekkor körülnézett. Nem a kávézóban tartózkodó nyilasoktól, karszalagos pártszolgálatosoktól félt, azok úgysem értették volna. Azt nézte, nem hallotta-e meg valamelyik velünk együtt bujkáló győri szocialista, aki majd feljelent bennünket a pártnál.

– *Tudod, mit mondott erről Vámbéry Rusztem* – súgta végül. – *Nagyon szép, ha a férfiembernek feláll, de ha mindig feláll, az betegség.*

És akkor úgy éreztem, ezzel tökéletes választ kaptam. Ez kísért el a legnehezebb időkben is.

Aztán a szovjet hadsereg támadást indított (akkor esett el először Esztergom), az ellenőrzést szigorították. Korbonitzné is gyanúba került, behívták a rendőrségre – nyilvánvaló volt, hogy menekülnöm kell. Lázár Vilmos, Erdődy Elek meg Pénzes Gézáné biztosabb helyen voltak, ők maradtak, én Nagy Andrással indultam neki a világnak. Úgy határoztunk, hogy csak azért is Budapest felé vesszük az utunkat, valahol úgyis át kell jutni a fronton.

Kalandos tíz nap következett. Vonat már nem járt. Magyar katonai teherautóra kéredzkedtünk fel, ez elvitt majdnem Komáromig, de vagy tíz kilométert gyalog tettünk meg. Ott találtunk egy helyet, ahol menekültek szálltak meg, ott aludtunk a földön. Reggel azonban véletlenül kihallgattuk a házigazda beszélgetését. Azt közölte – talán a feleségével, talán az alkalmazottjával –, hogy ez a két új menekült (mármint mi) nagyon gyanús, ezért ő most megy a csendőrségre. Így aztán, uccu neki, elindultunk, arra is vigyázva, hogy a mellékutakon járjunk.

Hamarosan bekerültünk a hegyek közé. Hol a helyiek bújtattak a kis falvakban, az egyikben egy özvegy kovács, a másikban egy parasztcsalád, a harmadikban már nem tudom – volt, ahol el is mondtuk, kik vagyunk –, hol pedig egy hegyoldalon álló nyaralóba hatoltunk be (és hál' istennek, a kamrában ételt is találtunk.) Így érkeztünk Esztergomba, ahol egy éjszakát a katolikus szeminárium melletti alagútban háltunk, majd különböző családoknak tudtunk elhelyezkedni (én például Krátky bácsinál, egy tündéri cipészmesternél, de aztán onnan is el kellett jönnöm, mert katonákat telepítettek be a házba.)

Ekkor azonban az utcán találkoztam Nagyiványi Zoltánnal. Nagy örömmel üdvözölt, és azonnal mondta, hogy menjek el vele a papneveldébe. A tanítás szünetel, őt és Gunde Lászlót befogadta a szeminárium vicerektora, Bartl Lőrinc, biztos befogad engem is.

Így is történt, és én csodálatos tíz napot töltöttem náluk.

A szeminárium hatalmas épülete már teljesen kiürült. Csak a vicerektor irodája működött – igaz ez négy szobából állt. Öten laktunk benne: Bartl Lőrinc vicerektor, Boér Miklós, az apologetika professzora, Nagyiványi Zoltán, Gunde László és én. Nappal ott volt, de nem ott aludt, hanem a kanonokok pár száz méterre fekvő épületében, Fütty Imre kanonok.

Fekvőhely két szobában volt, összesen négy. Nekem már nem jutott ágy, én a földön aludtam egy matracon – mondták, hogy majd szereznek még egy ágyat, de én tökéletesen meg voltam elégedve a matraccal. A papok korán keltek, mi, menekültek kicsit később – úgy fél nyolc felé. Addigra ők már elvégezték a reggeli imát.

Először magázódtunk, de ezt ők megelégelték, és közölték, hogy tegeződjünk. Nem volt könnyű, de a sorsközösség révén hamar belejöttem, persze Lenci bácsi és Mikós bácsi formájában. Nagyon nagy élmény volt számomra, sült ateista és a tetejébe sült református számára. Kialakult egy meleg, egymást megértő, szeretetteljes hang. Ez nagyszerűen beilleszkedett átalakulásom történetébe. Nevelkedésem sorában s – mint elmondtam – szinte módszeresen volt alkalmam megismerkedni a társadalom különböző csoportjaival, de addig teljesen kimaradt a katolikus egyház. Most végre ezt is megkaptam.

Megtanultam őket megbecsülni. Ők is elfogadtak engem református neveltetésű ateistának. Nem azt keresték, ami elválaszt, hanem ami összeköt. Hiszen a napi események, hírek, a fronthelyzet, a hercegprímási palota hírei után (Serédi Jusztinián súlyos betegen feküdt, meg is látogattuk egyszer, amikor nem lőttek), nagyobb viták következtek társadalomról, jövőről, elvekről. Nyíltan beszéltünk, és mindannyian azt kerestük, amiben egyetértünk. Egyetértettünk Hitler és a nácizmus minden oldalának elítélésében, a szabadság, a demokrácia, a közös gondolkodás igényében – de ezen túl is, mondjuk a földreformban. Beszéltünk a kommunizmusról, azt mondták, ők az elvet szépnek tartják, de amit tudnak róla, az azt mutatja, hogy a gyakorlat félresikerült. Én egyszer azt

válaszoltam, hogy ez így szokott lenni az emberi társadalomban: a keresztény egyházban is előfordult, hogy a gyakorlat az elvek igazi tartalmáról eltérő útra tért. Ezt viszont ők nem tagadták. Azt ajánlottam, hogy olvassanak Marxot. Ők pedig a kezembe adták Szent Ágoston vallomásait. El is olvastam, és aztán jó nagyokat vitatkoztunk róla.

Örökre hálás vagyok nekik, és örökre hálás a sorsnak, hogy engedte ezt megélnem. Így vált teljessé a világról alkotott képem.

(Sajnos a kapcsolatot a felszabadulás után nem folytathattam velük, bár készültem rá és sokaknak beszéltem is róla. 1945 nyarán azonban behívtak az Andrássy út 60.-ba. Elmondták, hogy ismerik ezt a kapcsolatomat – hiszen a pártba való belépésemkor le kellett írnom mozgalmi múltamat. Ezért arra kérnek, hogy járjak le Esztergomba, és adjak jelentéseket. Nem mertem radikálisan nemet mondani, de azt mondtam, hogy nem nagyon érek rá, és nem akarok ezzel foglalkozni. Így aztán hosszú ideig Esztergomnak még a környékét is elkerültem. És ezáltal az Andrássy út 60.-at is.)

Csak valamikor a nyolcvanas években, amikor már nagyon bántott a dolog, kerestem fel Bartl Lenci bácsit. Boér Miklós már rég Rómában élt. Lenci bácsi a régi szeretettel fogadott. Nagyon szomorúan mondtam el neki a történetet, ő megértette. Még néhányszor találkoztunk ezután.

NAGYIVÁNYI ZOLTÁN ÉS A SZOVJET KATONA

Nagyiványi Zoltánnak kalandos volt az élete. Fiatal korában a liberalizmus híve lett, 1919-ben (akkor volt harmincéves) Károlyi Mihály mellé állt, a külügyi népbiztos, Ágoston Péter titkára lett, és tagja volt a románokkal tárgyaló magyar küldöttségnek. Ezért természetesen üldözésben részesítették. Ő először úgy védekezett, hogy bolondnak tettette magát, bevonult a „sárga házba", azaz Lipótmezőre. Másodjára ez már nem volt elég, ezért elmenekült az országból, előbb az idegenlégióba, aztán Iránba, ahol komoly tisztségeket kapott. Mikor azonban ott is ellentétbe került a hatóságokkal,

akkor a Kaszpi-tenger egy szakaszát átúszva a Szovjetunióba szökött. Tudott valamit oroszul is, így Moszkvában az ottani Kultúrkapcsolatok Intézetében, a VOKSZ-ban kapott állást, a magyar ügyek intézését. Itt tökéletesítette orosztudását. Azt is megtanulta, hogyan kell „szovjet módon" oroszul beszélni.

Akkor került vissza Magyarországra, amikor egy pillanatig éppen közeledett a szovjet és a magyar kormány. Itthon aztán két nagysikerű „bestseller" könyvet írt kalandjairól: *Idegenlégiótól a Szovjetunióig* és *Sárga kaszinó* címmel. Megfigyelés alatt tartották, de nem bántották, mindaddig, amíg részt nem vett az ellenállásban, ezért a Számonkérő Szék letartóztatta – de aztán velem együtt őt is elengedték Sopronkőhidáról. Ő Gunde Lászlóval társult, és meg sem álltak Esztergomig, valamelyikük régebbről ismerte Bartl Lőrincet, aki szállást adott nekik.

Lenci bácsi mesélte el a következő történetet.

Esztergomot kétszer foglalták el az oroszok. Először még januárban. Aztán jött egy német ellentámadás, az orosz visszavonultak, ugyan csak néhány kilométert, de Esztergomot elhagyták. Márciusban foglalták el ismét.

Az első szakaszban történt, hogy a szovjet katonák nagyon randalíroztak a szeminárium környéken. Az oktatás szünetelt, csak kevesen tartózkodtak a nagy épületben, de a szovjet katonák állandóan zaklatták őket. Zoltán bácsi ezért merész lépésre szánta el magát. Kiment közéjük, és tökéletes nyelvtudásával rákiáltott az ott követelőző szovjet katonákra.

– *Mit csináltok ti itt? Viselkedjetek rendesen, ahogy szovjet katonához illik! Ez egy kulturális intézmény, nem katonai. Ezt tiszteletben kell tartani!*

A katona megrettent. A „megszállott" lakosság nem így beszélt vele. Pláne nem ilyen akcentus nélküli orosz nyelven. Odajött egy tiszt is, aki szintén úgy értelmezte, hogy nem akárki az, aki így mer beszélni vele. Ezért gyorsan döntött. Elrendelte, hogy hagyják békében a szemináriumot és az épületében lakókat.

(Nagyiványi Zoltánnal később is – 1951-ben bekövetkezett haláláig – jó viszonyban maradtunk. Nagy házat vitt, minden akkor

működő párttal kapcsolatot tartott, amikor Károlyi Mihály hazajött, természetesen megkeresték egymást. Cikkeket írt a *Népszabadság*ba, egyik fő munkatársa volt a *Képes Figyelő*nek – ezért nála ismertem meg Vásárhelyi Miklóst.)

ESZTERGOMTÓL ALSÓRÖNÖKIG

Március elején azonban súlyossá vált a helyzet. Az oroszok ismét közeledtek, ettől a nyilasok egyre idegesebbek lettek. Állandóan randalíroztak a szemináriumban is, különösen utánam érdeklődtek. Biztonság kedvéért az épület padlásán kellett aludnunk. Akkor újra jöttek, és kerestek.

Lenci bácsi feljött hozzám a padlásra, és azt mondta, el kell mennem. Már utánanézett, és megy egy busz Győrbe. Tudta, hogy ott jó helyem van (Korbonitz néninél), de megadta egy győri pap címét is. Biztosítékul rám húzott egy papnövendéke által hordott reverendát, és adott egy ennek megfelelő igazolványt, Schlachta Ferenc papnövendék néven – mivel ezen kívül csak a börtön elbocsátólevele volt nálam. Kikísértek a buszhoz, és én elindultam.

(A koncepció bevált. Útközben jött egy igazoltatás, nézték az enyémet, nem lehetne-e mégis besorozni, de én felmutattam sebesült és bekötözött kezemet, mondván, hogy harci sebesült is vagyok, találat ért. Így elengedtek –ez aztán még többször megtörtént Komáromban, Győrben, Vas megyében is.)

A busz azonban Komáromban megállt. Késő este volt már, bekopogtam tehát a vasúti állás mellett akkor működő plébániára, Surányi plébános úrhoz. Először idegesen és kételkedve fogadott (a helyzet ezt indokolta), de aztán úgy látta, hogy igazat mondok, szeretettel látott vendégül. Reggel egy vonat vitt el Győrbe. Ott ismét jó este Korbonitz néninél, és másnap, mit ád isten, édesapám testvérével, Dezső bácsival találkozom.

Dezső bácsi katonatiszt volt, már nyugdíjas, és Sátoraljaújhelyben lakott. A front közeledésekor azonban őt is elfogta a bizonytalanság, és menekülésnek indult. Így jutott Győrig, ahol egy isme-

rősénél kapott egy szobát, feleségével együtt. Másnap hozzájuk költöztem. Ő levelezésben állt az én édesapámmal. Apámék is menekülésben voltak (jól is tették, mert Beregszászt azonnal szovjet területnek tekintették). Semmit sem tudott arról, hogy velem mi történt, azt hitte, Pesten maradtam. De mivel címét megírta, csak egy napot töltöttem Dezső bácsinál, aztán – amúgy reverendában – felszálltam a szombathelyi vonatra, hogy onnan továbbutazzak Alsórönökre. (Kis falu Szombathely és Szentgotthárd között.)

Későn este érkeztem meg. Megvolt a cím, odamentem és bekopogtattam az ablakon. Mivel nem volt válasz, még kétszer, most már erősebben. Végre kinyílt az ablak, és édesapám ott állt hálóingben, kezében gyertyával.

– *Ki az?* – kérdezte zavartan és idegesen.

– *Vitányi Iván* – válaszoltam engedelmesen.

– *Az nem lehet. Vitányi Iván, az én vagyok.*

– *Csakhogy két Vitányi Iván van* – mondtam, most már szinte élvezve a helyzetet –, *az egyik az apa, a másik a fia. Ebből te vagy az előbbi, én meg az utóbbi.*

– *Micsoda?* – kérdezte az apám, most már egészen más hangon.

– *Micsoda?* – kiáltott fel az ágyból édesanyám, és ő is kiszaladt az ablakhoz.

Édesapám kihajolt az ablakon, és az arcomhoz tartotta gyertyát.

Aztán következett a boldogság. A találkozás, a csókok, a szeretet, a félelem, a remény, az események elbeszélése, hajnalig.

ÁPRILIS 4. NEMESMEDVESEN – MAGYARORSZÁG FELSZABADULÁSA

Újabban nem ünnepeljük április 4-ét, részben azért, mert sokan nem akarják felszabadulásnak tekinteni az orosz csapatok bevonulását, részben pedig azért, mert április 4-e után egy-két helyen a német hadsereg még visszafoglalt egy-egy falut.

Úgy vélem azonban, ez már nem változtat azon, hogy a Battonyánál elkezdődött folyamat Nemesmedvesnél nagyjában

befejeződött, Magyarország náci német megszállása véget ért. Úgyhogy talán érdemes visszatérni ahhoz, hogy hogyan történt.

Én ugyanis Nemesmedvesen voltam, az utolsó faluban, annak is az utolsó házában. Hogy történt ez?

Amikor Alsórönökre érkeztem, a front távol volt. Így arra is lehetett módunk, hogy bemenjünk Zalaegerszegre, ahol befeküdtem a kórházba, hogy egy ismerős orvos gyógyítsa a sebeimet. Meg két nap Zalalövőn, anyám egyik unokatestvérénél, Perényi Bertalannál, az utolsó koronaőr öccsénél. (Akkor már ott bujkált Szentpály Imre is, a másik unokatestvér, akiről – mint Horthy Miklós hadsegédéről – már említést tettem.)

Aztán visszamentünk Rönökre. Azaz visszamentünk volna, de akkor már jött a front, a németek mindenkit kiköltöztettek. Kaptunk egy szekeret, tovább kellett költözni. Így kerültünk egy csomó más menekülttel együtt Nemesmedvesre, az országútról négy kilométerre, a hegyek közé. Szállást is kaptunk, az utolsó házban.

Itt aztán mintegy páholyból néztük végig az április elején kezdődő utolsó harcot. Mi a völgyben voltunk, egyik oldalon a szovjet hadsereg, másikon a nácik, láttuk a lövéseket, láttuk a tüzeket, láttunk embereket elesni – és végül láttuk, ahogy a szovjet csapatok közeledtek.

Végre megérkezett a mi házunkhoz két katona. Az egyik tiszt – nem tudom milyen rangban. Én (Nagyiványi Zoltántól) betanultam néhány mondatot erre az alkalomra.

– *Da zdrasztvujet szovjetszkaja vlaszty! (Éljen a szovjet hatalom!)* – mondtam neki. Azt reméltem, megérti, hogy a szovjethatalmat éltetem. Értette is, és meglepődött. Nem erre a mondatra várt. Ezért hozzátettem a többi mondatokat, hogy *kommunista vagyok, a nácik börtönéből menekülök (Ja bjezsu iz nyemeckim poltyicseszkim tyurme.)*

Rám nézett. Rendkívüli soványságom, gyermekarcomból kiütköző, riadtan is akaratos tekintetem valószínűsíthette az elmondottakat (különösen, ha látott már néhány szovjet filmet az ifjú forradalmárokról). Elmosolyodott, és megrázta a kezemet.

Úgy éreztem, ebben a pillanatban meg kellene szólalni a harangoknak: Magyarország számára a világháború befejeződött, és valami új – jó vagy rossz – kezdődik.

Ez az érzés azonban hamar elmúlt, mert odaérkezett egy másik tiszt. Tudott valamit németül, közölte, hogy most háború van, és a szovjet hadseregnek erőre és felszerelésre van szüksége. Ennek érdekében pedig én most húzzam le a csizmámat. (Amelyet egyébként a nadrág alatt viseltem, de ő már tudta, mikor odajött – tehát az előző tiszt, akivel közösen éltettük a szovjet hatalmat, már megfigyelte.) Végül pedig az órám iránt érdeklődött.

Elérkeztünk a pokolba. Mindent felforgattak, amit lehetett elvittek. Nőket kerestek – a lányokat mindenütt eldugták, és helyettük az anyák vállalták a mártíromságot. Este azzal aludtam el, hogy nem tudom, mi volt a borzasztóbb: a Gestapo vagy Nemesmedves. Testileg az első – lelkileg a második.

A felszabadulás ezzel befejeződött.

3

Útkeresés, a kitörés kísérletei – 1945-től 1957-ig

1. ÚTKERESÉS 1945 UTÁN

AZ ELSŐ MEGJELENT CIKKEM

A harcok valóban nem április 4-én fejeződtek be Magyarországon. Két nap szélcsend után megindult az ellentámadás. Most a német csapatok lőtték a hegyekből a völgyben lévő falut. A lakosok már mind elmenekültek, az oroszok azt ajánlották, tegyük ezt mi, az ott rekedt menekült csoport tagjai is (Mintegy tizenöten voltunk, közöttük voltak például Aczél Gézának, a *Kelet Népe* szerkesztőjének szülei is. Ő később született.)

Igénybe vettünk tehát két szekeret, felpakoltuk a maradék holmit. Ló persze nem volt hozzá, a férfiak felváltva húzták a szekereket. Két nap után így érkeztünk el Körmendre, de ott megrekedtünk. A front bizonytalanná vált, meg kellett állnunk. Egy vendéglős fogadott be üresen álló házába.

Közben Körmenden megalakult a kommunista párt, és május elsején gyűlést rendezett. Engem kértek fel az egyik szónoknak. Beszédem meg is jelent a helyi lap első számában. Ez volt a tűzkeresztségem a legális politikai életben.

Ezért máig is szimbolikusnak tartam, hogy első beszédem és első cikkem tárgya így hangzott: „Szocializmus és demokrácia" (megjelent a *Szabad Rábamellék* I. évfolyama 1. számában).

Azt igyekeztem kifejteni, hogy új korszak kezdődik a világtörténelemben: nem diktatórikus, hanem demokratikus szocializmus. *„Akik a szocializmus és a demokrácia fogalmát a mai időkben is szét akarják választani, azok ellenségei a haladásnak, s barátai a reakciónak"* – kezdtem. Védtem a kettő összetartozását, de befogadtam azt az illúziót, hogy ezt most a Szovjetunióban is így gondolják.

Ha számot akarok vetni magammal, azt mondhatom: változatos utat jártam be ezután, sok sikerrel és még több bukással, igazságokkal és tévedésekkel. De ehhez az alapelvhez hű igyekeztem maradni.

ISMÉT MUHARAYNÁL

1945. május 5-én a Szombathelyről induló első vonattal, a kupé tetején utazva, szüleimmel együtt hazaérkeztem Budapestre. Ahogy elhelyezkedtünk, azonnal elindultam a Muharay csoportot megkeresésére.

Első nap elmentem hozzá, budai Kettőskereszt utcai lakásába (később Egry József utcának nevezték). Nem tudtam, hogy életben van-e. Ahogy ők sem tudták rólam.

Így amikor becsöngettem, és az ajtó kinyílt, mindenkit elfogott a boldogság. Ott volt a felesége, a kislányai, körülültük az asztalt, és meséltünk.

Az élet elkezdődött.

DÓZSA GYÖRGGYEL A CEGLÉDI PIACON

Muharay irodája a Nemzeti Parasztpárt épületében volt (az Operaházzal szemben), így ott is megfordultam, és újra találkoztam a vezérekkel, Veres Péterrel, Erdei Ferenccel, Kovács Imrével, Somogyi Imrével, Darvas Józseffel. Ők jól ismertek, mint a népi

estek szavalóját és mint ellenállási harcost. Hívtak, hogy lépjek be hozzájuk, de elfogadták, hogy a kommunista pártba léptem. Annál is inkább, mert már indulófélben volt a földreform, és ők abban együttműködtek Nagy Imrével.

Nem sokkal érkezésem után tartották meg a Ceglédi Parasztnapot, annak emlékére, hogy Dózsa György a ceglédi piacon hirdette meg a parasztfelkelést. Engem, mint szavalót, a népi mozgalomban jól ismertek, ezért rögtön megkértek, hogy mondjam el ott Illyés Gyula ezt idéző versét *(Dózsa György beszéde a ceglédi piacon)*. Le is utaztunk egy olyan teherautón, amelyet Erdei Ferenc belügyminiszterként szerzett, két szovjet motoros tiszt kíséretével. (Ez fontos is volt, mert a szovjet alakulatok többször is megállítottak.)

A nagygyűlés ugyanolyan arcát mutatta a parasztpártnak, mint amit Tiszaladányban megismertem: forradalmi, demokratikus arcát, csak még szabadabban, őszintébben és teljesebben. Egymás után hangzott el Kovács Imre, Erdei Ferenc, Darvas József, Veres Péter, Somogyi Imre beszéde. Mindegyik tetszett, csak Kovács Imrén éreztem, hogy pózol a népvezér szerepében. Legjobban Erdei és Veres Péter fogott meg engem is, és az ország minden részéből érkező paraszt közönséget is. Erdei így fejezte be: *„El nem bukhatunk, ezt a harcot győzedelmesen kell befejeznünk."* Veres Péter pedig így: *„Régebben egy ilyen népgyűlésen az urak azt ígérték, de nem valósították meg belőle semmit. Mi viszont hamarább valósítottuk meg a földreformot, mint ahogy azt nektek megígérhettük volna."* Aztán arról beszélt, hogy *„a föld csak alap. Nem a telekkönyv a fontos, hanem a kenyér...* – itt kivárt egy kicsit – *...meg a szalonna"*.

Én is fent ültem az emelvényen. Előbb Illyés Gyula mellett, aztán Nagy Imre mellé kerültem. Pár szót beszéltünk is. Már az első részben sorra kerültem, amikor azt mondták, most Dózsa György nevében szólal meg egy fiatalember.

A *Szabad Szó* következő számában így írt erről Boldizsár Iván: *„Illyés Gyula versét* – Dózsa György beszéde a ceglédi piacon – *szavalja valaki. Látni kellett volna a hallgatóság arcát. Hogy figyelt a költő szavaira!... Nincs az a népszónok, aki nagyobb tapsot és dörgőbb éljent kapott volna, mint Illyés Gyula verse."*

Nem említette a nevemet, de ez cseppet sem bántott. Sőt, úgy éreztem, ezzel csak kiemelte, hogy elvégeztem a feladatomat: a verset adtam, nem magamat.

MEGISMERKEDÉS SÓS MAGDIVAL

A nagygyűlés után még néhány napig Cegléden maradtam, és jó néhány baráti körbe hívtak meg beszélgetni. Ezért aztán később többször is lejöttem pár napra. Több ismerősre, barátra találtam.

Hadd említsem közülük Sós Magdát, akivel azóta is tartjuk a kapcsolatot. Magdi akkor még tizenéves volt, de már dolgozott a Gschwindt-gyárban, sőt, ő volt az Üzemi Bizottság elnöke. Szókimondó, őszinte és talpig tisztességes ember volt már akkor, és maradt mindmáig. Ráadásul sokat olvasott, minden iránt érdeklődött, és gyors felfogásával bámulatosan sokat megértett. Úgy érezte, hogy ő lehetne a baloldali, szocialista munkáslány ideáltípusa.

Így utólag szinte csodálkozom, hogy nem lett közöttünk közelebbi kapcsolat – de bizonyára visszatartott tőle, hogy úgy éreztem, neki a maga útját kell járnia.

Magdiról azt hallottam, hogy a gyáros fia, ifjabb Gschwindt, aki bent dolgozott az üzem vezetésében, egyszerre csak beleszeretett a vele sokat vitázó kislányba. Olyannyira, hogy ezt közölte is vele, sőt azt is, hogy elvenné feleségül.

Az eset izgatott, és meg is kérdeztem Magdit:

– *Igaz ez?*

– *Igaz!* – felelte számomra váratlanul. – *És a fiú maga nekem is tetszene. De nem képzeled, hogy én egy burzsujjal összeálljak!*

Később – néhány év múlva – egy kiváló futballistához ment feleségül. Boldogan éltek, míg a férje meg nem halt. Most unokáit és dédunokáit segíti, s mindmáig rendíthetetlen szocialista és demokrata.

Sokat vitatkoznak arról – illetve már nem is vitatkoznak, inkább tagadják –, hogy vajon felszabadulásnak érezte-e valaki is ezt az 1945 utáni időszakot. Nem akarok most ebbe belemenni, csak azt szeretném hozzátenni, hogy az akkori fiatalság jelentős része érzett valami ilyet.

A fiatalságot ugyanis egyszerre, váratlanul megcsapta a szabadság szele. Eddig élték minden oldalról meghatározott életüket a családban, az iskolában, a faluban. A korlátok erősen ki voltak jelölve, az előttük lévő korosztály tekintélye nem lehetett kétséges, legfeljebb titokban lehetett tudtuk nélkül valami mást kezdeni. Ez a tekintély azonban most megrendült.

A budapesti fiatalok érzékelték azt a kettős világot, amelyet azzal jellemeztünk, hogy a felszín és a mély sohasem vált annyira ketté, mint ekkor. A mély már tele volt a borzalmakkal, és egy beláthatatlanul ismeretlen jövő fenyegetésével. A felszínen azonban a felnőtt társadalom ezt nem akarta elismerni, úgy akart viselkedni, mintha rendben volna minden.

A fiatalok ezt megérezték, de nem mertek szólni. Az ostrom borzalmai azonban kivetették a világot eddigi sarkaiból, és egyszerre a fiatalok előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy az előttük járó generációk nem az igazságot képviselték. Különböző arányban ismerték ezt fel, kevesen tudták szavakba önteni, de valamennyit talán mindannyian éreztek belőle.

Ez jellemezte az 1945-ös pesti ifjúság helyzetét. Nekik ez azt is jelentette, hogy otthon a családban – meg az iskolában – erre nem készítették őket fel. Mindkét helyen a régi szövegeket mondták, akkor is, amikor a vég már közeledett. Ezért a régi „rend" elvesztette tekintélyét a fiatalok előtt. Azt érezték – ha nem is tudták pontosan megfogalmazni –, hogy szüleik félrevezették őket, nem készítették fel semmire, megbuktak a világ dolgaiban, ezért hát ők most a maguk feje szerint viselkednek.

Az átmeneti állapot különös, de korlátozott szabadságformákat kínált a fiataloknak. Azelőtt például elképzelhetetlen volt, hogy

valaki mezítláb közlekedjen Budapest utcáin, és a villamos ütközőjén vagy a vonat tetején utazzon. (Ez énnekem is gyönyörűséget okozott. Emlékszem, milyen örömmel sétáltam egyszer végig mezítláb és meztelen felsőtesttel a Nagykörúton. És amikor a vonat tetején kellett utaznom – így jöttünk fel például Szombathelyről Budapestre –, boldogan emlékeztem vissza, hogy még tinédzser koromban néha titkos vággyal néztem a vonatajtó melletti tetőre vezető kis létrára: istenem, mi lenne, ha egyszer felmászhatnék rá!)

A szabadsághoz most az is hozzátartozott, hogy a fiatalok nem kértek szüleiktől engedélyt, ha inkább egymással akartak összejönni, mintsem hogy szüleiket hallgassák. Erre adott lehetőséget az alakuló ifjúsági szervezet, a MADISZ (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség), amelynek megindításában minden alakulóban lévő párt egyetértett. Első vezetőjét, Kiss Sándor református lelkészt még Sárospatakról jól ismertem.

A gyülekező fiatalok többsége azonban nem politizálni akart, hanem szabadon együtt lenni – egymással és a másik nemmel. Ezt legjobban a tánccal lehetett kifejezni. A MADISZ arról lett híres, hogy a pesti szervezetekben (és sok helyütt vidéken is) este a fiatalok százai gyűltek össze táncolni. Ez még nem járt teljes szexuális szabadsággal, de mindenesetre nagyobbal, mint ami addig volt, és mint amit a szülők többsége helyeselt. Ezért a felnőtt lakosság között mindenütt azt lehetett hallani, hogy a MADISZ az erkölcstelenség melegágya.

Csakhamar szerveződni kezdtek azonban a különböző politikát képviselő ifjúsági szervezetek is. Kiss Sándor kilépett a MADISZ-ból, és a Parasztszövetséghez ment (amely jobbára a Kisgazdapárt befolyása alatt állt). Kiléptek a MADISZ-ból a Nemzeti Parasztpárt, a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt fiataljai is, és saját közösségeket alakítottak. Önálló maradt az egyetemisták szövetsége is.

A MADISZ így összifjúságiból baloldali szervezetté vált, de nem tudta egyértelműen képviselni a hivatalos kommunista politikát. Mellette ott voltak mindenekelőtt a Györffy-kollégisták (olyannyira, hogy a györffysta Hegedűs András lett a MADISZ főtitkára).

A györffysták természetesen külön is szervezkedtek. Nagyobb helyiséget kaptak az Apponyi téren, sok új fiatalt vettek fel, önálló tevékenységet folytattak (például nélkülözhetetlen robotosai voltak a földosztásnak). Megalakult a Petőfi Sándor Kollégium, majd újabbak és újabbak.

És aztán ott voltak más baloldali csoportok, akik részt vettek az ellenállásban – mint például éppen a mi csoportunk vagy a georgisták, akik többfelé helyezkedtek el. Volt közöttük györffysta, volt, aki a Független Ifjúsági Szövetséghez (a FISZ-hez), a kisgazdák ifjúsági szervezetéhez ment, mint például Göncz Árpád vagy Kemény István. Lám Leó pedig – nevét Lázár Györgyre „magyarosítva" – egy ideig Rákosi Mátyás titkárságán dolgozott Donáth Ferenc mellett.

Szóval színes volt a kép.

TALÁLKOZÁS HEGEDŰS ANDRÁSSAL – 1.

Hegedűs Andrást már 1944-ben ismertem a Györffyből. Amikor most találkoztam vele, behívott a MADISZ székházába, hogy beszélgessünk. Elmondtam neki a „bartóki forradalomról" való elgondolásaimat, ő pedig teljes őszinteséggel elmondta kritikáját a kommunista párt hivatalos vonaláról.

„A pártban nem jó irányban megy a propaganda. Ezek azt hiszik, hogy minél hangosabb a zene, annál jobb a hatás. Borzalmas, amikor minden utcasarkon fülsértő erővel hangzik fel a Vörös Csepel. *Ez egyetlen embert sem hoz, csak visz. Mi megpróbáltunk ez ellen felszólalni. De Rákosival nem lehet beszélni. Szerinte a propaganda lényege az erő. Akkor jönnek hozzánk az emberek, ha erőt érzékelnek. Pedig ez csak egy része a dolognak. Vannak mások is, akik gondolkoznak. És ezek ugyanolyan fontosak, sőt még fontosabbak is a mi számunkra."*

Természetesen egyetértettünk. Ennek alapján egy ideig rendszeresen meghívtak a MADISZ vezetőségi üléseire, és ahol lehet, segítettek.

CSÉCSY IMRE AZ EGYÜTTMŰKÖDÉSRŐL ÉS A SZOCIALIZMUSRÓL

A minél szélesebb kapcsolatokra törekedve érdeklődéssel figyeltem az új, nyitott, szabadelvű pártot hirdető Csécsy Imre munkáját. Nagyon örültem tehát, amikor megismerkedtem leányával, Csécsy Magdával, aki egy fiatalokból álló vitacsoportot szervezett. El is mentem hozzájuk, a Pauler utcába Budán a Vérmező mellett.

Úgy tíz-tizenkét fiatalember gyűlt össze, voltak közöttük szociáldemokraták, liberálisok, konzervatívak egyaránt. Emlékszem például Göncz Árpádra, Márkus Istvánra, Kolossa Tiborra, Szalay Pálra. Nagyokat vitatkoztunk, de igen jó szellemben, mindig a megértésre törekedve.

Csécsy azt fejtegette, hogy most itt van az alkalom, meg kell teremteni a demokráciát, fel kell zárkózni Európához, de azt csak akkor tudjuk megvalósítani, ha nemcsak a különbözőségeinket hangoztatjuk, hanem az egyetértésünket is. Ő például olyan pártot szeretne – nem agitált, hogy lépjünk be –, amelyet ugyan liberálisnak hívnak, de a liberalizmus azt is jelenti, hogy mindent meg akar őrizni, ami a múltból jó, ezért akár konzervatívnak is lehetne nevezni. Ugyanígy képviselni akarja a szocializmus értékeit is. Mert hát mit jelentenek ezek a szavak, hogy liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus?

– *Ezeket a terminusokat úgy kell értelmezni, mint a művészeti irányzatokat. Az expresszionizmus olyan művészet, amely az ember belső érzéseit akarja kifejezni a világ dolgairól. Az impresszionizmus nem magát a belsőt, hanem azt az élményt, amit az ember a külső világ szemléletekor átél. A realizmus pedig magát a valóságot.*

– *Mi akkor a szocializmus?* – vágtam közbe kicsit erőszakosan, merthogy talán én voltam a legbaloldalibb a társaságban.

– *A szocializmus olyan politikai irányzat, mozgalom, tevékenység, amely minden felmerülő társadalmi, politikai probléma és folyamat esetén azt veszi legerősebben tekintetbe, hogy milyen következményekkel jár az egész szocietaszra, vagyis nemcsak a felső rétegekre, hanem mindenkire. Így gondolja Bernstein óta a modern szociáldemokrácia is. Ők úgy fogalmazták ezt meg, hogy a szociáldemokrácia nem állapot, társadalmi rendszer, hanem mozgalom. Mert a társadalom – mint minden – szakadatlan mozgásban van, a jövő állapotát sosem láthatjuk egész világosan, de az irányt kell tudnunk.*

Életre szóló tanítás volt. Akkor beillesztettem gondolatrendszerembe: a szocializmus nem azt jelenti, hogy leigázzuk a gazdaságot, hanem hogy a gazdaság eredményeit (de ahhoz működő gazdaság kell!) a szocietasz javára fordítsuk. Ez is a kultúra kérdése, de így a bartóki kulturális forradalmat ki kell szélesíteni Csécsy értelmezésével. Nem Bartók ellenében, hanem éppen Bartók szellemében.

Az utóbbi időben, a 2008-as válság után ismét egyre időszerűbb ez a gondolat, hogy a szocializmus lényegét nem a hatalomban, hanem a gazdasági és társadalmi fejlődés egymást támogató harmóniájában kell keresni. (Komplementaritásában – fejezi ki ugyanezt a gondolatot Ralf Dahrendorf.)

Pár évvel ezelőtt egyik nap a Pauler utca felé járva arra gondoltam, vajon mi lett Csécsy Magdával. Valószínűleg külföldre ment. Másnap kinyitottam az újságot, és azt olvastam benne, hogy Magda most halt meg, itt Budapesten. Iszonyú bűnösnek éreztem magamat, hogy nem kerestem meg.

ÉLETEM EBBEN A KÖRBEN

A következő év számomra mintegy válasz volt a megpróbáltatások és a börtön borzalmaira.

Igaz, ezeket a borzalmakat is azért tudtam – tudtuk – elviselni, mert abban bíztunk, hogy ha kibírjuk, valami más, jobb következik utána.

Most „jutalmul" egy olyan év következett, amelyben a szabadon választott tevékenységünknek élhettük, és azonosultunk vele. Benne voltam mindenben. Két fő iránya volt tevékenységemnek – tevékenységünknek.

Egy. A „Népi Ének-, Tánc- és Játékegyüttes" (köznevén: Muharay-együtttes). A legfontosabb az együttes szervezése volt, és ezzel annak a koncepciónak a szolgálata, amely a szocializmushoz a demokrácia és a kulturális forradalom útján akar eljutni. (Abban a szellemben, amit már igyekeztem kifejteni, és aminek semmi köze a kínai „kulturális forradalomhoz".)

Célunk az volt, hogy professzionista együttest hozzunk létre, amely zenében, táncban és színjátszásban egyaránt a bartóki koncepció jegyében mutat példát. Egyszerre építve a legősibb hagyományra és a legmodernebb avantgárdra, olyan kultúrát kell létrehozni, amely valóban mindenkié lehet – és ezzel megszüntethetővé válik a kultúra osztályjellege.

Kettő. A mozgalom. Nem gondoltuk azonban, hogy mi ezt azonnal Bartók vagy Picasso szintjén tudjuk megvalósítani, a példa itt azt jelenti, hogy hozzá lehet és hozzá kell kezdeni. Ahogy Kung Fu-ce mondta: ha hosszú az út, akkor meg kell tenni az első lépést. Azt akartuk elérni, hogy ezt minél többen ismerjék fel, és lépjenek.

Nem szorítkozhattunk egyetlen együttesre. Azt szerettük volna, hogy a közös kultúra megteremtése valóban a fiatalok életének része legyen, és ennek érdekében mindenütt ott akartunk lenni. Bejártam a kommunista párt kulturális osztályára, sőt, tagja lettem (a Munkás Kultúrszövetséggel, a kórusok szövetségével együtt) az ott működő bizottságnak. Bejártam a MADISZ-központba, és tagja lettem a MADISZ vezetőségének. Mindennapos voltam a Népi Kollégiumok Országos Szövetségében (a NÉKOSZ-ban), estéket töltöttem Kardossal, és megismerkedtem a többiekkel. Itt is meghívtak minden kulturális kérdés megvitatására.

Nem korlátozódtam azonban a kommunista párthoz köthető szervezetekre. Természetesen ott voltam a Nemzeti Parasztpártban – hiszen Muharay ott vezette a „Kultúrközpontot", amibe én is bedolgoztam, és ezért kaptam némi fizetést is. Mindennap ott ebédeltem, többször beszélhettem Veres Péterrel, Kovács Imrével, Szabó Pállal, Nánási Ferenccel, majd az alakuló Népi Ifjúsági Szövetség (NISZ) vezetőivel. (Annál inkább, mert a mi egyik Erdélyből érkezett táncosunk, Király Ernő lett az egyik vezetője.) Eljártam a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalomba, ott barátságot kötöttem a vezetőkkel, Egri Györggyel és Bán Róberttel (a későbbi filmrendezővel). A FISZ-ben pedig Göncz Árpáddal, Kemény Pistával, Abod Lacival. Hám Jenővel, Hamza D. Ákossal dugtuk össze a fejünket, és rajtuk keresztül tartottam a kapcsolatot a georgistákkal is.

Ha ehhez hozzávesszük az együttes belső munkáját (amiről most fogok szólni), azt mondhatom, hogy rengeteget dolgoztunk. Ha meggondolom, hogy 19-20 éves voltam ekkor, ma is elcsodálkozom. Nap mint nap úgy éreztük, hogy haladunk előre, és ezért olyan érzés fogott el engem is, és úgy érzem, barátaimat is, amely közel áll a boldogsághoz. Egyik legszebb kora életemnek, gyerekkori álmok, politika és kultúra, igazi közösség.

Az együttes szervezése. Még május végén Muharay vezetésével összejött a belső társaság, hogy megkezdjük a szervezést. A levente-együttes természetesen megszűnt, létrehoztuk a Népi, Ének-, Tánc- és Játékgyüttest. Megalakítottuk a szervezetet, egy nyolc-tíz tagú vezetőséggel, többek között Jancsó Miklóssal, Benedek Árpáddal, Béres Ferenccel. Muharay lett az elnök, én lettem a szervezet titkára. A művelődési miniszterhez, Keresztury Dezsőhöz fordultunk támogatásért, ő ki is jött egy próbánkra, és utána megfelelő összeget biztosított – nem egy hivatásos, de egy széles körben működő amatőr együttes színvonalán.

Aztán következett a vezetők kiválasztása. A tánckar vezetőjeként maradt Szabó Iván, aki már korábban is ellátta ezt a feladatot. Ő hivatalosan szobrászművész, az akkori művészeti élet élvonalához tartozott, de ifjúkorában néptáncolt, és tagja lett a világhírű balettmester, Millos Aurél által szervezett együttesnek, amely *Csupajáték* címen a bartóki program szellemében Londonban tartotta meg bemutatóját. A zenei vezetésre pedig az egyik legkiválóbb énekkari karmestert, Vásárhelyi Zoltánt kértük fel, hozzá segédként nemsokára csatlakott egy fiatal zeneakadémista, Vass

Lajos, aki aztán beltag lett az együttesben. A színjátszó munkát természetesen maga Muharay irányította.

Összeszedtük a csapatot. A régi leventeegyüttesből elmentek a jobboldaliak, de nem törekedtünk politikai egyoldalúságra. Voltak közöttünk szocialisták és szimpatizánsok, voltak parasztpártiak, voltak pártot nem kereső népiek, voltak inkább liberálisok. Voltak materialisták, és voltak a Soli Deo Gloria köréből jött hívők (közöttük az együttes egyik „sztárja", Szarka Irénke, később idősebb Bokros Lajos felesége és ifjabb Bokros Lajos édesanyja). Elméleti vitákat rendeztünk, sok kérdésben ellentmondtunk egymásnak, de többnyire sikerült megtalálnunk a közös nevezőt. Hetente háromszor tartottunk próbát, és a szabad időben is sokat voltunk együtt. Együtt ünnepeltük az újévet. Természetesen fellépett a szerelem is, kialakultak a párok, számos házasság jött létre, és a legtöbb fent is maradt.

Szaporodtak szerepléseink. Sokat jártunk vidékre, az akkori körülményeknek megfelelően teherautóval.

A bemutató. 1946. március 4-én megtartottuk a bemutatót a Nemzeti Színházban. Ünnepélyes alkalom volt, Eljött Kodály Zoltán, Keresztury Dezső, Karácsony Sándor. Eljött számos zeneszerző, tánc- és színművész. Eljött Veres Péter, Erdei Ferenc, Darvas József, (Erdei öccse, Sándor, velünk volt, az egyik táncjátékot ő kísérte citerán). Ott volt Rajk László és Révai József, Nagy Ferenc és Kiss Sándor. Eljöttek az ifjúsági szervezetek vezetői, a diplomáciai testület tagjai. A konferálás a magyar mellett angolul, franciául és oroszul folyt.

A műsor három részből állott. Az elsőben a népművészetet a lehetőség szerint eredeti formájában mutattuk be. Népdalok, népi előadói stílusban, szólóban és kórussal, néptánc minden színpadiasság nélkül, népi szokásjátékok (például lánykérés) eredeti formában. A második részben feldolgozások, Bartók, Kodály, Bárdos kórusművei, hangszeres művek, színpadilag megkomponált néptáncjelenetek, népmesék dramatikus feldolgozásai. A harmadik részben modern táncjáték és szintén modern szellemű színpadi játék.

Siker volt. Péterfi István, az akkori idők legismertebb zenekritikusa így foglalta össze a *Szabadságban*: *„Nemcsak az urak, de az egész nép nemzetévé akar válni végre a magyar"*. A *Szabad Népben* Szervánszky Endre foglakozott az előadással. Az *„együttes érdeme, hogy művészi színvonalon ismerteti meg a magyar néphagyományt a városi közösséggel"*.

De megjelentek bíráló hangok is. Rámutattak arra, hogy van ebben valami „öszvérség", már nem népművészet, de még nem igazán „magasművészet". Szervánszky is így folytatta: *„Igaz ugyan, hogy a közönség már nem olyan naiv és még nem olyan kulturált, semhogy mélyebb benyomást kaphatna ezekből a sokszor túl egyszerű kis táncokból, játékokból."*

Mi volt az igazság? Mindkettő. Elérkeztünk egy határponthoz.

A kérdések, majd válságok kora

A MUHARAY-VÁLSÁG KEZDETE

A boldogság korszakának ezzel vége volt. A kitűzött célt elértük – de akkor merre tovább?

Az kiderült, hogy ez is kevés. Vajon tényleg elértük a célt? Kinek van igaza, Péterfi Istvánnak vagy Szervánszky Endrének? Egyre inkább éreztük, hogy az utóbbinak.

A nagy cél – mint mondtam – kettős volt: alakítani egy professzionista együttest, és megindítani egy mozgalmat. Mindkettőben megtettük az első lépést. Most egyszerre és egyre inkább az vált kétségessé, hogy képesek vagyunk-e a másodikra. Kételkedni kezdtünk Muharayban – és magunkban.

Valószínűleg Muharay maga is számot vetett magával. Érezte, hogy túl sokat akarunk, amikor Bartók útját szeretnénk járni. Az a nagy művészek útja – és miközöttünk, amint az később bebizonyosodott, egyetlen ember vált valóban nagy művésszé: Jancsó

Miklós. (És más műfajban, a képzőművészetben: Papp Oszkár). Muharay minden bizonnyal belátta, hogy ezt a szintet már ő sem tudja elérni. Mérsékelte tehát a célját, legyen jó mozgalmi együttes, amely megőrzi és a korhoz idomítja a népművészet hagyományait. A Gyöngyösbokréta modernizált változata. Ez is professzionista együttes lenne, de más, mint amit mi akartunk.

Mi is éreztük ezt, és elvesztettük bizalmunkat Muharayban. Nem akartunk Gyöngyösbokrétát, modern művészetet szerettünk volna. Most azonban úgy láttuk, hogy amit Muharayban koncepciónak láttunk, az csak utópia. Nem Bartókja ő egy megújuló kultúrának. Egyre kevésbé láttunk kiutat.

Hozzájárult ehhez a politikai helyzet is. 1946-ot írtunk, Nagy Ferenc koalíciós kormányával. Kitől kapunk erre pénzt? A baloldaltól (a kommunistáktól és szociáldemokratáktól) nem várhatjuk, azok ezt „narodnyik" dolognak látják (hiába van az együttes fiataljai között számos baloldali). A kulturális pénzek fölött amúgy sem a baloldal rendelkezett. Várhatjuk azonban Nagy Ferencéktől, akik ezt a fajta népiséget támogatják.

Meg is indultak tehát Muharay tárgyalásai Nagy Ferenccel. Ő végül meg is ígérte, hogy lesz egy hivatásos együttes, de az együttes belső baloldali vezetését fel kell számolni.

KIPATTAN AZ ELLENTÉT

Egy ideig csak belülről feszültek az ellentétek, aztán egyszerre kinyíltak. 1946. november 10-én Elemér bácsi összehívta az együttes közgyűlését, és bejelentette, hogy a kormány támogatja az együttes munkáját. Bár amikor rákérdeztünk, kiderült, hogy ez csak az amatőr együttesre elég, ebből még nem léphetünk tovább. Ezt többen szóvá is tették. Elemér bácsi azzal folytatta, hogy ennek azonban van egy feltétele. Kommunisták nem lehetnek a vezetésben. És hogy ez nem kérdés, hanem bejelentés.

Jónás Pál (aki akkor már nem volt kommunista párttag) közbeszólt: *„Szóval Vitányi ki van rúgva?"* Bennem pedig felcsapott az

action gratuite szelleme, és *„Nem, Elemér bácsi, nem!"* kezdettel válaszoltam. *„Én nem kommunistaként, hanem az ügy harcosaként vagyok az együttes titkára. De ezek után a saját akaratomból abbahagyom a munkát."*

Iszonyatos hangulat keletkezett. Az együttes többsége velem értett egyet, de nem akarta szakításig vinni. Én sem akartam tovább feszíteni a húrt. Jónás Pál kompromisszumot ajánlott: legyen az együttesnek két titkára, Jancsó Miklós és én. Ezt azonban én nem fogadtam el. Így lett egyedül Jancsó. Ő még 1944-ben csatlakozott hozzánk, aztán hadifogságba került, s onnan súlyos tüdőbajjal érkezett haza. Valahogy kikezelték, de még rettenetes sovány volt. A munkát azonban már tudta vállalni.

Muharay jelenthette a „sikert", de kevés lett az eredménye. Az együttes csak annyi támogatást kapott, amiből a próbák költségeit fizetni lehetett. Az együttes egyre nehezebben működött.

Kinek volt igaza? Egyikünknek sem. Muharay feladta álmait, mi pedig nem ismertük fel, hogy álmaink – abban a formában – megvalósíthatatlanak.

A későbbi események erre is megtanítottak.

KÉT ÚT, MEG EGY HARMADIK (JANCSÓ–VITÁNYI–KARDOS)

Az együttes tagjainak egy része abbahagyta az egészet, és elment a szakmájába – mint többen (Pálfi Csaba, László-Bencsik Sándor) a nemsokára a Honvéd Együttesben, Szabó Iván vezetésével megalakuló néptánccsoportba táncosnak. Benedek Árpád tagja lett a Györffy-kollégiumnak, és alig nézett már be hozzánk. Akik valamilyen módon folytatni akarták, két csoportot – ha úgy tetszik, pártot – alkottak. Az egyik Jancsó Miklós nevével, a másik az én nevemmel jellemezhető.

A helyzetre az jellemző, hogy miután az államtól nem várhattunk sokat (pláne nemsokára jött a koalíciós kormány megbuktatása), mindketten a népi kollégiumi mozgalomtól akartunk és

kaptunk segítséget. Kardos László mindkettőnknek meg is ígérte, sőt meg is adta.

Jancsó Miklós és a Kis Áron kollégium. Ők nem profi művészcsoportot, hanem egy szabadművelődési bázist akartak teremteni. (Kis Áronról nevezték el, aki ennek volt addigra már – és azóta is – elfelejtett úttörője.) Jancsó különválasztotta és utópiának ítélte a mi korábbi elképzelésünket, hogy a kettőt egyesítsük.

Szerinte nem szembefordulni kell Muharayval, hanem nekünk kell megvalósítani, amit tőle vártunk, és ő már nem bírt kiteljesíteni. Ha más nem vállalja, ő megteszi. Ennek jegyében az ő kollégiumának Muharay a díszelnöke lett.

Ezt a tervet aztán, valóban, szinte tökéletesen megvalósította – de már nem a kollégiumban, hanem saját életművében. Később, első filmjeiben, különösen a *Szegénylegényekben* és a *Fényes szelekben*, egy önállóvá vált tanítvány autoritásával, nagyszerűen alkalmazta azokat a módszereket, amit Muharaytól tanulni lehetett.

Mindebben Miklós élesen szemben állt velem – élesebben, mint én vele. Kifejezetten túlzottnak tartotta az én éles fellépésemet. Bírálta radikalizmusomat, ezt meg is írta, és később, 1981-ben a *Tiszatájban* publikálta is: *„Úgy véltem, hogy az együttesi válság szerény személyem közreműködésével megszűnik. Ezért a Muharay kontra Vitányi polarizációs pontokat politikával akartam áthidalni. Nem sikerült. Vitányi konokabb, mint hittem, és Elemér bá sokkal kevesebb befolyással rendelkezik felette, mint hittem."*

Ezt persze személyesen is megbeszéltük. Én azt mondtam, hogy Muharay kimerült, nem az már, akinek hittük. Meg kell tanulnunk a magunk lábán állni. Miklós pedig így válaszolt: *„Konok vagy, és egyoldalú. Követni kell Muharayt, csak másképp."*

Konok voltam? Azok voltunk akkor mindannyian. Talán valóban bennem volt a legtöbb őskonokság. Készülődtünk arra, hogy beteljesedjék az írás: a forradalom felfalja saját gyermekeit. Vagyishogy, pontosabban, egymással falatja fel őket.

(Ez az ellentét aztán – hozzávéve a népi kollégiumokat is – a *Fényes szelekben* kapott új értelmezést.)

A Kodály Kollégium. Én és a velem jöttek viszont a két ügyet együtt akartuk szolgálni. Egy nagy, bartóki szellemű, modern népi együttes megalapítását, illetve kinevelését, amely ugyanakkor a zenei, táncos és színjátszó mozgalmak központja lehet.

Mi is a NÉKOSZ-t választottuk bázisnak. Mint mondtam, 1942 óta bensőséges kapcsolatban voltam Kardosékkal, és ha sokban vitatkoztunk is, a legfőbb dolgokban, a politikai és kulturális forradalom közösségében egyetértettünk.

Vitáinknak az első időben az volt a góca, hogy ő álmodozónak nevezte Muharayt, és kérdezte, hogy mikor gondolom már meg, és jövök be én is a NÉKOSZ-ba. Természetes tehát, hogy a Muharay-együttes megszűnte után őket kerestem meg. A következőket javasoltam. A kollégiumi mozgalom ne maradjon annyiban, hogy vannak kollégiumi néptánc- és népdalegyüttesei, vállalja fel ugyanazt profi módon. Legyen egy kollégium, amely a népzenéhez és a néptánchoz professzionista hátteret biztosít, egy hivatásos együttest és egy Kodály szellemében kidolgozott, a népi és magasművészet összekapcsolásán alapuló művészeti nevelési bázist.

Kardos barátilag fogadott.

– Most, hogy már túl vagy rajta, mondd, hogyan viselted el a nagy összeomlást? Mert eddig nagyon makacsul ragaszkodtál Muharayhoz.

– Ma már én is úgy látom, hogy kissé vak voltam – válaszoltam. – *De mit tehettem mást? Annyira benne voltam, hogy végig kellett csinálni.*

Laci egy ideig mélázott, majd hirtelen mozgékonnyá vált.

– Így tehát megoldódik a régi vitánk. Mi lehetőséget teremtünk arra, hogy nálunk csináljuk meg a népi kultúra új központját. Ez bele is illik a koncepciónkba. Most már nem kollégiumokat alapítunk, hanem egy-egy területre létesítünk központokat, ahol az új politikát kiépítjük, és a vezetőket kineveljük. Ilyen lesz a Vasvári Akadémia a politikában, ilyen lehet a kultúrában a tiétek.

Aztán összehívott egy vezetőségi ülést. Ott is előadtam a javaslataimat, és ők elfogadták. Olyannyira fontosnak tartották, hogy a NÉKOSZ elnöke, Gyenes Antal lett a kollégium igazgatója, én

a titkára, ugyanakkor engem a NÉKOSZ kulturális vezetőségébe is beválasztottak. Mivel Bartók Kollégium már volt, elhatároztuk, hogy Kodály nevét vesszük fel, ezért elmentem hozzá. Kodály fogadott, hosszan kikérdezett, aztán igent mondott.

Megfelelő helyszínt is kaptunk, Budagyöngyén, a Szilágyi Erzsébet fasor és a Napos utca sarkán lévő két nagy épületet. (Jelenleg az evangélikus egyház püspökének székhelye.) Megszereztük a legjobb tanárokat és vezetőket. Zenében Csenki Imre, Székely Endre, Járdányi Pál, Szervánszky Endre; néptáncban Szabó Iván, Molnár István; mozgásművészetben Szentpál Olga, Lőrinc György; balettben Csányi László, Fülöp Viktor; a társadalmi tudnivalókban Kemény István, Márkus István, Kolossa Tibor – tehát a georgisták és Bibó István körüliek – csatlakoztak hozzánk. Még Bibóval is beszéltem, mondtam neki kiskunhalasi iskolázásomat, mondta, hogy igen, az ő családja odavaló. El is vállalt egy-két előadást, de erre már nem került sor.

Meghirdettük a felvételt, meghallgattuk a jelentkezőket, felvettünk körülbelül negyven fiút és lányt. Megindult a munka.

Mint a nevekből talán látszik, a mi magatartásunk jellege eltért nemcsak Muharayétól, de a NÉKOSZ-étól is. Nem a forradalmi demokrácia akaratos autarchiáját akartuk követni, hanem a minden erő összefogásának demokratikus elvét. Ilyen volt a kollégium belső élete is – és ez lett a NÉKOSZ-szal való összeütközésünk forrása.

Eljutottunk oda, hogy 1948. március 15-én mi adtuk az ünnepi műsort a Városi Színházban. Ott volt Rákosi Mátyás, Rajk László, Veres Péter, Nagy Ferenc. Én voltam a konferanszié. Azt lehetett hinni, minden rendben van, az út egyenes.

De közben már gyülekeztek a felhők.

A NÉKOSZ-ban és a NÉKOSZ-ról

Az eredeti Györffy-kollégium varázslatosan jó szellemű közösség volt, a haladás és a magyarság ügyének elkötelezett fiatalokkal,

akik igazi közösséget alkottak. Mindent megbeszéltek, összetartottak, védték egymást. Úgy éreztem magamat közöttük, hogy igen, ilyennek kell lennie, így kell működnie a jövő társadalmának, amely egyesíteni tudja a demokráciát és a szocializmust, a társadalmi és a kulturális forradalmat. És nagyon nagyra tartottam Kardos László vezetői képességét, aki ezt létre tudta hozni.

Pedig nem volt látványosan vezetésre termett ember. Nem volt magas, szemüvege volt, nem volt nagy hangja. De csodálatosan tudott kérdezni, érdeklődni, közvetíteni. Valahogy mindig azt éreztem, hogy beszélgetőtársának „altudatát" szólítja meg, hogy aztán elvezesse a „felettes énjéhez", vagyis a közösséghez.

Később azonban olyan dolgokat kellett észrevennem, amelyekkel már nem tudtam egyetérteni. Egy olyan belső autoritarizmus kezdett kialakulni, amely már egyenesen katonai fegyelmet követelt meg a tagoktól. Igaz, hogy egyben a közvetlen demokrácia olyan jelenségeivel együtt, mint a kritika-önkritika szentséggé emelt metódusa. Ez viszont éppen annak felelt meg, amit Arisztotelésznél lehetett olvasni, hogy a demokráciát hogyan lehet felhasználni a „tirannia" megteremtésére. Észleltünk ilyen jeleket.

A BELSŐ AUTORITARIZMUS

1945 őszén a Györffy-kollégium új helységében még több fiatalember (fiú és most már lány is) gyűlt össze, mint azelőtt. Ki kellett terjeszteni, meg kellett erősíteni a közösséget. Létrejött egy szigorúan kanonizált belső rend, benne az univerzálissá tett (ezzel önmaga ellentétévé vált) „közvetlen demokráciával". A hálószobák „szövetkezeteket" alkottak, választott vezetőséggel. A szövetkezet teljhatalmat kapott, beleszóltak mindenbe, nemcsak a hazulról kapott kaját osztották fel, de naponta meg is bírálták egymás (ezek voltak a híres kritika-önkritika estek), keményen, sőt kegyetlenül. A visszaeső bűnöst „népbíróság" elé idézték: szabályos rendben, elnökkel, ülnökökkel, vádlóval, védővel. A bírálatot el kell viselni, de ez nagyon nehéz, ha az ember mindennap céltáblává válik.

Okvetlenül sérüléseket szerez mindenki, és nem elég gyógyír, ha maga is oszt sebeket. Előbb-utóbb kialakulnak az agymosás mechanizmusai: úgy kell viselkedni, hogy lehetőleg ne legyen ok a bírálatra, és ha mégis van ilyen ok (mindig van), el kell titkolni. Olyan mechanizmus ez, amely egyaránt alkalmas a diktátorok és a diktatúra kiszolgálóinak kinevelésére.

Ugyanakkor ez a belülről szervezett, szinte katonai összetartás tette a Györffyt, és aztán a többi kollégiumot, a közös akciók nagyvonalú megvalósítására képes intézménnyé. A kérdés az volt, hogy hol a határ a szervezettség és a diktatúra–abszolutizmus–tirannia között.

Mi ezeket a jelenségeket azért is láttuk belülről, mert a Muharay-együttes egyik belső embere, Benedek Árpád, 1945 őszén tagja lett a Györffy-kollégiumnak. Egy ideig be is számolt nekünk róla. Többször került „népbíróság" elé. Például azért, mert fél hétkor még az ágyban találták. Hiába védekezett azzal, hogy hajnalig készült a vizsgára. Aztán éppen azért, mert a Muharay-együttesben való fellépés miatt nem tudott részt venni a kollégiumi esten. Az ítélet ekkor úgy szólt, hogy vagy – vagy. Árpád nem tiltakozott ellene, de amikor tudott, titokban mégis eljárt hozzánk. Panaszkodni azonban nem mert. Érezhető volt, hogy a györffystákkal együtt már ő is kicsit lágynak, liberálisnak tart bennünket. Különösen akkor, amikor a Györffy táncegyüttesének ő lett a fő táncosa.

Borzalommal néztem ezt a folyamatot.

A PETŐFI-KOLLÉGIUM ÁTALAKÍTÁSA

1945-ben még csak tervezték a kollégiumi mozgalom kiterjesztését, létrejött azonban egy másik kollégium is, Petőfi Sándor néven. Az alakuló gyűlésen, 1945 decemberében nagybátyám, Pálóczi Horváth Lajos elnökölt. Ott volt Tildy Zoltán, Rajk László, Somogyi Miklós, Somogyi Imre, Erdei Ferenc, Losonczy Géza, Kassák Lajos. Rajk Lászlót ott helyben a kollégium díszelnökévé választották. Lajos bácsi lelkesen számolt be nekem róla, azt mondta, hogy a Petőfi még jobb lesz, mint a Györffy – mert frissebb.

A Petőfi vezetősége (Bogoly István elnökletével) kicsit másképpen képzelte a dolgot, mint Kardos. A népiekhez tartozott, és nem osztozott az akciózó programok hitében. Szabadabb, de inkább a hagyományos „parasztpárti-népi" szellemben folytak a mindennapok. Tőlünk odaköltözött Béres Ferenc – és jól érezte magát.

Kardosnak és a györffystáknak azonban ez így nem tetszett. Egyik este vagy negyvenen hirtelen megszállták a kollégiumot, összehívták a gyűlést, felolvasták az eltávolítandók nevét, és kikergették őket a kollégiumból. Valaki a vesztesek közül kihívta a rendőrséget, azok megjelentek, és tisztelegtek, szemmel láthatóan előre el volt rendezve. Kijelentették, hogy minden rendben van. Aztán egy kint álló autó mélyéből előkerült Kardos Laci, összehívta az ott maradtak kollégiumi gyűlését, javaslatot tett az új vezetőségre. Természetesen mindenki igennel szavazott. Ők ezt forradalmi demokráciának nevezték.

A mi társaságunk – és ebben nem volt különbség Jancsó Miklós és közöttem – nem értett ezzel egyet. (Miklós talán ekkor szerezte első élményét a *Fényes szelek* számára.) Mások azt mondták, hogy ez nem népi demokrácia, hanem jezsuitizmus. Szabó Iván így foglalta össze: *„Kardos bevezette az önbíráskodást. Kíváncsi vagyok, mit tesz, ha ez egyszer ellene fordul. De ez fog történni, mert ez a forradalom logikája."* Amire így válaszoltam: *„Biztos így lesz, de egyelőre Kardos olyan, mint Midász király. Minden arannyá változik a kezében."*

A Midász-szerep akkor bontakozott ki teljesen, mikor nem sokkal ezután – 1946. július 10-én – meghirdették a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalmat, és megalapították a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét (NÉKOSZ). De már elkerülhetetlen volt, hogy ellentétek is támadjanak közöttünk.

KATONAI ELEMEK

Egyre ijedtebben figyeltem, hogy a NÉKOSZ embereinek belső viselkedése mindjobban a katonaságra hasonlít. Ez már akkor feltűnt, amikor először voltam az új NÉKOSZ-központban, az Apponyi téren, ahová a Györffy-kollégium 1945 februárjában beköltözött. A NÉKOSZ megalakulása és a népi kollégiumok mozgalmának bámulatos gyors növekedése 1947-ben oda vezetett, hogy a Györffy működését megszüntették – a megmaradt tagok (akiknek még nem volt lakásuk) a Stefánia úton kaptak helyet, a kollégiumi élet belső kötöttségei nélkül. A kollégium helyiségeibe a NÉKOSZ irodái költöztek. Vagy négy szobán és legalább tizenöt emberen kellett keresztülmenni, valamennyien úgy viselkedtek, mint a hatalom olyan letéteményesei, akiknek mindig ott van zsebükben a revolver. Kovács Sanyi például, a titkár, akivel azelőtt közvetlen baráti viszonyban voltam, lemagázott, és úgy viselkedett, mint egy közjogi méltóság. Csak akkor nyugodtam meg, amikor bejutottam Kardoshoz, és ott a katonai főhadiszállás után a polgári közvetlenség világába érkeztem. Laci olyan volt, mint régen: mosolygós kisdiák, kérdezősködő jó barát. Csak egy kicsit határozottabb.

Még rosszabb volt az élményem, amikor lehívott a Balaton déli partján lévő kiképzőtáborba. Itt teljes hadi rend fogadott. Úgy viselkedtek velem, úgy viselkedtek egymással. A Kardoshoz beérkező táborbeliek vigyázzba álltak, és nem beszélgettek, hanem jelentést tettek, és parancsra vártak. Olyannyira, hogy ezt szóvá is tettem, de Laci azt mondta, hogy egy ilyen táborban ennek így kell lennie, és majd meglátom, este mindez feloldódik.

Úgy is lett, de azért nem nyugodtam meg teljesen.

ELLENTÉTEINK A NÉKOSZ-SZAL

Ezekről a problémákról sokáig nem beszéltünk hangosan. A belső ellentétek így nem is kerültek felszínre. Mi sem akartuk, természetesen, de velünk – és talán velem– szemben Kardos László is engedékenyebb volt. Meg aztán a NÉKOSZ elnöke, Gyenes Antal lett az igazgatónk. Ő ugyan alig járt be, de védelmet biztosított számunkra. A buzgó NÉKOSZ-apparátus azonban már elkezdett kellemetlenkedni. Hogy például miért nem vezetjük be a kritika-önkritika meg a népbíróág intézményét. Én megfeleltem erre, mondtam, hogy a mi tagságunk egész nap együtt van az énekkar vagy a tánckar munkájában, és ott állandó a kritika-önkritika. Nem akartak belenyugodni, de Gyenesék leállították őket.

Még szigorúbb lett a dolog, amikor – már 1948 elején – a NÉKOSZ-vezetés központi programmá tette az utcán való, állandó felvonulást. Az volt az elképzelés, hogy az egész budapesti lakosságba (és ahol lehet, vidéken) beiktassák a katonásan felvonuló, népdalokat és tömegdalokat éneklő ifjúság képét, mint a jövő ideáját. Nem mondom, szép is volt, ahogy sok száz fiatalember vonult és énekelt, de már azt is észre lehetett venni, hogy ez a lakosságban félelmet és visszatetszést kelt.

Egyszer mi is kivonultunk a budai utcákon. Nem volt jó tapasztalatunk: a budai polgári lakosság, úgy látszik, megértette az üzenetet – és bezárta előttünk az ablakokat. Mi is megértettük (amit addig is sejtettünk), hogy nem ez az út a lakosság megnyerésére.

Ezért közöltem a vezetőséggel, hogy mi nem vonulunk ki. Mire behívtak a központba. Jelen volt Kardos is, Gyenes is. Ügyesen védekeztem. Elmondtam, hogy a kollégium énekkarának 1848 századik évfordulóján, március 15-én díszelőadáson kell énekelnie, nem kockáztathatjuk, hogy berekedjenek. Ez hatott: felmentést kaptunk a kivonulások alól.

Utána azonban Kardos megkért, hogy maradjak, és beszéljük meg mélyebben a dolgot. Én ekkor kifejtettem a véleményemet. Azt mondtam, hogy ezzel a katonai szellemmel nem értek egyet. Tudom, hogy a forradalomhoz katonák is kellenek. De a lakosság körében szabadgondolkodásra, demokráciára van szükség. Ha mi élcsapatot akarunk, és csak katonák leszünk, veszítünk. Még Lázár Vilmost (illetve Vámbéri Rusztemet) is idéztem: *„Nagyon szép, ha a férfiembernek feláll, de ha mindig feláll, az betegség.”* A hatalom

nem minden. Mi arra esküdtünk össze, hogy olyan kultúrát teremtünk, amely mindenkit felemel.

Kardos erre azt mondta, hogy naiv gyerek vagyok. Most olyan szakaszba érkeztünk, amelyben mindennél fontosabb a hatalom.

Én figyelmeztettem arra, amit a pártközpontban, a kulturális osztályon, Antal Jánosnétól hallottam. Elmondta, hogy ez a dolog a pártvezetésnek sem tetszik, és Rákosi Mátyás már arra készül, hogy *„hozzányúljon a NÉKOSZ vezetőségéhez"*. Ne adjuk meg neki ezt a lehetőséget.

Mire Kardos így válaszolt: *„Én meg azt üzenem Antalnénak meg Rákosi Mátyásnak, hogy mi fogunk hozzányúlni a pártvezetéshez."*

A vita itt abbamaradt. Ezek után is békében váltunk el.

Kardos László később maga is másképp értékelte ezt a helyzetet. Ennek adott hangot 1970-ben Tasi Józsefnek adott interjúkötetében (amely 2000-ben jelent meg Püski Sándor kiadásában *Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell...* címmel.)

Ebben leírja a kommunista párttal való viszonyának alakulását. 1945 és 1947 között az egész pártvezetés támogatását élvezték. *„A Magyar Kommunista Párt, később a Magyar Dolgozók Pártjának felső vezetése 1945-46-ban, 1946-47-ben kizárólagos rokonszenvvel, úgy kezelt bennünket, mint politikai partnereket, mint harcostársakat."* Rákositól és Révaitól Rajk Lászlóig. Ez a helyzet azonban 1947-ben megváltozott. *„1947-től kezdve egyre kevésbé néztek rokonszenvvel* – folytatja –, *sőt,* (Rákosi) *be is vallotta egyik záró beszélgetésünk alkalmával, hogy elhidegült, bizalmatlanná vált a kollégiumokkal szemben."*

A kialakulóban lévő konfliktus jól tükrözte a magyar állapotokat. 1945 után a magyar történelem szorítása folytán cseppfolyós állapot keletkezett, amelyben a demokrácia és a diktatúra elemei keveredtek a hagyományos magyar késő feudalizmus vonásaival. Rákosiék most már arra készültek, hogy ezt felrúgják, és egyértelmű, sztálini típusú diktatúrát vezessenek be (ami önmagában is őrzi a késő feudalizmus vonásait). Jól ismerték fel, hogy ebben sem a magyar demokrácia, sem a demokráciát és a szocializmust együtt akaró baloldal nem lesz szövetségesük.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy akkor hát „nekünk volt igazunk". Rákosival szemben talán igen, de a magyar társadalom előtt álló feladathoz mérve már nem. A kollégiumi ifjúság mozgalma ugyanis nem tagadta meg a diktatúrát, gondolkozásának középpontjában ugyanúgy a hatalom állt, mint a pártvezetésnek. Egy „forradalmi népi diktatúráról" ábrándozott, amelyben szintén érvényesülhet a „vezér"-elv, még ha a kemény erőszak mellett jobban támaszkodik is a beavatás folyamatára. És úgy gondolták, hogy ennek az új forradalmi diktatúrának rájuk kell támaszkodnia.

KIZÁRNAK A NÉKOSZ-BÓL

Ez még márciusban volt. Májusban kaptam meg a levelet, amely szerint a NÉKOSZ fegyelmi bizottsága azonnali hatállyal kizárt a soraiból (még sem hallgattak, de így volt szokásban), megfosztanak a kollégiumi tisztemtől, és előterjesztik a pártközpontnak, hogy zárjanak ki a pártból is. (Később megtudtam, nem Kardos kezdeményezte, hanem radikális hívei. Ugyanis a NÉKOSZ-vezetésben is kitört a harc Kardos körül és Kardos ellen.)

Megindult a pártfegyelmim is, behívtak a párt káderosztályára, ott is kifejtettem nézeteimet: szocializmus igen, de demokrácia és nem diktatúra útján. Mondtam, hogy éppen ebben volt vitám a NÉKOSZ vezetőségével. Mire azt válaszolták, hogy olvassam el a *Szabad Nép* következő vasárnapi vezércikkét. Akkor jelent meg ugyanis Rákosi Mátyás híres írása, a „Népi demokrácia = proletárdiktatúra szovjetforma nélkül". És megindult a harc egyrészt Nagy Ferencék, Tildyék, a Magyar Közösség, a szociáldemokraták, másrészt a „belső ellenség", Rajk László ellen. Ennek volt része a NÉKOSZ-vezetőség ellen indított fegyelmi is.

Én maradtam két szék közt – vagy inkább mindkettő mellett – a pad alatt.

Mint mondtam a Muharay együttes szétbomlása folyamatának elvi hátterét leginkább a Jancsó Miklós – Vitányi Iván – Kardos László háromszögben lehet ábrázolni.

Kardos valóban a forradalmi közvetlen demokráciának azt a válfaját képviselte, amely katonai szervezettséggel lép fel, és ezért már csak egy hajszál – vagy az sem – választja el a diktatúrától. Így akarta megteremteni azt az új szociális társadalmat, amit szocializmusnak lehet nevezni. A kultúra e koncepció számára csak segéderő.

Én elutasítottam a diktatúrába váltó katonai fegyelmet, de úgy gondoltam, hogy a közvetlen demokrácia plusz a szociális igazság megteremtéséhez egyaránt szükség van politikai összefogásra és egy belső kulturális átalakulásra (bartóki forradalomra). Önmagában, egyedül egyik sem teremti meg sem a közvetlen demokráciát, sem a politikai, gazdasági és kulturális fejlődés Csécsy Imre által kifejtett összhangját.

Jancsónak nem voltak illúziói a politikai akciók felől, de tudta, hogy elkerülhetetlenek. Egyszerre élte át az egymást váltó autoriter rendszerek tovább élő makacsságát, az ellene való fellépés szükségét és ugyanakkor a bukások elkerülhetetlenségét. Nem tudom, hogy így fogalmazta-e meg, és egyáltalán megfogalmazta-e, de ez jelent meg filmjeiben. A feladatot abban látta, hogy a folyamatot megértve, annak lépcsőin jussunk mind magasabbra. És ezeket a „lépcsőket" ábrázolta műveiben.

Kardos belebukott törekvéseibe. Velem is ez történt. Jancsó nem került ebbe a helyzetbe, mert ő a sorsot nem legyőzni akarta, hanem ábrázolni. (Természetesen annak érdekében, hogy megértve eljuthassunk a győzelemig.) A cél az volt, hogy megerősítse azt a felismerést, kultúrát, gondolkodást, amely majd valóban le tudja győzni.

Jancsó szemében a mi történetünk, pontosabban a népi kollégiumok története új megvilágítást kapott 1968-ban, a párizsi ifjúsági mozgalmak idején. A kettő között valóban van egy mély analógia.

Az ifjúság egyetemes társadalmi helyzete ugyanis a korábbiakhoz képest a fejlett országokban is szignifikánsan megváltozott Most a fiatalok – a jobb élet, jobb táplálkozás s a többi miatt – hamarabb válnak fiatalemberré (és magasabbra is nőnek), mint a korábbi idők gyerekei. Ugyanakkor tovább maradnak fiatalok – mivel nem küldik őket tizenöt évesen a gyárba, nagyobb százalékuk tanul tovább az egyetemen vagy másutt, később alapít családot, stb. Korábban érnek nemileg, és szabadabbak az erkölcsök. Több lehetőségük van, hogy összejöjjenek, csoportot alkossanak, saját kultúrát hozzanak létre. A szülői nemzedék ebbe már kevésbé tudott beleszólni, mint azelőtt.

Beszéltünk már róla, hogy ezek a jelenségek már 1945-ben is éreztették hatásukat Magyarországon is. Később, a Rákosi diktatúra erősödésével gyengültek, de 1956 után ismét megerősödtek, ennek első jele a beatmozgalom megerősödése volt. A politikában ez akkor nem tudott nagyobb szerepet játszani (ez is elég botránnyal járt).

Jancsó helyesen ismerte fel az analógiát a NÉKOSZ és az 1968-as párizsi mozgalmak között. Ezért úgy írták meg Hernádi Gyulával a történteket, hogy áthallás legyen közöttük. Voltaképpen a mi közös élményünket foglalta a filmbe. A mi küzdelmeink jelennek meg egy szimbolikus történetben. Többször nyilatkozta, hogy a „vörös inges" szerepét rólam mintázta.

Ez az összefüggés világosan mutatkozott meg az előkészítésben. Akkoriban egy-egy film forgatókönyvéről nagy viták voltak a dramaturgiai bizottságban. Az előjelek nem voltak jók, a volt nékoszisták nagyrésze sértőnek ítélte a film beállítását, és tiltakozni akart ellene. Kit kért fel Jancsó segítségül a forgatókönyv hivatalos bírálójának? Kardos Lászlót és engem. Mi pedig több nem hivatalos összejövetelen megvívtuk a harcot az ellenkező volt kollégistákkal is.

Ami szimbolizálta azt is, hogy erényeinkkel és hibáinkkal együtt elfogadtuk egymás múltját.

Amikor pedig Jancsó néhány napra meghívott a film forgatására Veszprémbe, magammal vittem új barátaimat. Szörényi Leventét és Bródy Jánost. A múlt és az akkori jelen itt találkozott.

További történetek ebből az időszakból

MÁRKUS ISTVÁN JÓSLATA

Márkus Istvánnal Mesterházi Lajos ismertetett meg, Mesterházit pedig még az ellenállásból ismertem. Amikor 1945-ben Budapesten is bejelentkeztem a kommunista pártba, lakóhelyem szerint, a budai I. kerületben ő volt a párttitkár. Írónak készült, később évekig ő volt a *Művelt Nép* szerkesztője.

Egy kávéházban találkoztunk Márkussal. Nálam pár évvel idősebb, sovány fiatalember volt, abból a fajtából, amely sosem fog megöregedni.

– *Nem ismeritek egymást?* – kérdezte Mesterházi. – *Pedig összevalók vagytok. Ő is szocialista, de közben Erdei Ferenc egyik munkatársa, lelkében pedig georgista.*

Henry George híveivel már volt találkozásom, még 1944-ből. A mozgalom Amerikából indult, és a szocializmust diktatúra nélkül, szellemi úton akarta megvalósítani. Nem a gazdaság fölötti uralom által, hanem olyan adórendszerrel (elsősorban a földadóval), amely forrása lehet a lehetőségek igazságos elosztásának. Vezérük Sós Aladár, fő szervezőjük a lánya, Sós Júlia. Ott ismertem meg Göncz Árpádot, Kemény Istvánt, Lám Leót és mindenekelőtt Pápay Bélát, aki csodálatos tehetséggel magyarázott nekünk egy nem szovjet típusú szocializmus megvalósításának lehetőségéről. Amikor 1945-ben visszajöttem, kerestem, de nem találtam.

Leültünk vitatkozni. Mesterházi arról beszélt, hogy a magyar pártban kétféle orientáció érvényesül. Az orosz és a francia. Az orosz, azaz szovjet, a kemény diktatúrán alapul. Lehet, hogy ez egy ekkora és ennyire elmaradt birodalomban nem is lehet másképpen. A francia azonban túljutott ezen, talán azért is, mert eredetileg ők találták fel a forradalmi diktatúrát, és nagyon mélyen tapasztalták meg annak csődjét. Ők népfrontosok, vérükben van a demokrácia. Az lenne jó, ha nálunk ez érvényesülne.

– *És mit szól ehhez egy georgista?* – kérdezte Mesterházi Márkust.

– *Te georgista vagy?* – kérdeztem örömmel. – *Nem ismered Pápay Bélát?*

– *Hogyne ismertem volna! Az unokatestvérem volt. Eltűnt, minden bizonnyal kinyírták, mert nem félt, szabadon közlekedett és beszélt.*

Aztán válaszolt Mesterházi kérdésére.

– *Én is azt hiszem, kétféle orientáció van a világ szocialista mozgalmaiban. Az egyik azonnal meg akarja ragadni az államhatalmat, diktatúrát teremt – a másik célja a szabadságjogok kiterjesztése, a társadalmi egyetértés megteremtése. Az utóbbi a jobb, az előbbi a valószínű. E kettő között hánykódik a szocialista mozgalom az egész világon. És e kettő között hánykódom én is. Mint Erdei Ferenc munkatársa, hajlok az elsőre. Mint Bibó Istváné és mint georgista a másodikra.*

2. HULLÁS A SEMMIBE, A KITÖRÉS KÍSÉRLETEI

Rajk László perbe fogásakor szellemi bizonytalanságaim, mondhatom, válságaim mintegy összegeződtek.

1945 után egy ideig úgy éreztem, megtaláltam a helyemet. Úgy láttam, hogy kialakult a világnézetem. Eljutottam a szocializmus vagy kommunizmus igenléséhez – a kettő között nem láttam különbséget. Határozattan úgy gondoltam azonban, hogy a szocializmus csak a demokrácia útján valósulhat meg, és hogy így együtt sem állapot, hanem mozgalom, békés forradalom, szakadatlan fejlődés útján. És úgy éreztem, hogy ehhez most, a mi nemzedékünknek hozzá kell tennie a kulturális, bartóki forradalom eszméjét és gyakorlatát. Mert ahhoz, hogy megvalósuljon, olyan kulturális átalakulás szükséges, amelynek során az egész társadalom, annak – elvileg – minden tagja folyamatosan mindinkább birtokába veszi a legmagasabb kultúrát. Hogy ezt hogyan kell tenni? Azon az úton, amelyet Petőfi, Arany, Ady, József Attila mellett és után Bartók

és Kodály mutattak meg. De nemcsak felülről kell végrehajtani – úgy nem is lehet –, hanem az egész társadalom részvételével.

A cél érdekében mindannyiunknak össze kell fogni – és én úgy éreztem, egyre többen vagyunk. Megindult a forradalom. Nem gondolkoztam azon, hogy ebben a folyamatban hányadik helyen állok a sorban. Az volt a fontos, hogy részt veszek benne.

A nagy elhatározás után azonban sorra jöttek a vereségek. Négy nagy bukás. Most tartottam a másodiknál.

(1) Első bázisközösségem a Muharay-együttes volt. Amikor az szétesett, be kellett látnom, hogy nem volt alkalmas az elképzelt feladat végrehajtására. Ott maradtam a semmiben. Ekkor kezdtem olvasni Sartre-t (akit először Mátrai László modern gondolkodásról írt könyvéből ismertem meg).

(2) Találtam azonban egy másik bázisközösséget, a Szabadszínjátszók Szövetségét. Nagy terveink voltak, ötpárti vezetőség, az amatőr mozgalmak felkarolására. Ezt a Magyar Közösség elleni per verte szét. Vezetőségünk egyik tagját, Kelemen Sándort – akivel éppen akkor kezdett barátságunk kialakulni – börtönbe csukták, engem kihallgattak, állásom megszűnt.

A két bukás után még két nagy kísérletbe kezdtem.

(3) Először megpróbáltam mindazt, amivel a Muharay-együttesben csődbe jutottunk, átvinni a NÉKOSZ-ba.

(4) Mikor aztán ezzel is megbuktam/megbuktunk, visszatámolyogtam az egyetemre, ezúttal – múltam folytatásaként – Lukács György tanszékére.

A LUKÁCS-SZEMINÁRIUMOM

Lukács Györgyhöz fordultam tehát, aki szeretettel fogadott, és felvett egyszakos külön tanítványnak. Ez volt a negyedik bázisközösségem. Heller Ágnes is említette életrajzi kötetében, hogy többször jelentem meg ott csizmában és táska helyett tarisznyával (mivel a néptáncosok közül jöttem). Különböztem tőlük, de befogadtak,

mert jól tudtam kapcsolódni Hegel *Enciklopédiá*jának elemzésébe. Én lehettem az egyetlen néptáncos a Lukács-tanszéken, és az egyetlen Lukács-tanítvány a néptáncosok között.

De hát ez sem tartott sokáig – még vége sem volt a tanévnek, amikor bejött a Lukács-kritika. Lukács visszavonult, én meg kiléptem az egyetemről, mert őutána nem akartam Fogarasi-tanítvány lenni.

Amikor bekerültem a Lukács-szemináriumba, egy ideig idegenül mozogtam. Lukács előadásai abban az évben „A filozófia fejlődése Kanttól Hegelig" (Kant–Schlegel–Fichte–Hegel) címet viselték, szemináriuma pedig Hegel *Enciklopédiá*járól szólt. Én már olvasgattam filozófusokat (Kant, mint mondtam, perdöntő hatással volt rám), de azért persze messze nem voltam annyira birtokában a filozófiai nyelvnek, mint az ott ülő tanítványok, Szigeti József, Hermann István, Heller Ágnes, Ladányi Péter, Krassó György, Krassó Miklós és a többiek. Így hát hosszú ideig nem mertem megszólalni, inkább ámulattal hallgattam mindazokat a szövegeket, amiket hallgatótársaim, mindenekelőtt Hermann Pista, rezzenéstelenül tudtak végigmondani. Ezt kevésbé értettem, és kevésbé tudtam utánozni, mint magát a mestert.

Nem volt mit tennem, külön munkára szántam el magamat. Amikor társaim végigmondták egy-egy elmefuttatásukat, amennyire lehetett, pontosan lejegyeztem. Otthon szépen letisztáztam, lefordítottam más nyelvekre (értsd: stílusokra), majd a magaméra.

Vegyünk egy példát. Az esztétikáról volt szó, pontosabban a színházi élményről. A papír már nincs meg, de emlékezetem szerint Hermann Pista körülbelül a következőket mondta: *„A színházi élmény metafizikai jellegének meghatározására törekedve mindenképpen tekintetbe kell vennünk az összetett, ámde nem feltétlenül antinómikus jellegét, amely a folyamat multinóm ontológiai jellegéből következik, és amely szerint a színházi előadás látogatójának ebben a folyamatban mindenképpen össze kell egyeztetni az objektív szükségszerűség és a katartikus szubjektív gyönyörűség egyszerre való átélésének igényét."*

Otthon sorról sorra, szóról szóra vettem Hermann Pista „költeményét", és végül a következőre fordítottam le: *Ha az ember színházba megy, egyszerre akar megismerkedni valamivel, és ugyanakkor gyönyörködni akar benne.* Végiggondoltam, hogy ezt az egyszerű gondolatot a bonyolultság különböző szintjein lehet kifejezni. És megtanultam, hogy élni tudjak ezzel a lehetőséggel – azon a szinten, amit a magam számára még ízlésesnek tartottam.

BESZÉLGETÉSEIM LUKÁCS GYÖRGGYEL

Lukács – úgy éreztem – szeretettel fogadott. Ebbe a többiekhez képest való másságom és mégis azonosságom is belejátszhatott. Örülhetett neki, hogy sok, Hegelt eredetiben olvasó tanítvány között végre van egy, aki népdalokat és néptáncokat is énekel. Ezért abban a figyelemben részesített, hogy amikor néhányszor behívott a szobájába, akkor ez iránt érdeklődött. Attól kezdve, hogy hogyan működik egy népi együttes, odáig, hogy miként viszonyulnak Németh Lászlóhoz. Attól kezdve, hogy mi volt Noverre, a nagy 18. századi balettmester táncesztétikájának lényege, odáig, hogy Bartókot mi választja el a szokványos népiességtől.

Örültem a beszélgetéseknek, de nem tulajdonítottam nekik különösebb jelentőséget. Hogy alábecsültem, azt jó ötven év múlva tudtam meg, Balla Évától, Haász Árpád közgazdász professzor unokahúgától. Lukács és Haász közeli barátok voltak. Éva – mint kamaszlány – akkor hallotta először a nevemet, amikor a két barát kedvenc tanítványaikról beszélgetett; ezt akkor leírta naplójában, most pedig nekem egy levélben-

Haász Simai Mihályt nevezte meg. Lukács előbb arról panaszkodott, hogy sok tanítványa gondolkodás nélkül fogad el mindent, amit ő mond, és ezt ő nem szereti. Nagy dolog már az is, ha legalább kérdeznek. *„Ugyanakkor* – írja Éva – *kiemelt hármat, akiknek önálló véleményük van, mernek ellentmondani, és nyíltan vitatkoznak. Ezek: Heller Ágnes, Vitányi Iván, a harmadikra nem emlékszem. Számára ezek a tanítványok jelentik a legfőbb örömöt."*

Meghatódva olvastam.

A kilencvenes években – amikor olyan sokan támadták – cikket írtam

arról, hogy Lukács életművében nem azokat a tévedéseket kell nézni, amelyekbe a kor zavarta bele, hanem azt az értékálló részt – például a korai és késői műveket, köztük pedig a filozófia-történeti előadásokat –, amelyek mégis a nagyok közé emelik.

NÉPTÁNCTANÍTÁS A PETŐFI DIÁKKÖRBEN

Sajátos volt ez a kettős helyzet. Hogy egyszerre voltam néptáncos, csizmában és tarisznyával, és Lukács tanítvány, a tarisznyában Hegel *Enciklopédiá*jával. Olyannyira, hogy ez más furcsaságokat is eredményezett.

Éppen azért, mert ez a kettősség kezdett polgárjogot nyerni. Valamennyire hatott Bartók és Kodály szelleme, a néptánc már nem volt eleve elítélendő „narodnyik" dolog azok előtt a fiatalok előtt sem, akik már nem a népi írókon nőttek fel. Sőt, több helyen akartak néptáncot tanulni baloldali ifjúsági csoportokban is, nemcsak a népi kollégiumban. De kit hívjanak tanítani? Több helyre hívtak engem. Ki is dolgoztam erre egy külön módszertant, a legegyszerűbb lépések kiválasztásával.

Közben megalakult a Petőfi Diákkör, egy csomó lelkes baloldali fiatalemberrel – velem együtt (bár a többségnél akkor már két vagy három évvel idősebb voltam). Részt vettem a marxizmusról, a demokráciáról meg a Lukácsról való vitákon, ők pedig azt találták ki, hogy tanulnának egy kis néptáncot is, és engem kértek, hogy tanítsam őket.

A tanfolyam színhelye a régi Zeneakadémia nagyterme volt, az Andrássy út és a Vörösmarty utca sarkán. Vagy húszan jöttek össze, már csak néhányra emlékszem közülük. Ott volt például Kornai János, Kende Péter, Bródy Ferenc, Józsa Péter. Bizony isten, egész jól csinálták. Reméltem, hogy csinálok majd egy jó kis

együttest belőlük, amely narodnyikizmus nélkül viszi tovább a néphagyományt.

De hát a sors másképp döntött. A Lukácsot ért támadás után kiléptem az egyetemről. Aztán ugyanezen hullám hatására az egyetemeken további megszigorítások következtek, pártvizsgálatok, kizárások, így a Petőfi Diákkör is meggyengült, majd megszűnt.

AZ AGYMOSÁS CÉLT ÉR – A RAJK PER

Rajk László perbe fogásakor szellemi bizonytalanságaim, mondhatom, válságaim mintegy összegeződtek.

Rajkot személyesen is ismertem. Együtt voltunk Sopronkőhidán, ha nem is annyira, hogy közelebbi kapcsolat alakulhatott volna ki közöttünk. De annyira igen, hogy a kollégium szervezésekor felkereshettem, és ő segített helyiséget szerezni. Elmondtam elképzeléseimet a bartóki forradalomról, amit megértően fogadott. Most pedig egyszerre a forradalom árulójának kiáltották ki.

Ismét elmentem tehát Lázár Vilmoshoz, hogy megbeszéljük, mit kell, mit lehet csinálni, lehet-e tenni valamit egyáltalán. Megkérdeztem tőle, hogy én most akkor ki és mi vagyok. Egy fantaszta, aki jó ügyért szeretne harcolni, de nem tudja, hgy miként, vagy egy „burzsoá korcs" (ez kedvenc kifejezése volt a rákosista sajtónak), aki legjobban teszi, ha eltűnik.

Vili bácsi teljesen racionálisan látta a helyzetet. Ma sem hiszem, hogy mást vagy jobban mondhatott volna.

Emlékeztetett a sztálinizmusról való első, győri beszélgetésünkre (amire Győr után is többször visszatértünk), majd így folytatta: *„Mindig is azt mondtam, hogy tévút, de egy ideig azért reménykedtem abban, hogy a népi demokrácia meghirdetett koncepciója, tehát a demokratikus úton való átmenet, lényegében a szociáldemokrácia elve érvényesül. Most bebizonyosodott, hogy nem. Rajk Lászlónak voltak hibái, de nem volt áruló. Ezután teljessé válik a diktatúra, nincs módunk beleszólni az eseményekbe. Mi, akik egy másféle, pontosabban egy igazi szocializmusban hiszünk, nem tehetünk mást, mint hogy a magunk kis körében megpróbáljuk a legjobbat tenni, a nagypolitika elől pedig elmenekülünk."*

Azt válaszoltam, hogy én most már nem tudok semmit. Nem tudom, hogy szerencsétlen áldozat vagyok-e, vagy burzsoá korcs. Titokban úgy gondolom, hogy Vili bácsinak van igaza, de már erre sem merem feltenni az életemet. Tenni azonban csak azt tudom, amit ő tanácsol. Olyan kicsire húzom össze magamat, amennyire csak lehet. Nem szólok bele a nagypolitikába, de még véleményt sem alkotok róla. Ha burzsoá korcs vagyok, akkor legyek is az. Csinálom a magam dolgát, a tánc- meg a zenei mozgalmak ügyeiben. Már évek óta ezt teszem, tehát vállalom.

Az agymosás tehát eredménnyel járt.

További történetek 1945–1953

TALÁLKOZÁSOM ENYEDY ANDORRAL ÉS BERDA JÓZSEFFEL

Sárospataki gimnáziumi életem utolsó két évében lett a főiskola legfőbb őre a református egyházmegye vezetője, püspöke, Enyedy Andor. Megjelent Patakon is, és nagy hatású beszédet mondott a templomban is, meg a főiskola imatermében. A régi protestáns hagyományok elevenedtek meg személyében. Jó kiállású, magas, szálfa termetű, egyenes tekintetű ember volt, szép, nemes vágású arccal. Hatalmas, szép zengésű bariton hangja (akkor még nem volt hangosító – vagy csak kevés helyen) betöltötte a templomot is. És csodálatosan beszélt, a reformáció szónokainak módjára. Telve volt hittel és azzal a jóakaratú pátosszal, ami a református egyházat annyira jellemezte.

Enyedy hallotta valamelyik nagy diákösszejövetelen való felszólalásomat, tudta, hogy az 1943-as tanulmányi versenyen történelemből a nyertesek közé kerültem, és tudta azt is, hogy felmenőim között többen voltak református lelkészek (például Megyaszón). Ezért az érettségi előtt magához hívott. Nagyon

jó hangulatú volt a beszélgetés, hiszen én is jól ismertem azt a nyelvet, amelyet ő beszélt.

A végén azt ajánlotta, hogy kövessem a családi hagyományt, és iratkozzam be a teológiára. Ő utána maga mellé vesz, és kinevel az utódjának.

Meghatott az ajánlata, ezért komolyan válaszoltam. Akkor már kialakulóban lévő szocialista meggyőződésemet nem mertem emlegetni, de arra hivatkoztam, hogy történelmi és társadalmi problémák elemzésével szeretnék foglalkozni, és a papi hivatás ezt nem engedné. Ő megértette, de azzal fejezte be, hogy egy-két év múlva térjünk vissza rá.

Ezek után 1943/44-ben már nem találkoztunk, nem is találkozhattunk. 1945 nyár végén azonban a Nyugati pályaudvar mellett, a Berlini téren egyszer csak ott álltunk egymással szemben. Szeretettel üdvözöltük egymást.

Akkor már hallotta, hogy részt vettem az ellenállásban, és börtönbe is kerültem. Együtt érzően érdeklődött, és hallgatott.

Akkor érkezett oda Berda József, a költő. Őt a Nemzeti Parasztpárt központjából ismertem, amelynek „Kultúrközpontját" Muharay Elemér vezette – és ezért ott működött az együttes irodája. Naponta találkoztam Berda Jóskával, különösképpen az ebédlőben. Népszerű, közvetlen ember volt, a mindennapi élet költője, úgy is viselkedett.

Berda Jóska tehát odaért. Andor bácsi éppen rám emelte mutatóujját, és szelíden, de mélyen búgó hangon emlékeztetett legutóbbi beszélgetésünk Istenről szóló szakaszára. Ő is szinte megremegett, amikor megkérdezte:

– *És lelkiek dolgában hogyan állsz, édes fiam? Hiszed-e már a te Istenedet?*

Jóska ekkor vállamra tette a kezét, és kedveskedő hangon ő is feltett egy kérdést:

– *Egy jó kis pina kéne, ugye, édes fiam?*

A világnak ebben a pillanatban vége lett. Semmire sem emlékezem, hogy mi történt ott ezután.

LECKE A KEGYES ERKÖLCSBŐL – STEFI NÉNI

Első budapesti önálló lakásom a Szentkirályi utcában volt. Csak egy szobára lehetett igényem társbérletben. Társbérlőim változtak, aztán hosszabb időre egy négygyerekes családdal voltam együtt, köztük két tíz éven aluli kislánnyal. Volt azonban még egy albérlő is a cselédszobában, Stefi néni, vénkisasszony és szentfazék. Engem nem mert oktatni, de a gyerekeket mindig behívta, és előadásokat tartott nekik, vagy a *Bibliát* olvasta.

Voltak azonban még más lakóink is: a svábbogarak. Számuk szinte végtelennek látszott, különösen a fürdőszobában. Gyakran próbáltuk őket kiirtani, hol mindkét társbérlő együtt, hol külön. Stefi néni ilyenkor csúnyán nézett.

Egyszer ki is fejtette ellenérveit. A szülők nem voltak otthon, a két kislány a fürdőszobában tevékenykedett, taposta, aztán összegyűjtötte és szemétbe dobta a svábbogarakat.

Stefi néni egyszer csak megjelent a fürdőszobában.

– *Nem szabad ezt csinálnotok, gyerekek. A bogarak is az Istenke teremtményei. Nem szabad őket bántani.*

– *De akkor mit csináljunk? Hagyjuk, hogy elszaporodjanak?*

– *Nem szabad bántani, még kevésbé megölni Istenke egyetlen teremtményét sem. Szép finoman meg kell fogni, és betenni egy kád vízbe. Ott majd megdöglik magától.*

DZSI ELSŐ KÉT MENEKÜLÉSE: BUDAPESTRŐL ÉS SZABADKÁRÓL

Még 1944-ben került a Muharay-együttes baráti köréhez egy jugoszláv fiú. Mi Dzsinek hívtuk, eredeti neve Zeljko Kujundzić, magyar neve Kuluncsics Dezső.

Mesébe illő a története. Ősei eredetileg dalmátok, rézművesek Mosztárban, de innen elköltöztek Szabadkára, majd Kelebiára. Dzsi pár évvel idősebb volt nálunk. Festőnek készült, elszántan a legmodernebb eszmék szerint. Katonai szolgálatát – még

Jugoszláviában – a tengerészetnél teljesítette, bejárta a világot. Órákig tudtuk hallgatni, amikor dalmát, szuahéli meg maláj népdalokat énekelt. Igen kemény legény volt, erős, izmos. Világnézetében tudatosan anarchista, Kropotkin volt a bibliája. A teljes világszabadságért küzdött, a szovjet diktatúrát elítélte, de egyetértett azzal, hogy a fasizmus elleni küzdelem idején ezt ne bolygassuk. Titóban azonban bízott.

Ezért amikor engem és még néhányunkat letartóztattak, átszökött a határon, és az utolsó hónapokat Tito hadseregében töltötte. Utána pedig „hazament" Szabadkára (illetőleg most már ismét Suboticára), és azt gondolta, tanítani fog. Ezt azonban nem hagyták, felkérték a város művészeti életének vezetésére, és ő vállalta.

– *Egy este azonban megjelent nálam két elvtárs* – mesélte. – *Közölték, hogy a párt szabadkai vezetősége ülést tartott. Úgy határoztak, hogy én is tagja leszek a pártbizottságnak. Mondtam nekik, hogy én ugyan tagja akarok lenni a pártnak, de még nem léptem be, arról pedig senki sem kérdezett, hogy akarok-e a vezetőség tagja lenni. Azt felelték, hogy az nem így megy. A párt irányítja a dolgokat, de nem akarja, hogy mindenki lássa. A párt nem illegális, de titkos. Nem léphetek be csak úgy, mert nincsen hol jelentkezni, de ha ők akarják, felvesznek.*

Azt mondtam, hogy ezt nem tartom jónak. A háborúnak vége, nem kell titkolózni. Nyíltan kell fellépni, igazunk van, mellénk fognak állni. Úgy mosolyogtak rajtam, mint egy naiv gyereken. Azt mondták, hogy mi egy forradalmi harcban győztünk, és az elért eredményt, a párt katonai egységét, fegyelmét nem dobhatjuk csak úgy oda. Szocializmust akarunk, de az eszméinknek még sok az ellensége. Velük szemben nekünk egységre és időre van szükségünk, nem demokráciára, amihez ők jobban értenek. Ezért határozott így a legfelső pártvezetés a párt jellegéről. Mi pedig úgy határoztunk, hogy neked, Zeljko, a pártban a helyed. Megteheted, hogy visszautasítod, de akkor megnézheted magadat.

Nem utasíthattam vissza, de azóta a menekülés útján gondolkoztam. Pár nap múlva jöttek újra. Közölték, hogy mint a szabadkai párt egyik vezetője nem lakhatok albérleti szobában. Kijelöltek számomra egy négyszobás lakást, ami valamilyen nyugatra távozott burzsujé volt. Egész éjszaka sétáltam a négy szobában. Aztán hajnalban nekiindultam a határnak. Nekem nem kell az antidemokratikus pártdiktatúra.

Zeljko Kujundzić két nap múlva Budapesten volt. Visszament régi albérletébe Sehr nénihez a Kőris utcába. Sehr néni valaha műlovarnő volt, de leesett a lóról, és magvakult. Egy szobája volt, abba fogadott be albérlőket. Ő aludt az ágyban, Dzsi az ócska sezlonon, és azt mondta, hogy tökéletesen boldog, mert Magyarországon demokrácia van, ő pedig, mint anarchista, a szocializmust is csak demokratikusan tudja elképzelni.

HIÁBA MENEKÜLSZ, HIÁBA FUTSZ

Mi tagadás, a Muharay-együttes egyik tagja, Schubert Antal az ÁVH munkatársa lett. Nagy kár érte, sokoldalú tehetség volt, gyönyörű basszus hangon énekelt, szépen szavalt, jó elméleti érzéke volt – de hát budafoki munkásgyerek révén (a Magyar Optikai Műveknél dolgozott) nem volt más kifutása. Amikor Fehér Lajos (aki akkor az ÁVO-t vezette, és aki az ellenállásból ismerte Tónit) odahívta, ő – a mi tanácsaink ellenére is – vállalta. Ő mesélte el nekünk (ezt se lett volna szabad), az alábbi történetet.

Amikor Rákosiék az egyeduralom megszerzése érdekében megindították a Nagy Ferencék elleni támadást, a Magyar Közösségpert, különösen fókuszba került Saláta Kálmán, Nagy Ferenc veje. Az AVO-ban azonnal egész csapatot állítottak rá, hogy ki ne csússzon valahogy a kezükből, ennek lett egyik tagja Tóni. Ő volt az egyik, aki éjjel-nappal kísérte, akármerre is járt. Ha vendéglőbe ment, ők is utána mentek, ha a parlamentbe vagy valakinek a lakásába, a kapuban várakoztak. Saláta már megismerte őket, és ironikus kedvességgel köszönt is nekik.

Így esett, hogy egy alkalommal Saláta bement az Andrássy úti Ádám büfébe, és leült az egyik asztalhoz. Schubert Tóni utána, leült a másikhoz, nem közvetlenül mellé, de úgy tíz méterre.

A helységben cigányzene szólt, és Tóni odaintette a prímást.

– *Látja ott azt az urat annál azt asztalnál? Menjen oda hozzá, és játssza el neki azt a nótát, hogy „Hiába menekülsz, hiába futsz...”!* (Ami akkor a slágerlisták élén állt.)

A zene elhangzott. Saláta mosolygott, és ő is magához hívta a zenészt.

– *Köszönöm szépen, most menjen vissza, és játssza el válaszul, hogy „Midőn Havannában hajóra szálltam...”!* (Amit szintén mindenki ismert az idő tájt.)

Aztán Saláta mosolyogva intett Schubertnek, és eltávozott.

* * *

Neki lett igaza. Néhány nap múlva bement a Parlamentbe, szokása szerint az egyik végén, ahol Nagy Ferenc irodái voltak. Ott már várta őt egy másik fiatalember, akinek alakja tökéletesen, arca meglehetősen hasonlított hozzá. Saláta gondosan öltözött, hogy kabátja, kalapja gyorsan felismerhető legyen. Ruhát cseréltek, majd az ál-Saláta kisétált ott, ahol az igazi egy órával azelőtt bement. Szépen végiggyalogolt a Duna-parton, Schubert (és az ő emberei) követték. Jó kilométer távolságban betért egy vendéglőbe, ott pedig a mellékhelyiségbe. Vártak, vártak, nem jött ki. Bementek a vécébe, ott megtalálták a kabátot, és egy nyitott ablakot. Az igazi Saláta pedig az alatt az ellentétes oldalon munkásruhában ment ki a Parlamentből, és már útban volt a határ felé. Hogy aztán – ha nem is Havannában – hajóra szálljon az Egyesült Államok felé.

Ezen a történeten jót mulattunk. Tóni is, akinek azonban nem volt igazán mulatságos, mert AVO-s pályájának végét jelentette. Egy ideig még tartották, de nem adtak neki igazi feladatot, aztán kitették.

Karácsony Sándorral – mint írtam – a Kiskunhalasi KIE-ben kerültem először kapcsolatba. 1945 után – amikor ő a Szabadművelődési Tanács elnöke lett – a kapcsolat megújult. Én időnként tanácsokat kértem tőle, ő pedig tanítványának tekintett – nem zavarta, hogy a kommunista párt tagja vagyok.

Különösen emlékszem arra a beszélgetésre, amikor a Szabadszínjátszók Szövetségének lettem a titkára. A szövetséget 1946-ban hozták létre az amatőr művészeti csoportok „módszertani” segítésére, minden párt részt vett benne, és hivatalilag a Szabadművelődési Tanácshoz tartozott.

Nagy szeretettel fogadott tehát, elbeszélgettünk. Mélyen rám nézett, és így foglalta össze az ő „ars poeticáját”.

– *Elmondom neked, édes fiam, hogy az én véleményem szerint mi a művelődéspolitika lényege. Két tézisben tudom összefoglalni. Voltaképpen mind a kettő ugyanazt fogalmazza meg.*

Az első. Nem vezetni kell, még kevésbé irányítani. Ezért nem szeretem a „népművelés” kifejezést, és ragaszkodtam ahhoz, hogy a tanácsot és a minisztériumi osztályt szabadművelődésnek nevezzék. Mit kell akkor csinálni? Mindig a legszélesebb kapcsolatot kell tartani, mindig tudni kell, hogy hol mi történik. És ha úgy látjuk, hogy valahol valakik vagy akár csak valaki valami jót akar szolgálni, akkor oda kell rohanni, és segítséget kell adni. Ne hidd, hogy ez kevés! Minél egészségesebb a társadalom, annál több benne a jó kezdeményezés.

Voltaképpen ugyanezt fejezi ki második tanácsom is. Goethét idézem: Egy háború elvesztése malőr, egy parasztház leégése tragédia. Ezt vésd jól az eszedbe! Mi nem háborút akarunk nyerni, hanem védeni akarjuk a parasztházakat. Mert akkor építhetünk új házakat vagy akár palotákat, ha megvédjük a meglévőt.

Ha most visszatekintek a közművelődési pályán való tevékenységemre, úgy érzem, nem mindig egyforma sikerrel, de mindig hű maradtam Sándor bácsi tanításához.

LENGYEL DÉNES ÉS A SZABADKŐMŰVESEK

A Muharay-együttes megszűnte után jó fél évig „szabadúszók" lettünk, én is, feleségem is –még a kollégiumban, 1948-ban összeházasodtam Haden Edittel. Szabadúszóként próbáltunk megélni, én cikkeket írtam (jobbára tánc- és zenei témában), ő pedig visszatért egyik szenvedélyéhez, a bábjátékhoz. Néhány másik fiatallal, így Egri Gyurka feleségével (Egri a Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom vezetője volt, aztán a két párt egyesülése után Amerikába mentek, én ott találkoztam velük legközelebb, Torontóban) nagyon jó kis együttest hoztak létre, amelyik egyaránt játszott gyerekeknek és felnőtteknek szóló darabokat, az utóbbit felvilágosult demokrata szellemben. Mivel Egri tagja volt a szabadkőműves páholynak, egyre többször szerepeltek ott, sőt, lehetőséget kaptak arra is, hogy ott próbáljanak. Műsorra vették például Beke Margit néhány kis bábjátékját. (Margit néni a híres matematikaprofesszor Beke Manó lánya és Görög Imre felesége volt, Imre bácsi pedig oszlopos tagja a páholy vezetésének.)

Mindennek következtében én is rendszeresen megfordultam a páholy rendezvényein. Nem kérdeztek semmit, befogadtak, azt hiszem, tudtam, hogy kell viselkedni. Részt vettem néhány baráti beszélgetésen, többek között Tóth Aladárral, Oláh Gusztávval, Görög Imrével meg Lengyel Dénessel, a neves professzorral (Lengyel László édesapjával).

Az egyesülés után aztán minden megváltozott. A szabadkőműves páholyokat betiltották. Aztán hosszú idő telt el. Valamikor a hetvenes években én – mint a Népművelési Intézet igazgatója, és az Országos Közművelődési Tanács tagja – valamilyen – megbeszélésre voltam meghívva a debreceni egyetemre. Vagy tízen voltunk együtt, közöttük Lengyel Dénes. Mosolyogva köszöntöttem: *Szervusz,* ő mogorván felelt: *Jó napot kívánok, nem volt szerencsénk ismerni egymást.*

Képtelen voltam rögtön válaszolni, de a szünetben odamentem hozzá.

– *Úgy látszik, nem emlékszel, de egy időben gyakran találkoztunk.*

Változatlanul mosolytalanul és kétkedve kérdezett vissza: „*Hol?*"

Én pedig egészen közel hajoltam hozzá és – hogy lássa, titokról van szó, szinte a fülébe súgtam: „*Podmaniczky utca!*"

Látni kellett volna, hogy erre mi történt. Még egyszer végigmért, és az arca hirtelen megváltozott. Mosolygott, sőt szeretettel nézett, a kezét nyújtotta és megszorította az enyémet.

– *Gyere, beszéljük meg a dolgot.*

DZSI VÉGSŐ MENEKÜLÉSE

Amikor Zeljko Kujundzić Szabadkáról Budapestre menekült, és ismét Kuluncsics Dezső lett, egy ideig meg volt elégedve a magyar demokráciával. Lassan azonban megváltozott a véleménye. Azt mondta, hogy Rákosi ugyanolyan egyeduralmat akar, mint Tito, de a módszerei még rosszabbak. Mi próbáltuk védeni – nem Rákosit, Magyarországot –, azt mondtuk, hogy nálunk ő nem olyan feltétlen vezér, mint Tito. Most nő fel egy baloldali nemzedék, az majd másképpen csinálja. De ő csak nevetett: nem ismeritek a sztálinista hatalmi mechanizmust. Vagy hívőket csinál belőletek, vagy becsukat. Az is lehet, hogy hiába lesztek hívők, akkor is a dutyiban végzitek, vagy az akasztófán.

Mindezt persze a legnagyobb barátsággal tárgyaltuk meg. Aztán egyszer csak eltűnt, a római képzőművészeti akadémiára kapott ösztöndíjat. Útlevelet nem kért, akkoriban nem volt szokása. Úgy tartotta, a határ azért van, hogy az ember átlépjen rajta.

Egyszer még visszajött, de a „fordulat évét" látva elhatározta, hogy végképp lelép. Előbb azonban hazament a szüleihez Kelebiára. Ott pedig megtörtént a malőr. Kiment a határba festeni. Arra jött egy szovjet katonai dzsip, benne egy tiszt, akit érdekelt a művészet, kiszállt, és megszemlélte. Dzsi tájképet készített az ő modern stílusában. A tiszt megállapította, hogy nem realista. Dzsi vitatkozott, de a tisztnek egyre nagyobb lett a hangja: ez az imperializmus kiszolgálása – kiáltotta. Verekedni kezdett, de Dzsi erősebb volt. Az orosz elővette a fegyvert, Dzsi elvette tőle. Azonnal

hazarohant, összepakolt, apjától elbúcsúzott, feljött Pestre. Éppen csak felhívott minket, és elindult nyugat felé.

Skóciában lett elismert festő és keramikus, majd – amikor skót felesége meghalt – Amerikába költözött.

DZSI AMERIKÁBAN

Először Arizona államban, Phoenixben lett az ottani képzőművészeti főiskola szobrásztanára. Egyik amerikai utamon sikerült meglátogatnom. Úgy nézett ki, mint aki megtalálta helyét. Új szerelmével, most már feleségével élt együtt, kiállításai voltak, néhány nap alatt egy csomó helyi értelmiséggel jöttünk össze. Már-már azt hittem, megváltozott.

Szép, nagy szobában laktam nála, ahová csak alkalmilag, nekem vittek be ágyat, valójában összejövetelekre volt berendezve. A falakon képek, a főhelyen egy óriási fénylő nap, Dzsi stílusában. És rendszertelen elosztásban még több égitestet ábrázoló festmény.

Meg is kérdeztem Dzsit, miért választotta ezt a témát. Mire félrevont, és halkan mondta (bár magyarul nem értett senki más): *„Tudod, itt egy lakás nagyon drága. Én nem keresek annyit, hogy kifizessem. Találtam azonban egy megoldást. San Franciscóban találkoztam a Nap fiai (Children of the Sun) nevezetű szektával. A Napot imádják és nagyon gazdagok. Fogtam magam, beléptem, itt is beszerveztem néhány embert, és ezt a lakást jelentettük be a Nap Templomának. Az egyház fizeti."*

Örültem neki, hogy Dzsi azért a régi. De elmesélte, hogy nem érzi itt jól magát, túl nagy város ez neki. Már ki is nézett magának egy új helyet, Kanadában, Brit Columbiában, a vadon közepén, indiánok között.

Nemsokára oda is költözött. Ott is elismert művész lett, és megtalálta azt az életet, amit keresett. A természet ölén élt, erdő, hegy, tó vette körül, ott volt a műterme, tanította az indiánokat, és tanult tőlük.

Amikor egyszer kiállított itthon 1992-ben, újra találkoztunk. Megbeszéltük életünk történetét, majd kíváncsian meredtünk egymásra. Ő megvalósította a szabadságot, de eloldozódott a társadalomtól, jugoszlávtól, magyartól, amerikaitól egyaránt. Előtte már nem volt sem fal, sem határ, de elveszett a túlságosan szabad térben. Mi folyton falakba, korlátokba ütköztünk, de egy kicsinyke teret nyertünk. A kettő együtt lett volna az igazi.

NÉPMŰVELÉSI MINISZTÉRIUM

Először a Magyar Táncszövetségben helyezkedtem el, pár hónapig itt is maradtam. Akkor jött a meglepetés. Megalakították a Népművelési Minisztériumot, amelynek Révai József lett miniszterként a vezetője, Losonczy Géza a helyettese. Kellett egy táncelőadó is, és erre engem választottak. Bekerültem, és végeztem dolgomat, a Vili bácsinál kialakított szellemben. Ez nem okozott problémát, mert olyan feladataim voltak, mint a Magyar Állami Népi Együttes szervezése vagy a balettkar segítése, majd az Állami Balettintézet létrehozása – mindegyiket anélkül tudtam elvégezni, hogy a politika nagy kérdéseivel szembe kelljen néznem.

Aktivitásom által 1952-ben elő is léptettek. Csoportvezető lettem, az új osztályvezető (a mindvégig párton kívüli) Ujfalussy József mellett. Feladatom az Operaház és az Állami Nép Együttes, valamint a Zeneművészeti és a Táncszövetség ügyeinek intézése. Nyakig benne voltam a munkában. Elméletileg is dolgoztam: hozzákezdtem egy egyetemes tánctörtént elkészítéséhez, valamint belemélyedtem a zeneesztétikába és a zenepszichológiába.

FEUER MARI RICHTER KONCERTJÉN

Amikor csoportvezető lettem, kellett hozzá egy csoporttag. Felvettek tehát egy még fiatalabbat, Feuer Máriát, aki akkor végezte el zenepedagógiai szakon a főiskolát, és alig múlt el húszéves.

Érdekes választás volt, mivel Mari kitűnő zenei érzékkel rendelkezett, de semmi hajlandósága nem volt a kommunista párt eszméinek és kultúrpolitikájának befogadásához. Állandóan tette a megjegyzéseit – amit én meghallgattam, és arra kértem, hogy először mindig nekem mondja el.

Bírálta az ideérkező szovjet művészeket, művészcsoportokat. Jött a Szvesnyikov énekkar meg az Alekszandrov-együttes, nagy volt a siker, ő meg húzta a száját, hogy ez bizony giccses. Jöttek szólisták is, azok sem mindig tetszettek neki.

Egyszer csak megérkezett Szvjatoszláv Richter, egy akkor még sosem hallott nevű zongorista. Mondtam Marinak, menjünk el a koncertre. Ő fanyalgott, hogy megint egy rossz zongorista, akit csak azért ünnepelünk, mert szovjet. De aztán meggyőztem, hogy ott a helyünk, és ott is ültünk a szokott helyünkön, a Zeneakadémia bal 4. sor 1–2. számú székén. Fél ház volt, a közönség is unta már a szovjet kurzusokat.

Bejött Richter, meghajolt, leült a zongorához (Brahms-zongoraversenyt játszott), és leütötte az első három akkordot. Erre Mari hirtelen megfogta a kezemet, hozzám simult, és reszkető hangon, könnyes szemekkel súgta: *„Ez gyönyörű. Ez óriási művész.”*

Jellemző a budapesti zenei közönségre, hogy a második félidőre nemcsak az üres székeket foglalták el, hanem annyian álltak körben, hogy szinte lélegzeni sem lehetett.

SANYIKA ZENEKRITIKÁJA

Akkoriban szinte minden esténket az Operaházban és a Zeneakadémián töltöttük, sok mindenkivel találkoztunk. Így például Lukácsy Sándorral, a neves irodalomtörténésszel-történésszel, ő gyakran elhozta kisfiát is, aki zongorázni tanult.

Első alkalommal a kisfiú jól körülnézett a Főiskola termeiben. *„Kié ez a szobor?”* – kérdezte, akkoriban ugyanis itt állt a később a Városligetbe helyezett Bartók-zobor. Miután megmondtuk neki, Sanyika megilletődve nézte, mert már játszotta és nagyon szerette

Bartók kis zongoradarabjait. Aztán odajött hozzánk néhány ismert zenész, többek közt Kadosa Pál, aki hosszan elbeszélgetett velünk, és volt néhány kedves szava a kisfiúhoz is.

Pár nap múlva Lukácsy, hazamenet, a zongoránál sírva találta Sanyikát.

– Miért sírsz, kisfiam?

– Apu, én most Kadosa bácsi darabjait játszottam. Szegény Kadosa bácsi nem fog szobrot kapni!

LECKE PEDAGÓGIÁBÓL

A következő történetet Ujfalussy József édesanyja, Ujfalussyné Mándy Margit, a híres énektanár mesélte el. Ők is debreceniek, Jóska körülbelül egykorú volt az én bátyámmal, Attilával, és mindketten egy iskolába jártak. (De talán nem ugyanabba az osztályba, mert Jóska nem emlékezett rá. Bár az is lehet, hogy az idő távlatából már nem emlékezett minden osztálytársára.)

Margit néni hangja még ötven év múlva is megremegett, amikor erről beszélgetve a következőket mondta:

– Egy nap az én fiam sírva jött haza, mert – szerinte minden ok nélkül – körmöst kapott. És nemcsak az volt a baj, hogy fájt, hanem hogy azután ki is állították az ott rendszeresített „szégyen-sarokba”.

Margit néni nem tudott napirendre térni a dolog fölött, és bement az iskolába, hogy kérdőre vonja a tanítót. Az azonban a következőt válaszolta:

– Igen, a fiú nem volt olyan rossz, hogy ez a körmös okvetlenül szükséges lett volna. Hogy mégis megtettem, abban pedagógiai megfontolások vezettek. Az is fontos része ugyanis a nevelésnek, hogy a gyerekeknek meg kell szokniuk a méltánytalanságot.

– Hát ez a magyar pedagógia – fűzte hozzá Margit néni bánatosan.

KREBÍZNI

Bárdos Lajos, a nagy zeneszerző, zenetudós és karmester, Kodály követője és tanítványa mesélte az alábbi történetet, amely arra is példa, hogy a magyar polgárság mennyire nem etnikai (pláne nem „faji") alapon jött létre, hanem különböző népcsoportok – németek, szlávok, románok, zsidók – természetes (bár küzdelmes) egybeolvadásaként.

Az Operaház zenekara például száz-százötven évvel ezelőtt jobbára cseh, szlovák és német-osztrák zenészekből állt. A próbákon is így beszéltek, pláne, ha a karmester sem volt magyar.

Innen a történet, amely valamelyik Erkel-darab – a *Bánk bán* vagy a *Hunyadi László* – bemutatójához kapcsolódik.

Valamelyik szólam (már elfelejtettem, melyik, talán az ütősök) többször nem lépett be időben a darab egy részénél. Ezért a karmester megállította próbát, és (természetesen németül) felszólította a szólam tagjait, hogy írják be a kottába, mikor kell belépni. Az utasítás szerint (szláv anyanyelvűeknek is jól érthetően):

– *Zwei Takten nach Krebízni.* (Két taktussal Krebízni után.)

Vagyis akkor, amikor a szövegben a következőt éneklik:

„A magyarok sorsát nem lehet idegenekre bízni."

KIEGÉSZÍTÉS: KIK ÉPÍTETTÉK A ZSOLNAY-HÁZAT?

Érdemes ehhez hozzátenni azt a táblát, amely a pécsi Zsolnay-házban található. (Egykor Vasváry-telepnek hívták, ma a Magyar Tudományos Akadémia pécsi székháza.) Ez felsorolja azokat az iparosokat, akik a palota elkészítésében részt vettek.

„A Vasváry-telep épület végleges felszerelésében 1885–1886 évben a következő iparosok működtek:

Buday Károly – szoba díszfestő
Pintér József – parkettgyáros
Kummer András – bádogos

Burghardt István – üveges
Tichi Ödön – bádogos
Vogl N. János – kőfaragó
Piacsek Károly – kőfaragó
Szakváry Nándor – kőfaragó
Schulz János – kőfaragó
Daempf Károly – kályhagyáros
Kremling Károly – kárpitos
Kött Ferenc – műkertész."

Az arány 12 : 3 – a nem magyar nevűek „javára".

ZOLTAI DÉNES ÉS AZ FKK

Ha már a zenénél tartunk, hadd mondjam el Zoltai Dénes történetét. Zoltai is Lukács-tanítvány volt, és mi ketten voltunk azok, akik a tanítványok közül zenével foglalkoztak. Ezért később is, Dénes haláláig, jó barátságban voltunk.

Ebben az időben egyszer őt küldték ki az NDK-ba tanulmányútra. Mikor megérkezett Berlinbe, a repülőtéren várták. Bevitték a szállodába, és amikor letelepedett a hallban, várták, hogy megbeszéljék a programot. Vasárnap délután volt, aznapra nem volt semmi. Ezért megkérdezték tőle.

– *Genosse Zoltai! Wollen Sie heute vielleicht zum FKK gehen?* (Zoltai elvtárs! Nem akar ma az FKK-ra menni?)

Dénes azt gondolta, hogy az FKK bizonyára valamilyen koncertterem vagy művelődési ház. Nem tudta, hogy Frei Körperkulturnak (Szabad Testkultúrának) a nudista strandokat nevezik, és igen népszerűek az NDK-ban. Ezért gondolkodás nélkül igent mondott.

Beültették az autóba, és elindultak. Dénes kicsit csodálkozott, hogy kimennek a városból, de nem érdeklődött. Aztán már kint a mezőn megálltak egy nagy magas kerítés és egy emeletes ház

előtt. Kitessékelték, bevezették egy szobába, és mondták neki, hogy vetkőzzön le.

Dénes iszonyatosan megijedt. Nem tudta, hogy mi következik – elveszik a ruháját, börtönbe csukják, kivégzik? Reszketve kérdezte, hogy miért. Hát nem ő mondta, hogy az FKK-ra akar jönni? És elmagyarázták.

Dénes nem volt szégyellős, levetkőzött. Nemsokára Ursula Andersszel, a híres színésznővel egy csapatban játszott röplabdameccset, anyaszült meztelenül.

AZ ÁLLATORVOSI LÓ – VAS IZA ESETE

Nem voltunk könnyű helyzetben – sőt, olykor nagyon is nehézben. Ilyenkor – ha vigasztalnom kellett magamat vagy másokat – gyakran meséltem el azt a történetet, amit Vas Izától hallottam. Ez ugyanis olyan mélypontja az ember személyi sorsának, amit nehéz lenne felül-, vagyis alulmúlni. Ez valóban olyan, mint az állatorvosi ló.

Vas Iza kortársunk volt, kedves és szép fiatal lány. Valamelyik egyetemre járt, közben népdalt énekelt, ezért – már a vége felé – megjelent a Muharay-együttesben is. Egyszer nagyon sírt, mellé ültem, de egy ideig nem akart beszélni. Aztán egyszerre megszólalt.

– *Elmondom neked, hogy mi a bajom. Legalább megosztom valakivel. Tudod, beleszerettem Schlezingerbe. Olyannyira, hogy össze is költöztem vele.*

Schlezinger abban az időben a zenei előadó-művészet egyik fiatal ígéretének számított. A Bácskából jött, jugoszláv területről, zongorista volt, és néhány nagy sikerű koncertet adott. Iza meg a szomszédból, Bánátból, Romániából származott.

– *Mégis mi baj Schlezingerrel? Csak nem zavar, hogy zsidó?*

– *Nem, dehogy. Én nem vagyok antiszemita. Az sem zavar, hogy vak. Nagyobb baj, hogy súlyos epilepsziája van. Ha rájön a roham, utána legalább három hétig nagyon rosszul van, és teljesen impotens lesz. Én mindezt elviselném, de az a baj, hogy ilyenkor nagyon durvává válik. Nincs egy jó szava, kiabál velem, sőt sokszor meg is ver.*

– *Te jó isten! Hát ez nagyon kemény lehet* – szörnyülködtem. – *És milyen időnként jön rá a roham?*

– *Körülbelül négyhetenként.*

– *És meddig tart a durvaság meg az impotencia?*

– *Körülbelül három hétig.*

– *Akkor* – igyekeztem megnyugtatni – *van egy hetetek, hogy egymáséi legyetek. Remélem, akkor jól vagytok egymással, hiszen kitartasz mellette.*

Iza most már zokogott.

– *Hát éppen ez az! Mert ilyenkor megcsal egy vak zongorista lánnyal.*

EGY MAGYAR ÚR TRAGÉDIÁJA ÉS ÖRÖME

Pilisi Szabó Nándor rövid ideig osztálytársam volt Sárospatakon, amikor odakerültem 1937-ben a negyedik osztályba. De csak rövid ideig, mert szülei kénytelenek voltak kivenni az iskolából. Öntörvényű autista volt, aki semmiféle szabálynak nem felelt meg sohasem.

Mikor édesapám Abaújszántóra került közjegyzőnek, felvette a kapcsolatot az abaúji dzsentri családokkal, a többek közt a Bárczayakkal és a Téglássyakkal. Idetartozott Nándor családja is, nagyapja, Téglássy Andor Korláton volt nagybirtokos, és főrendiházi tag. Többször jártunk náluk, és újra találkoztam Nándikával.

Autizmusa Sárospatakon még egyszerű dolgokban mutatkozott meg. A fegyelmet nem ismerte, nyugodtan sétált be a tanterembe a szünet után tíz perccel, amikor az óra már megkezdődött, kezében fagylalttal. Amikor leszidták, rezzenéstelen arccal hallgatta. Csak azt tanulta meg, ami érdekelte, a többi tárgyból semmit sem tudott. Nagyon érdekelte a vonatközlekedés, és lassan az egész menetrendet kívülről tudta. Osztálytársaim nevetve mesélték, hogy ha megkérdezték, mondjuk, hogy Győrből mikor megy személy-

vonat Szombathelyre, azonnal pontosan felsorolta. Ellenőrizték, és úgy volt.

Abaúji magányában új érdeklődési kör felé fordult. Az ok a Szlovákiával való feszült viszony, majd a bécsi döntéssel a területek visszacsatolása volt. Érdekelni kezdte a katonaság. Nagyapja mesélte, hogy amikor Szlovákiával a legfeszültebb volt a helyzet, a magyar csapatok vezetői a vezérkar főnökével együtt Korláton tartózkodtak, és többnyire náluk ebédeltek. Nándika (akkor tizenhat évesen) ott ült az asztal végén, és egyszer csak megszólalt. Kellemetlen kérdéseket tett fel a katonák felkészítésére vonatkozólag, méghozzá olyan szakszerűen, hogy a tiszt urak megszégyenültek. Így Nándikát ki kellett tiltani az ebédekről, és külön nevelőt vettek fel mellé, aki folyton kísérte.

1945 után a birtok természetesen elveszett, Téglássy Bandi bácsi már régen, Nándor szülei akkortájt meghaltak. Nándor fogta magát, felköltözött Budapestre. Kivett egy albérleti szobát, és fűtő lett valami üzemben napi négy órára. Nem törődött az öltözködéssel és a táplálkozással, úgy nézett ki, mint egy hajléktalan, nem látszott rajta az úri származás. A másik négy órára azonban a Hadtörténeti Könyvtárba ment, és olvasott, olvasott, olvasott. A két világháború történetét tanulmányozta.

Bámulatos műveltséget szerzett ebben a tárgykörben. Ha az ember azt kérdezte, hogy mondjuk 1942. március 5-én hogy állt a német–orosz front, azonnal válaszolt. Elmondta, hogy hol húzódott a határvonal, milyen erők álltak az egyik és a másik oldalon. Hányadik hadsereg, milyen fegyvernemek, kik voltak a vezetőik, mikor volt a csata, hány ember halt meg, és így tovább.

Véleménye is volt róla. Egyértelműen a szövetségesek és vele a szovjet hadsereg mellett állt. Elítélte a fasizmust, és a demokrácia magasabbrendűségét vallotta. Magára nem gondolt, nem törekedett arra, hogy tudását hivatalosan elismerjék, megelégedett azzal, hogy a könyvtárban dolgozók és a fiatal szakemberek tisztelettel néztek rá. És úgy hírlik, hogy több fiatal történész doktori vagy kandidátusi disszertációját ő írta meg.

Ugyanakkor megmaradt magyar úrnak. A munkahelyén felajánlották neki, hogy tegeződjenek, de ő visszautasította. Nekünk azzal indokolta, hogy ő nem tegeződik egy házmester fiával. És fenntartott magának egy külön életet.

Egyszer meghívott ebédre a Gellért Szállóba. Mint mondta, ő nem sokat költ magára, de ha keres valamit, félreteszi. Ha kicsit összegyűlik a pénz, néhány napra kivesz ott egy szobát. Ágyba hozatja a reggelit, kifürdi magát a kádban és az uszodában. Mert egy magyar úr holtáig úr marad.

2010-ben beszéltem vele utoljára. Közeledtek a választások, azt mondta, hogy a politikát ugyanolyan racionálisan ítéli meg, ő a Gyurcsány–Bajnai vonal híve, nem szavaz a Fideszre. De aztán nagybeteg lett, kétszer operálták a hasát, másodszor már nem tudták másként megoldani, mindenféle csövek lógtak ki belőle. Rettenetesen nézett ki, nem is vigyázott magára, olyan volt, mint egy hajléktalan (félig az is volt), s a tetejébe még szaga is volt. Így ment be utoljára a Hadtörténeti Könyvtárba, ahol tisztelettel fogadták. Beült a megszokott helyére, és kikért néhány könyvet.

Egy jól szituált fiatal kutató volt a szomszédja, aki felháborodottan szaladt az irodába: *„Mit keres itt ez a bűzlő hajléktalan? Azonnal vezessék ki!”* A könyvtáros azonban így válaszolt. *„Egy szerencsétlen ember, de nagyszerű tudós. Ötven éve jár hozzánk, és mi tudjuk, milyen nagy tudással rendelkezik. Most halálos beteg, búcsúzni jött, talán utoljára van itt. Kérem, legyen irgalmas! Nem sérthetjük meg.”*

További sorsom a minisztériumban

UTAZÁS A SZOVJETUNIÓBA, SZTÁLIN HALÁLA

1952 márciusában magyar zenészküldöttséget ment a Szovjetunióba. Tagjai kiváló zenészek: Svéd Sándor, Takács Paula, Schneider Hédi, Hajdu István – és én lettem a vezetőjük. Révai József búcsúztatott a repülőtéren.

Változatos út volt. Részt vettünk egy fogadáson, amelyet Molotov nyitott meg, és kezet fogott velünk is. Részt vettünk egy operaelőadáson *(Anyegin)*, ahol ott volt Sztálin is, de őt csak messziről láttam. Tartottunk egy nagy koncertet, amelyen én mondtam a megnyitót – persze magyarul, fordítóval.

Utána elrepültünk Jerevánba. Ott nagyon jól bántak velünk, tejben-vajban fürösztöttek, felvittek a hegyekbe. A következő állomás Grúzia, Tbiliszi. Amikor kivittek a vonathoz, akkor közölték velünk, hogy Sztálin megbetegedett.

Mire odaértünk, Tbiliszi már hadiállapotot öltött. Velünk udvariasan bántak (még Goriba is elvittek, Sztálin szülőházához), de már csak egy koncertet adhattunk az ottani Operaházban. Ott jelentették be, hogy Sztálin meghalt.

Visszavittek Moszkvába. Felismerhetetlen volt a kép. Az utcákon hadiállapot: mindenütt katonák, tankok – ember, pláne „járókelő", alig. A szállodában is teljes volt a zűrzavar, már hely sem volt. Svéd Sándort és engem például már nemcsak hogy egy szobába tettek, de abban csak egy ágy volt. Úgy éreztem, tartozom azzal a nagy művésznek, hogy nem fekszem mellé, az asztalra dőlve próbáltam aludni.

Az utcákon mindenütt végig katonák, emberek alig, vagy csoportosan és félelmesen. Minket elvittek Sztálin ravatalához. Svéd Sándor nem akart jönni, de rábeszéltük. Jó óra várakozás után beengedtek. Malenkov és Hruscsov is ott volt a díszőrségben.

Eljött hozzánk a nagykövet, és közölte, hogy meghívnak a temetésre. Ekkor kitört a vihar. A küldöttség tagjai – különösen Svéd Sándor – kijelentették, hogy menjünk haza. Itt ki fog törni a forradalom vagy a lázadás, az életünk forog veszélyben, mert ha fegyvert fognak, azt használják is.

Éjszaka semmit sem aludtunk. Svéd Sándor kis gatyában ült az ágy szélén, és egész éjszaka magyarázott. Magát is szidta, hogy miért nem maradt New Yorkban, bár hozzátette, hogy az itt töltött napokra mindig emlékezni fog.

Reggel aztán közölték, hogy indulunk a repülőtérre. Nekem felajánlották, hogy maradjak. Én szerettem is volna (érdekes lett volna részt venni ezen az eseményen), de úgy gondoltam, szolidárisnak kell lennem a művészekkel. (Otthon aztán nehéz volt mindezt megmagyarázni.)

TALÁLKOZÁS MIHAIL LIFSICCEL

Moszkvai utam előtt meglátogattam Lukács Györgyöt – úgy negyedévenként megtettem. Most megkért arra, hogy vigyek el egy levelet leghűségesebb ottani társának-barátjának, Mihail Lifsicnek. Az utazás előtti napra meg is írta. Arra kért, hogy jól dugjam el, mert őszintén beszél a levélben. Igyekeztem jól – de nem túlságosan titkosan – elrakni, és ez sikerült is. Így aztán Moszkvában rögtön felhívtam Lifsicet, és sikerült találkoznunk.

Lifsic barátsággal fogadott. Őszintén beszélgettünk. Elmondta, hogy Lukácsnak a „Blum-tézisek" óta híve – amelyben a szovjetrendszer demokratizálásának szükségességét fejtette ki. Ám ennek lehetősége szinte semmi. Ő most is nagyon fél (akkor ütötte fel a fejét az antiszemitizmus a szovjet vezetésben), nem tudja, mi fog következni. És átadta válaszlevelét.

Amikor Tbiliszi–Jerevánból visszaérkeztünk Moszkvába, ismét felhívtam Lifsicet. Ő azonnal jött a szállodánkhoz. Elmondtam neki a problémánkat, hogy menjünk vagy maradjunk. *„Menjetek!* – mondta, sürgetően. – *Itt nem lehet tudni, mi következik."*

Ez is közrejátszott abban, hogy nem is vitatkoztam Svéd Sándorékkal.

KIRÚGATÁSOM ÉS VISSZAVÉTELEM

1953 tavaszán (már a szovjet út után) a Népművelési Minisztérium legfőbb szerve, a miniszter mellett működő Kollégium napirendjére tűzte az Állami Népi Együttes munkásságát. Én voltam az előadó, tehát én is meg voltam hívva. 1950-ben, odakerülésemkor az együttes megszervezése volt az első nagyobb feladatom. A program

és a költségvetés elkészítése, vezetők kinevezése – a kórus élére Csenki Imre, a tánckarhoz Rábai Miklós, a zenekarhoz Gulyás László –, a helyiség megszervezése mind az általam készített előterjesztés alapján történt.

Most is én készítettem az anyagot, ehhez azonban Csillag Miklós, a zenei főosztály vezetője (Rákosi unokaöccse) tett néhány megjegyzést. Mindenekelőtt helytelenítette, hogy az együttesben egy külön munkaközösség vezetésére kapott megbízást Vujicsics Tihamér. Ott mindenféle avantgárd dolgot csinálnak, zeneileg is, politikailag is. Vujicsics például írt egy dalt – a „Kecsketenyésztők indulóját" –, amelyben kigúnyolta a tömegdalokat.

Zseniális mű volt, tulajdonképpen a tömegdal apoteózisa. A *Marseillaise* stílusában, lendületesen, fordulatosan. A szövegére ma is emlékszem.

„Új hajnal virrad az égen, / Kecskenyáj legel a réten. / Kecsketenyésztők, fel! / Minden erővel küzdeni kell! / Kecsketenyésztő, rád néz az ország, / Hadd szaporodjon hát ez az ország. / Minden napra kecsketej kell, / Hogy mindenki ünnepeljen / Előre, előre, a végső, győzelemig, / a végső, győzelemig!"

Révai válaszában kategorikusan nyilatkozott: *„Elég volt Vujicsics titóizmusából."*

Nekem azonban Vujicsics a barátom volt, ezért áthágva a kollégiumi ülés szabályait, közbeszóltam: *„Vujicsics Tihamér kétségtelenül szerb, annak vallja magát, de jó magyar állampolgár, és nem titóista."*

Néma csend lett, ilyet nemigen hallottak. Révai is elcsodálkozott, rám nézett, és nem dühös, de oktató hangon így folytatta: *„És elég Vitányi elvtárs öntörvényű akadékoskodásaiból is."*

Másnap Cseterki elvtárs, a káderosztály vezetője behívott. Közölte, hogy ezek után nem maradhatok a minisztériumban, áthelyeznek az akkor szerveződő Országos Filharmóniába. Vegyem a cókmókomat, és menjek.

Mentem is, és éreztem, hogy az osztály jó néhány tagja (nem mindenki) igyekszik elkerülni.

Egy hónap múlva Cseterki megkérdezte Révait, hogy kit vegyenek fel a helyemre. Révai elcsodálkozott: *„Miért, Vitányi elment?"* Erre Cseterki csodálkozott el: *„A kollégiumi ülés után intézkedtünk róla."* Révai azonban a fejét csóválta. *„Haragudtam rá, de nem mondtam, hogy el kell távolítani."*

Így kerültem vissza.

3. ÉBRESZTŐ

AGYMOSÁS UTÁN MEGVILÁGOSODÁS

Miután Moszkvában Hruscsov már elmondta a maga beszédét Sztálin bűneiről és az új vonalról, nálunk is bekövetkezett a fordulat: Rákosi Mátyás lemondott, és Nagy Imre lett a miniszterelnök. Két nappal születésnapom után, 1953. július 5-én otthon ültünk a rádió előtt, amikor bemondták, hogy most az új miniszterelnök következik, mert az eddigi politika, Sztálin és Rákosi politikája rossz volt, újnak kell következnie.

Én ültem, és úgy éreztem, hogy ugyanaz megy végbe az én lelkemben, mint Gautama Sziddhártáéban, amikor ama fa alatt ülve megvilágosodott, és Buddhává nőtt. Úgy éreztem, mintha a Lázár Vilmossal évekkel ezelőtt tartott beszélgetésemre kapnék választ. Nem, nem kell alávetned magadat agymosásnak, hiszen neked, nekünk volt igazunk, amikor nem akartunk azonosulni Sztálin–Rákosi abszolutizmusával. És egyszerre felszabadultam.

Elhatároztam, hogy nem fogok fordított szalámipolitikát folytatni, amelyben ma ezt a hibát látom be, holnap azt, hanem egyszerre nézek szembe az egésszel. Most azonnal menjünk el, ameddig kell. Én a szocializmus és a demokrácia egységéért vállaltam volna a halált is – nem rajtam múlt, hogy nem került rá sor. Később az agymosás következtében elhessegettem magamtól, hogy erről akár gondolkozzak is. Most vissza kell menni a kiinduló-

pontig, a sztálinizmust és minden abszolutizmust ki kell magamból izzadni, és ahol kell, irtani.

Következményként a következő napokban minden régi barátomat felhívtam, akikkel ezt a problémát átéltük. A Muharay-együttesbeli, népi kollégiumi és ellenállási társakat csakúgy, mint a minisztériumi barátaimat, Vásárhelyi Miklóst, Újhelyi Szilárdot.

Valamennyien úgy éreztük, újjászülettünk.

A SZERVEZŐDÉS

Kialakult a reformisták összetartó csoportja. Nem alkottunk rögzített szervezetet, elég volt, hogy „tudunk egymásról, mint öröm és bánat". A minisztériumban rendszeresen megbeszéltük dolgainkat Újhelyi Szilárddal, Vásárhelyi Miklóssal, majd Jánosi Ferenccel. (Újhelyi a Hruscsovbeszéd után drámai felszólalást tartott a minisztérium pártbizottságában.) Természetesen többször összejöttünk Kardos László Semmelweis utcai lakásában is, minden alkalommal voltunk öten-hatan. A zenei életben Mihály Andrással, Járdányi Pállal, Szervánszky Endrével, Tóth Aladárral, Petrovics Emillel, Kurtág Györggyel. És a fiatalok sokaságával.

Vásárhelyiék természetesen rendszeres kapcsolatban álltak Nagy Imrével. Később (amikor már Rákosi leváltotta) egyszer vagy kétszer elvittek engem is Nagy Imre lakására az Orsó utcába, és ott főleg a kultúrában kialakult helyzetről beszéltünk.

A Magyar Zeneművészek Szövetségében nagy harcok folytak. Szabó Ferenc, a szövetség elnöke (egy ideig egyben a minisztérium zenei főosztályának is vezetője) kemény sztálinista vonalat képviselt. (Ez sajnálatosan meglátszott zenéjén is: tehetséges, modern zeneszerzőnek indult, de új műveiben egyre inkább beleveszett a zsdanovi „realizmus" posványába.) Én a legszorosabb együttműködésben voltam a Mihály–Járdányi-féle radikális vonallal. Sok-sok délutánomat, estémet töltöttem a Zeneművészek Szövetségében.

A kapcsolatok akkor sem szakadtak meg, amikor megjött az ellengőz, Rákosi erőre kapott. Megindította a restaurációt, Nagy Imrét leváltotta, és Hegedűs Andrást kinevezte miniszterelnöknek.

TALÁLKOZÁS RÁKOSIVAL ÉS HEGEDŰS ANDRÁSSAL

1955. április 3-án volt az Operaház szokásos díszbemutatója a „felszabadulás" évfordulóján. A Népművelési Minisztériumban én voltam az Operaház előadója, ezért a rendezőséghez tartoztam. Az Operaház igazgatójával, Tóth Aladárral ültem egy páholyban, és a szünetben együtt vártuk Rákosit és Hegedűst.

Tóth Aladár azért várta ezt a beszélgetést, mert el akarta intézni, hogy a fiatal zongoristák (Gabos György, Frankl Péter és Vásáry Tamás) kimehessenek a genfi versenyre. Amikor Rákosi és Hegedűs megérkeztek, és kezet fogtak velünk, Hegedűs – tiszteletére legyen mondva – nekem szervusszal köszönt.

– *Mi újság?* – kérdezte Rákosi.

Aladár azonnal akcióba lépett, és előadta kérését. Rákosi motyogva válaszolt, nem tudta, hogy Aladár már nagyothall. Majd kétméteres ember lévén amúgy is nehezen értette volna meg, hogy mit mond kis növésű beszélőpartnere. Ezért derékszögbe hajolt, kezével tölcsért formált a fülére, és azt kérdezte:

– *Hogy mondja, Rákosi elvtárs?*

Mire Rákosi:

– *No de kedves Tóth elvtárs, mit hajlong itt előttem. Én nem vagyok Nagy Imre, aki ezt megkövetelte, én nem szeretem, ha előttem alázatoskodnak.*

De nem elégedett meg ennyivel, jobb kezével megragadta Aladár állát, bal kezével a derekát, és kiegyenesítette. Aladár úgy állt ott, mint egy égimeszelő, de ebben a helyzetben megint nem hallott semmit.

– *Nagy Imre* – folytatta Rákosi indulatosan – *mindent tönkretett. De most már vége az árulásnak. Itt van Hegedűs elvtárs, ő majd mindent rendbe hoz. Nem fog könnyen menni, de sikerül.*

És rámutatott Hegedűsre, aki mosolygott. Aladár pedig tanácstalanul állt ott, nem tudta, mit csináljon. Nem tehettem mást, fülébe súgtam Rákosinak, hogy Aladár süket, és nagyon várja a feleletet kérdésére a három fiatal zongoristáról. Mire Rákosi emelt hangon közölte, hogy az ő kiutazásuk rendben lesz. Ezzel elköszöntek, és elmentek.

Gabos, Vásáry és Frankl pedig szép díjakat nyertek Genfben.

AZ EGYIK ELSŐ PETŐFI KÖRI ÜLÉS

A Petőfi Kör amolyan diákönképzőkörnek indult, amely főleg a kultúra aktuális ügyeit tárgyalta meg. Tánczos Gábor volt a vezetője, meg Bácskai Tamás. Mindkettőt jól ismertem (Bácskait még 1945 előttről, az ellenállásban is részt vett). De ott volt egy régi muharaysta is, az egyik legjobb táncos, Pálfi Csaba. Ő vetette fel, hogy engem hívjanak meg az egyik első előadónak. A téma, javaslatuk szerint, a népművészet és a népművészeti mozgalom. Én azt mondtam, hogy ez így túl szűk, nem veti fel magát a problémát. Azt javasoltam, hogy terjesszük ki az egész művészeti életre: népművészet – szórakoztató művészet – népművészeti mozgalom – „magasművészet". Ezt viszont ők tartották túl bonyolultnak. Így a végén abban egyeztünk meg, hogy népi-, magas- és modern művészet legyen az előadás témája.

Húsz-egynéhányan jöttek össze a Kossuth Klub egy kisebb termében. A téma lehetőséget adott nekem, hogy kifejtsem elképzeléseimet a népművészet és Bartók szerepéről. Egyikben sem a magyarkodás vagy a „parasztkodás" a fontos. Hanem az, hogy egyrészt a társadalom többségének olyan alapkultúrája legyen, amely nem az értékek leszállításával, nem a mindenáron való konszonanciával, hanem az egyszerűség bonyolultságával fejezi ki mindannyiunk érzés- és gondolatvilágát. Másrészt, hogy a modern művészet szembenézzen a modern világ problémáival, ne meneküljön előlük, ne oldja fel azokat a romantikába, az igénytelenségbe. És harmadrészt, hogy a kettő között legyen szerves kapcsolat,

így mindenki számára nyitva legyen az út a nagy alkotások befogadása felé.

A részletekre nem emlékszem – akkor még nem gondolt a kör vezetősége arra, hogy akár feljegyzést, emlékeztetőt készítsen. A jelenlévők azonban aktívak voltak, és felvetették, hogy később is folytassuk. Rendszeresen részt vettem a Petőfi Kör további ülésein, kétszer fel is szólaltam.

1956 nyár végén a vezetőség ki is tűzte a nagy kulturális vitát október 25-re – én lettem volna az egyik előadó, de erre már természetesen nem kerülhetett sor.

A HELYZET EGYRE FORRÓBBÁ VÁLIK

1956 nyarán egyre érezhetőbbé vált, hogy a Rákosi-restaurációt nem lehet folytatni. Sem a nemzetközi helyzet nem engedte ezt, sem a hazai. Így látta már a szovjet vezetés is, Rákosit visszahívták, Gerőt tették a helyére, de Nagy Imrét változatlanul anatéma alatt tartották.

Az egész ország egyetlen kérdőjellé változott.

Erről beszélgettünk Vásárhelyiékkel, és többek közt azon gondolkoztunk, hogy miképpen lehetne Nagy Imre számára nyilvánosságot teremteni. Támadt egy ötletem. Rendezzünk egy nyilvános koncertet, mondjuk a Hazafias Népfront égisze alatt, és hirdessük úgy, mint egy új korszak kezdetét. Azon jelenjen meg Nagy Imre, és mi szervezzük meg, hogy ünnepeljék.

Vásárhelyiéknek nagyon tetszett ez a terv. Azonnal felkerestük Jánosi Ferencet, ő is egyetértett. Másnap ott voltunk az Orsó utcában, Imre bácsi áldását adta, elkezdtük a koncert szervezését.

NAGY IMRE ELSŐ NYILVÁNOS MEGJELENÉSE A KÁROLYI-KERTI KONCERTEN

A koncertet végül szeptember 7-én tartottuk meg Károlyi-kertben, Lehel György vezényelt, a rádió szimfonikus zenekara és énekkara

szolgáltatta a zenét. A műsoron bemutatóként szerepelt Kodály Zoltánnak éppen az ébredés szellemében írt új műve, a *Nemzeti dal* (a „Talpra magyar!" alapján), valamint Szervánszky Endre Petőfi versére készített *A kutyák Dala* című műve. (Kérdeztük tőle, miért nem tette hozzá a farkasok dalát is. Azt felelte, hogy sajnos a mai magyar világban csak kutyákat talált, nem farkasokat, ezért ezt még nem tudta megírni.) A műsor végén Szabó Ferenc *Föltámadott a tengere* hangzott el, szintén Petőfi versére. (Szabó ugyan – mint mondtam – a sztálinizmus rendíthetetlen hívévé vált, azt képviselte a magyar zenei életben, de ebben a művében még a régi hang szólalt meg, azzal a következtetéssel, hogy *„Habár fölül a gálya, s alúl a víznek árja, azért a víz az úr"*. És ez most nagyon jól és hitelesen foglalta össze a koncert mondanivalóját.

Az est politikailag is jól sikerült. Jó idő volt (a jóisten segített!), a Károlyi-kert zsúfolásig megtelt. Mi Nagy Imrével a Károlyi-palotában várakoztunk, és úgy rendeztük, hogy akkor vonuljon be a helyére, amikor már mindenki ott van. Nagyszerűen sikerült. A közönség felállt, érezni lehetett, hogy itt fordulat történt: most kezdődik az új korszak.

4. A FORRADALOM

OKT. 13. – A GYÖRFFY-KOLLÉGISTÁK TALÁLKOZÓJA

A Kossuth Klubban ott van Nagy Imre, Hegedűs András, Jánosi Ferenc, Szalai Béla, Rajk Lászlóné, Haraszti Sándor, Veres Péter, Illyés Gyula. Nagy Imrét akkor vették vissza a pártba.

Kardos beszéde a kollégiumról, a szocialista hitről, a néphez való hűségről. 1953-válsága: a párt által képviselt politika és a nép közötti konfliktus. *„Nem akarunk még egyszer olyan helyzetbe kerülni, mint 1953 előtt és gyakran még utána is, hogy nem mertünk szüleink, testvéreink, barátaink szemébe nézni, és tartani kellett hosszú időn keresztül a hátunkat egy olyan politikáért, amellyel lényegében nem értettünk egyet. Mi nem akarunk többé senkinek, de magunknak sem hazudni."*

Pozitív értelemben nem hirdetett mást, csak a kollégiumi mozgalom újraindítását.

OKTÓBER 23.

A nap első részében otthon ültünk édesapámmal és feleségemmel együtt a Szentkirályi utcai lakásunkban. Hallgattuk a híreket.

Aztán kimentünk, előbb a Bem térre. Ott hallgattuk az első szónoklatokat, és Veres Péterrel beszéltünk, aki elmondta, hogy most óriási lehetőségek, ugyanakkor óriási veszélyek előtt állunk. A forradalom nem játék. Meg kellene találni a helyes középutat. De vajon képesek leszünk-e rá?

Innen bementünk előbb a minisztériumba. Ott volt, természetesen, Nagy Imre-csapat egy része: Vásárhelyi, Újhelyi, Jánosi. Beosztottuk a feladatot: ők mentek Nagy Imréhez, mi meg elmentünk az Operaházba, ahol aznap Kóródi András (baráti nevén Gida) vezényelt, és azt üzente, hogy a forradalom tiszteletére a *Himnusszal* indít.

Itt – a magam részéről utoljára – a minisztériumi díszpáholyban ültem. Valóban meghatottan és reménykedve állt fel mindenki. Az előadás is nagyszerűen indult, de én nem maradtam végig, rohantam ki a Kossuth térre.

Ott muharaysta barátaimmal találkoztam, együtt álltunk valahol a tér közepén. Hallottam Sinkovits szavalatát, majd Nagy Imre beszédét, a „nem vagyunk elvtársak" bekiabálásokat, hallottam a lövéseket, láttam az érkező autóbuszokat, és érzékeltem a helyzet változását. Most értettem meg igazán Veres Péter óvó szavait, és egyre inkább tele voltam kérdésekkel és kétségekkel.

Edittel utána találkoztunk, siettünk haza. Lakásunk a rádió mellett volt, a Bródy és a Szentkirályi utca sarkán. Itt már folyt a rádió „ostroma". Felkelők, katonák, nézelődők – barátok és ellenségek – vegyesen és ki ezért, ki azért felháborodottan. Nem tudtunk hazajutni. Kint járkáltunk, egyre nagyobb félelemmel. Nem magunkat féltettük, hanem egyre félelmesebbnek éreztük

a helyzetet. Éjfél után sikerült átjutnunk a kapun. Édesapám kétségbeesve várt ránk.

Otthon belemerültem a vívódásba. Összevissza telefonáltam, de persze alig értem el valakit. Lázár Vilmost igen, de ő nem nyugtatott meg. Azt mondta, hogy az ügy túlment rajtunk, nem tudni, mi lesz. Ő többször próbálta Nagy Imrét felhívni, aki természetesen nem vette fel.

Éjfél felé Kardos László hívott engem, hogy a következő nap este nála találkozunk.

OKTÓBER 24. – ÉJSZAKA KARDOS LÁSZLÓNÁL

Össze is jöttünk Kardosnál, nem tudom pontosan, hányan, úgy tízen. Mindenesetre ott volt Gyenes Antal, Tőkés Ottó, Győrffy Sándor, Fekete Gyula, Barla Szabó Ödön, K. Nagy Magda.

Nem emlékszem már, hogy pontosan ki mit mondott, hiszen mindenki tele volt hullámzó indulatokkal, és még nem voltak kialakult álláspontok. Megítélésünket kettősség jellemezte: az öröm és a félelem – vagyis egy pozitív és egy negatív vélemény.

Pozitív az, hogy egyáltalán megtörtént, és ezzel megnyílt a lehetőség az egyoldalú sztálinista diktatúrával szemben egy új, modern, demokratikusan szocialista rendszer megteremtésére. Pozitív, hogy ennek érdekében spontán tömegek mozdultak meg. Ugyanakkor éppen ez a spontaneitás veszedelmet rejt, mert magában foglalja azt a lehetőséget, hogy egyáltalán nem demokratikus (és még kevésbé szocialista) erők kerekedjenek felül, sőt arra is, hogy az eddig tetszhalott állapotban lévő jobboldal, sőt a szélsőjobb, újonnan beleavatkozzék a magyar történelembe.

Egyesekben felmerült annak a lehetősége is, hogy alakítsunk mi is fegyveres csoportokat, mások azonban vitatták. Nekünk inkább a szellemi hátteret kell megszervezni és erősíteni, többek között a minden forradalomban megjelenő túlzásokkal szemben. Ha van egy társaság, amelynek van politikai judíciuma, ökörség fegyvert

adni a kezébe. El sem tudja sütni, és az első sarkon őt fogják lelőni. Nekünk a forradalomban nem a sztálinizmus reformszárnyát kell erősítenünk, ha valóban megakarjuk akadályozzuk mind a bal-, mind a jobboldali restaurációt.

Kardos Laci – hajnal felé – mindenesetre ebben a szellemben foglalta össze. Én vele értettem egyet.

Önkritikusan állapította meg, hogy fennáll mindkét oldali restauráció veszélye, és ebben sajnos benne van saját gyengeségünk: nem voltunk képesek arra, hogy a forradalom hullámának élvonalában törjünk előre. De azt is mondta, hogy a forradalom ezzel együtt is a miénk, ha szerepünk volt a kibontakozásában, szerepünk kell hogy legyen a továbbvitelében. A demokratikus-szocialista szárny, a Nagy Imre-vonal megerősítésében, a forradalom „institucionalizálásban". Valószínűleg még messzebb kell elmennünk, mint eddig gondoltuk. Van azonban egy határ, amin nem léphetünk túl. Nekünk azért kell harcolnunk, hogy ne a sztálini, hanem egy demokratikus népi szocializmus talaján maradjunk. Nagy veszélyt látott abban, hogy belekerülünk a spontán forradalmak vészhelyzetébe: a spontán tömegek – köztük a felébredő jobboldal – túl akarják lépni az ésszerű korlátokat, és végveszedelembe viszik a forradalmat. Nekünk arra kell törekednünk, hogy erőt szervezzünk a józan demokratikus erők, mindenekelőtt Nagy Imre mögé.

Ezt lényegében mindenki elfogadta. Ennek jegyében azt határoztuk, hogy megalakítjuk a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságát.

AZ ÉRTELMISÉG FORRADALMI BIZOTTSÁGÁBAN

Nem alakult meg azonnal, csak néhány nap után, október 27-én. Addig össze kellett szednünk az embereket, hogy valóban az értelmiség minél több csoportja részt vegyen benne. Örömmel találkoztam ott régi barátaimmal, mint például egykori sopronkőhidai

börtöntársammal, Markos Györggyel, aki a bizottság egyik vezetője lett.

A vezetőség – mindenekelőtt Kardos László – persze minden erővel azon dolgozott, hogy a demokratikus középerők frontját erősítsük. Sokat volt ennek érdekében a parlamentben, Losonczy Géza pedig többször kijött mihozzánk, a jogi egyetemre.

Az én feladatom ebben az volt, hogy járjam a várost, és minél több szervezettel vegyem fel a mindennapi kapcsolatot, így erősítsem az institucionalizálás folyamatát. Voltaképpen az összekötő szerepét igyekeztem betölteni.

Sajátos dolog volt akkor járni a várost. Minden pillanatban fegyveresek tűntek fel, lövések hallatszottak, emberek menekültek, halottak feküdtek az utcán. Az volt a különös, hogy nem féltem. Talán azért sem, mert már volt „gyakorlatom" 1944/45-ből a halálközeliségben, és tudtam, hogy ebben a helyzetben csak fatalistának lehet lenni. Akkor is elérhet a halál, ha otthon maradok, és bezárkózom. Most újra gyakorolhattam a tanult fatalizmust. A félelem kiiktatódott, mint valami más irányú dolog.

Ott voltam a Zeneművészek Szövetségében, a táncművészeknél, tárgyaltam Kuczka Péterrel (aki akkor a Népfrontban volt). Jártam Lukács Györgynél, aztán amikor felvetődött az ő minisztersége, Kardos Lászlóval és Heller Ágnessel egyetemben a közeli Erzsébet Szálló kávézójában beszéltük rá, hogy vállalja. De voltam a népi írók új pártjában, a Petőfi Pártban is. (Egy volt muharaysta, Sebestyén Laci volt az egyik szervezőjük.) Beszéltem Veres Péterrel – Erdeivel nem sikerült. Terveztük Tánczosékkal a Petőfi Kör újraindítását is, de erre már csak az utolsó nap került sor. (Még szólok róla.)

Mindeközben felvettem a kapcsolatot a régi muharaystákkal, egykori ellenállási társaimmal; régi, szektásnak nevezett barátaimmal – például a Dömötör testvérekkel, Dezsővel és Jóskával, akik most fegyverrel is szervezkedtek (egyik legradikálisabb társuk Pap Koleszár Bertalan meg is halt az utcai harcokban).

A NÉPMŰVELÉSI MINISZTÉRIUM FORRADALMI BIZOTTSÁGA

Közben megalakult (ha jól emlékszem, október 26-án) a Népművelési Minisztérium Forradalmi Bizottsága is. Elnöke Mikó Zoltán (a könyvtári főosztályról), alelnökei Jánosi Ferenc és Újhelyi Szilárd. Ugyanabban a szellemben működtünk, mint az Értelmiség Forradalmi Bizottsága.

Legjelentősebb eseménye Jánosi Ferenc beszéde volt utolsó előtti ülésünkön, két vagy három nappal november 4-e előtt. Amikor már mindannyiunkban ott élt a félelem, hogy egyik oldalon Mindszenty és a jobboldal, másikon a Szovjetunió – mi lesz ebből.

Jánosit én még Sárospatakról ismertem. Amikor elvégezte a református teológiát, pappá szentelték, és egy évre ő töltötte be a főiskola szeniorának tisztségét. (Így nevezték azt az éppen végzett teológust, aki a következő évben az egész iskola növendékseregét képviselte a vezetőségben.) Később lelkész lett egy kis faluban, majd kikerült a frontra tábori lelkésznek, itt ismerkedett meg Nagy Imre lányával. Feleségül vette, új életet kezdett. 1945-ben, mint régi patakiak, külön szeretettel tartottuk egymást számon.

Jánosi a következőket mondta:

– Most az a legfontosabb, hogy meg tudjuk védeni a forradalmat, két tragikus következménytől. Az egyik a sztálinista, a másik a jobboldali restauráció. Mindkettő szörnyűséges. Velük szemben, értsétek meg, a forradalomnak most nyugalmat kell teremteni. Valami kompromisszumot kellene kötni a szovjetekkel, mert különben elszabadul a pokol. Most ezen dolgozunk. Ha ez megvan, akkor tudjuk megállítani a jobboldali antiszemita restauráció előretörését.

Kétségbeesetten hallgattam. Megértettem benne a helyzet fenyegetését. Megértettem, hogy ezt Nagy Imre is világosan látja. De egyben – mint később kiderült, nagyon is joggal – megerősödött a félelmem is.

AZ UTOLSÓ PETŐFI KÖR

1956. november 3-án tartottuk az utolsó Petőfi Kört a Nádor utcában, abban a házban, ahol most a Soros-féle Közép-európai Egyetem (CEU) működik. Kardos László hívta össze, és ő is elnökölt. Az ülés két fontos eseményét szeretném említeni. Az egyik a Petőfi Kör múltjáról, a másik a jelenéről, a jövőjéről és általában a jövőről szólt.

A múlt

Kialakult egy érdekes vita. Felszólalt Sánta Ferenc, az akkor neves író, és éles támadást intézett a Petőfi Kör vezetősége, mindenekelőtt Tánczos Gábor ellen. Szerinte valamennyiüknek le kell mondania. A bűnük az, hogy október 22-én éjszaka, amikor már felvetődött a nyilvános tüntetés terve, ők haboztak, hosszasan vitatkoztak arról, hogy egyáltalán kivonuljanak-e, vagy se, mert kétséges volt a számukra, hogy a megindult mozgás nem megy-e még messzebb, mint azt ők szeretnék. Megfagyott a hangulat, a vezetőség nem találta meg a hangot, nem tudták, mit feleljenek.

A helyzetet Jánosi Sándor fordította meg. Jánosi – már említett „cserkésznevén": Juló bá – volt a harmincas években a regöscserkészek vezetője, aki a cserkészmozgalmat Kodály Zoltán és Karácsony Sándor szellemében a kulturális-népművészeti mozgalom szellemében újította meg. 1945 után ő lett a Magyar Cserkészszövetség vezetője, egyik fő élesztője a „bartóki forradalomnak". Barátja és társa mind a Muharay-féle, mind a NÉKOSZ-mozgalomnak, de sohasem volt sem tagja, sem híve a kommunista pártnak.

Jánosi a következőt válaszolta:

– *Nekem éppen az a garancia, hogy ezt megvitatták. Akkor már világos volt, hogy a helyzet éles, és számítani lehetett arra, hogy a hatalom ezt nem fogja hagyni, szükség esetén akár fegyverhez is nyúl. Micsoda ifjúsági vezető az, aki – akármilyen szent célok érdekében – gondolkozás nélkül utcára viszi az embereit? Meg sem gondolja, hogy ott esetleg lőni fognak. Ma már tudjuk, hogy nem volt gyerekjáték. Tánczosék ezt végiggondolták, és így vállalták. Ezért szavazok bizalmat nekik.*

A kérdés ezzel eldőlt. A többség Jánosinak adott igazat.

A jelen és a jövő

Ezt Kardos vázolta fel. Összefoglalta a helyzetet, a következőképpen:

– *A forradalom túlment azokon a kereteken, amelyeket mi szerettünk volna. A mi célunk egy valóban népi demokrácia megteremtése, több gondolkozás, több mozgalom, több párt – benne a demokratikus szocialisták együttműködésével. Sajnos azonban – mint ez a forradalmakban megtörténik – olyanok is belekapcsolódtak, és erőt nyertek, akik egészen jobbra akarják vinni. A mi célunk most, hogy védjük a demokráciát, ne engedjünk elhatalmasodni egy új, jobboldali diktatúrát. Ezért egyrészt részt veszünk egy új demokratikus szocialista párt megalakításában.* (Kardos László és Gyenes Antal a Magyar Szocialista Munkáspárt alapítói voltak.) *Másrészt viszont, most azért jöttünk össze, hogy újjászervezzük a Petőfi Kört, mint a demokratikus gondolkozás bázisát. Fel kell azonban készülnünk arra is, hogy ahogy voltaképpen ellenzék voltunk a Rákosi–Gerő-uralom alatt, úgy valószínűleg az maradunk a most következő időben is.*

Jó vita következett. A végén megválasztottuk a Petőfi Kör új elnökét, Jónás Pál személyében. Hozzászólásában ő már „polgári demokráciának" nevezte a jövendő állam formáját.

NOVEMBER 4. REGGEL

Másnap reggel 8 órakor én még otthon ébredeztem az ágyban, amikor csöngött a telefon. Lázár Vilmos hívott.

– *Iván! Mindennek vége. Megindultak a szovjet csapatok. Várható volt, mégis borzasztó. Beszéltem Nagy Imrével. Ő azt mondta, a helyén marad. De már nem lehet mit tenni. Szörnyű idő következik. Vigyázzatok magatokra, nincs értelme semminek.*

Kisebb történetek a forradalom idejéből

AZ INSTITUCIONALIZÁLÁS KÉTSÉGEI

Magam akkor döbbentem meg igazán saját helyzetünk alakulásán, amikor elseje táján egy ízben otthon felejtettem az Értelmiség Forradalmi Bizottságától kapott igazolványomat.

A Zeneművészek Szövetségéből jöttem, és be akartam menni a jogi egyetem főépületében lévő irodánkba, ahol az egyik szobában nekem is volt egy asztalom. A főkaput azonban zárva találtam. Elmentem a Szerb utcai mellékkapuhoz, ott viszont nagy sürgés-forgás volt. Senkit sem ismertem, a fegyveres őr kérte az igazolványomat. Csakhogy az nem volt, pedig okvetlenül be akartam menni, vezetőségi ülés volt kitűzve.

Ekkor érkezett oda Zimányi Tibor, aki akkor már Dudás József alvezérévé nőtte ki magát. Egy hatalmas fekete Volgában utazott, egy készséges sofőr és egy egyenruhás beosztott ugrott ki mellőle, szinte őrségként kísérték. Meglátott engem, leereszkedően kezet fogott, majd mikor látta, hogy problémáim vannak, támogatólag odaszólt az őrnek.

– *Vitányi urat ismerem. Velem jön.*

Elgondolkoztam. Ez lesz tehát az institucionalizálás?

BANOVITS FILMET CSINÁL

Jó barátom volt abban az időben Banovits Tamás, akkor ifjú filmes, aki erősen érdeklődött a táncművészet iránt is. (Később ő csinálta az *Az életbe táncoltatott leány* című balettfilmet Seregi Lászlóval.)

1956-ban azonban kamerával kezében járta az utcákat, azzal a céllal, hogy képet adjon a harcokról. Nem volt könnyű dolga, mert ha éppen lőttek, akkor nem tudta megközelíteni a színteret, ha meg nem lőttek, akkor minek.

Ezért határozta el magát a következő lépésre. Kiválasztott egy jó helyet, ahol éppen szabályos harcok folytak, és lakott ott egy ismerőse, akinek lakásához erkély is tartozott. Először hátulról közelítette meg a felkelőket. Azt mondta nekik, hogy most egy fél óráig ne lőjenek, mert filmet készít. Aztán ugyanezt megtette az ott tartózkodó szovjet csapattal (azt hiszem, tudott oroszul, de lehet, hogy volt vele egy tolmács.)

Aztán felment az erkélyre, beállította kamerát, és beintett mindkét szemben álló félnek: „*Na, most lőjetek!*"

És mit ád isten? Lőttek is.

TESTVÉRHARC

Azt beszélik, hogy volt olyan eset, amikor valamely család két fia az ellenkező oldalon vett részt a harcban. Sőt olyan is, amikor a két fiú továbbra is együtt lakott. Együtt megreggeliztek, majd az egyik elment a saját csapatához az államvédelemhez, a másik meg az övéihez a felkelőkhöz. Estéként aztán megint találkoztak, anyukájuk egyaránt főzött vacsorát mindkettőjüknek. Majd békésen lefeküdtek egymás mellett.

Ugyanennek szelídebb formája az egykori Muharay-együttes két tagjának találkozása a Köztársaság téren. Mindketten hozzátartoztak a legbelsőbb ellenállási maghoz. Az egyik volt Schubert Tóni, akit – nem tudom pontosan – akkor vagy visszavettek az ÁVH-hoz, vagy csak befogadták, hogy védelmezze a székházat. A másik volt Cserne Tibor, aki viszont már 1953 óta a reformerek és a felkelők oldalán állt. A Köztársaság téren találkoztak, mindkettőjüknek fegyver volt a kezében, de nem lőttek egymásra, hanem betértek a Kulacs vendéglőbe, ahol a Muharay-csoporttal sokszor együtt voltunk. Itt elbeszélgettek egy fél órát, majd visszatértek csapataikhoz.

A történetet nem sokkal ezután mindketten elbeszélték nekem is. Mindketten átélték benne a szofisztikáció blaszfémiáját.

KÉT BESZÉLGETÉS KRASSÓ MIKLÓSSAL

Krassó Miklóst a Lukács-tanszéken ismertem meg, együtt vettünk részt a hegeli *Enciklopédia* elemzésében. Később nem tartoztam ugyan a tanítványok belső köréhez, de azért rendszeres kapcsolatban voltam velük, így néhányszor találkoztam Krassóval is, és – ahogy vele természetes volt – többnyire szenvedélyesen vitatkoztunk.

A forradalom ideje alatt én az értelmiségi bizottság tagja voltam. A jogi karon üléseztünk, de a hivatalos program után is ott találkoztunk barátainkkal, többek között a Lukács-tanítványokkal és így Krassóval is.

Az utolsó alkalommal Miklós éppen arról kezdett nekem beszélni, hogy nekünk a forradalom ideológiájának kialakításában feltétlenül foglalkoznunk kell Trockij nézeteivel is. Ki is akarta fejteni, hogy miért, de akkor megérkezett hozzánk Losonczy Géza, ezért a beszélgetést a mondat közepén abbahagytuk. Utána pedig rohantunk a parlamentbe.

Többet akkor nem találkoztunk. Miklós elég hamar külföldre távozott, pontosabban Londonba.

1966 őszén a *Valóság* szerkesztősége lehetőséget kapott egy kéthetes londoni tanulmányútra, és úgy döntöttünk, hogy menjek én. Egy alkalommal mentem az utcán a Hyde Park felé, amikor szembejött Krassó. Nagy örömmel üdvözöltük egymást, majd így folytatta: *„Szóval azt akartam mondani, hogy Trockij szerepét muszáj lesz újraértékelni.”*

És azonnal tartott egy nyomdakész előadást.

AZ UTOLSÓ TALÁLKOZÁS SZÁNTÓ JUDITTAL

József Attila szerelmével, Szántó Judittal többször találkoztam abban az időben. Ő tudta, hogy ifjúkoromban mit jelentett nekem Attila költészete, és kialakult köztünk egy barátságos viszony. Megjelent olykor a Petőfi Körben, és ilyenkor is elbeszélgettünk.

Aztán a forradalom első napjaiban bejött az Értelmiség Forradalmi Bizottságához.

– *Mit szólna most Attila?* – kérdeztem tőle.

Elgondolkozott, aztán így szólt:

– *Talán most sajnálná, hogy vonat elé vetette magát.*

A Petőfi Kör előbb leírt összejövetelének szünetében kicsit kiálltam a kapu elé, és pont arra jött Judit. Persze megszólítottam. De kérdeznem már nem kellett, rögtön mondta:

– *Félek, hogy most már nem sajnálná annyira* – felelte, és majdnem sírva fakadt.

Soha nem találkoztam vele azután.

5. KÖZVETLENÜL 1956 UTÁN

ISMÉTELT BELEHULLÁS A NIHILBE

Amint a forradalom leverésének szórványos vihara elmúlt, a régi-új hatalom azonnal hozzálátott a stabilizációhoz. Természetesen mindenekelőtt az államhatalom motorját indították újra. Elküldték a forradalom híveit, akit lehet, a börtönbe csuktak, sokakat kivégeztek, és mindkét csoport helyébe a maguk embereit állították. Én az első körbe tartoztam, mint az Értelmiség Forradalmi Bizottságának és a Népművelési Minisztérium Forradalmi Bizottságának tagja. Természetesen azonnal elküldtek – bár abban a „megtiszteltetésben” részesültem, hogy a felmondólevelet az új miniszterhelyettes, Hont Ferenc adta át, méghozzá barátságos mosollyal, a minisztérium melletti Vécsey kávézóban (ma olasz vendéglő), egy kávé kíséretében. Figyelmeztetett azonban, hogy erről tájékoztatták az Államvédelmi Hatóságot is.

Nemsokára meg is jött az idézés a Gyorskocsi utcába. Két vagy három alkalommal kellett őket meglátogatnom. Érdekes érzés volt ide ismét belépni – hiszen ott volt egykor a Gestapo börtöne –, és persze még érdekesebb szabadlábon kijönni. Mert inkább a Nagy Imre-csoport tagjai, és a fegyveres csoportok érdekelték őket.

Mindezzel együtt most jó úton voltam ahhoz, hogy belülről is megismerkedjek a nihillel. Merthogy állásra semmi lehetőségem nem volt, megtakarított pénzem egyre fogyott, a lakásban épp egyedül maradtam, mert Editet az Állami Népi Együttessel együtt szovjet útra vitték, és levelei nem érkeztek meg.

Odahaza pedig egy ideig édesapámmal éltem együtt, aki édesanyám halála után maga is egyre többet jött fel hozzánk, majd – mivel egyedül voltam – hozzám, egyszobás társbérletembe. Ő azonban nemsokára a szívével beteg lett, néhány hétre a kórházba került, majd – már áprilisban – a kezeim között halt meg, infarktusban.

Mit lehetett tenni? A forradalom középnemzedékéből sokan éltük ezt meg. Reggel felkeltünk, egy ideig nosztalgikusan gondolkoztunk a múltról és a jelenről, majd nekiindultunk a városnak. Nem telefonáltunk barátainknak (mert féltünk, hogy lehallgatják), hanem az utcán kóboroltunk. Mivel sokan tettek így, előbb-utóbb találkoztunk. Mondjuk, Kardos Lászlóval (és más györffystákkal), zenészekkel (Mihály Andrással, Járdányi Pállal,) a kultúra más műfajait képviselő ismerőseinkkel, egyetemi társainkkal (Lukács-tanítványokkal), különböző mozgalmi csoportok tagjaival. Az utóbbiak között különösen a nem szovjethívő és nem rákosista volt ellenállási társaimmal, mindenekelőtt a Dömötör testvérekkel, akikkel most ismét naponta összejöttünk.

Ez a magatartás lassan sokunknak valósággal életformájává vált. Hiszen ez volt az életünk értelme – és ugyanakkor értelmetlensége.

Amikor azonban a Nagy Imre-pert végigcsinálták, és a forradalom vezetőit kivégezték, ennek az „életformának" egyszerre vége szakadt. Nem pusztán az egész napos, hírkereső csavargásnak, ez már magától visszaszorult, akik nem kerültek a börtönbe, azoknak lassan valahol mégis el kellett helyezkedniük. Hanem az változott meg, hogy miután Nagy Imrét és társait elsirattuk, többet nem beszéltünk egymással a politikáról. Amennyire lehetett, összehúzódtunk, belehulltunk a nihilbe.

És mert élni azért kellett, a családnak, különösen ahol gyerek volt, levest kellett adni, belebújtunk a napi munkába. Meg abba,

hogy szépítsük az otthont, és éljünk azzal a lehetőséggel, ami megadatott. A Kádár-korszak nekünk is elkezdődött.

LÁTOGATÁSOK SOMOGYI MIKLÓSNÁL???

Kardos László miatt. A remény azonban egyre fogyott, amint újabb és újabb barátunkat tartóztatták le. Így például Kardos Lászlót, Földes Gábort, Mérei Ferencet és még sokan másokat. Laci utolsó találkozásunkkor már figyelmeztetett, hogy újabb kihallgatásai és hírei alapján ő nem kerülheti el a börtönt.

Kardos letartózkodásakor erőt vettem magamon, és felkerestem Somogyi Miklóst. Vele az ellenállási szoros kapcsolat után is össze-összejöttünk. Őszintén beszéltünk. Ő sem volt mindig „vonalas", egy időben kegyvesztett is lett Rákosinál, elküldték a szakszervezetből. Segítette a kollégiumi és népművészeti mozgalmat. A forradalmat azonban nem fogadta be – beszéltem vele –, ellenforradalomnak ítélte, és óvott tőle engem is. Kádár mellé állt, a Politikai Bizottság tagja lett, és a Szakszervezetek Országos Tanácsának elnöke.

Amikor Kardos miatt felkerestem, meghallgatott. Szomorú, de határozott hangon válaszolt. Ő nagyon szerette Lacit és a NÉKOSZ-t. Most azonban nem tehet semmit. Hiba volt, amit tett, neki magának kell felelnie.

De most utólag nem tudom, nem volt-e szerepe mégis abban, hogy amitől féltünk, nem következett be: Kardos Lászlót nem ítélték halálra.

LÁTOGATÁSOK SOMOGYI MIKLÓSNÁL???

A Nagy Imre-per. Ez már jóval később történt. Somogyi Miklós nyilván felfogta, hogy én, aki az ellenállás idején tanítványi tisztelettel hallgattam őt, most már csak inkább elnézéssel figyelek rá, és ha évente-kétévente meglátogattam, kerültem a politikát.

Ő is vívódhatott magával, mert egyszer szinte vallomásként hozta szóba a Nagy Imre-pert.

Valahol a Római-part környékén lakott. (Az utcát halála után egy ideig Somogyi Miklós utcának hívták.) Nem messze tőle állt egy szálloda, amely a Magyar Szocialista Munkáspárt birtokában volt, a forradalom után a Politikai Bizottság ott tartotta üléseit.

(A rendszerváltás után egy ideig még továbbra is a Magyar Szocialista Párté maradt, többek között itt tartotta, ha jól emlékszem, 2000-ben a párt elnöksége azt az ülését is, amelyben az akkori elnök, Kovács László és Horn Gyula a „trónkövetelő" Németh Miklóssal próbált egyeztetni. Ott is eszembe jutott az, amit Somogy tizenöt évvel azelőtt elmondott.)

Egy alkalommal Somogyi megállította az autót arra menet.

– *Látod, itt tartotta a Politikai Bizottság azt az ülését, amelyen a Nagy Imre-per döntését „készítettük elő".* (Így mondta, nyilván nem is gondolt arra, hogy ez az „előkészítés" maga jogtalanság.) Elérkezve a lakására, szinte vallomásszerűen folytatta. – *Kádár rögtön az elején közölte, hogy az ügyben a Szovjetumió Kommunista Pártja is meghozta döntését. Brezsnyev közölte Kádárral, hogy ragaszkodnak a fő felelősök kivégzéséhez, mert Magyarországon csak így lehet rendet teremteni. Ezt Kádár tudomásul vette. De mert tudta, hogy ha lesznek, akik másképpen szavaznak, az újabb konfliktusok lehetőségét nyitja meg, úgy határozott, hogy innen addig nem megyünk el, amíg nem születik egységes döntés. E célból kinyittatta a hálószobákat addig, itt maradunk.*

Az első szavazás – folytatta Somogyi – *nem volt egységes. Én is ellene voltam, mert féltem a következményektől. Másnap folytattuk. Kádár ellentmondást nem tűrő feszességgel fejtette ki a döntés szükségességét: itt nem lehet érzelegni, a szocializmus jövője függ tőle. Ezért, úgy emlékszem, harmadszorra, én is megszavaztam. Nem tehettem mást, de azt hiszem, jól tettem.*

Nem kérdezte a véleményemet. Én pedig hallgattam. De jellemző, hogy az esemény ilyen leírásával még sehol sem találkoztam. Lehet, hogy Somogyi Miklóson kívül más ezt nem merte elmondani, és ő is csak nekem?

Egyre világosabban látszott, hogy a kulturális vagy politikai életben sehol sem tudok elhelyezkedni. Kerestem állást, de minden lehető helyen (például az újságoknál) közölték, hogy nem tehetik, nem alkalmazhatnak. Lassan megélhetés után kellett tehát néznem.

Nem volt mit tennem, elmentem a Bánki Donát Felsőipariskola esztergályos-, pontosabban forgácsolótanfolyamra a betanított munkás címért. Egy hónapig tartott, egész napos elfoglaltságot jelentett. Nem könnyen törtem be, de végül egész jól belejöttem, és 1958. március 25-én „kitűnő" minősítéssel megkaptam bizonyítványomat.

GYERE, BODRI KUTYÁM

Térjünk vissza egy pillanatra a régebbi múltba. 1954-ben, néhány fiatal zenésszel együtt, a politikai megújhodást a zenére is ki akartuk terjeszteni. Bächer Mihály, Kórodi András (ahogy hívtuk: Gida), Blum Tamás voltak a vezető személyiségek. A célunk az volt, hogy igényes műsorral árasszuk el a művelődési otthonokat, klubokat – lendületes és érthető bevezető előadásokat tartunk hozzá, amit hozzáidomítunk az adott közösség ismereteihez. Hozzá is kezdtünk, nem sikertelenül, napokat töltöttünk együtt, bevontunk hozzá zenetudósokat, zeneszerzőket – Lendvai Ernőt, Ligeti Györgyöt (akkor még mint zenetudóst), Kurtág Györgyöt –, sokat voltunk együtt egymás családjával is. Megünnepeltük Lendvai új könyvét, Bächer Iván születését. (Szülei azt mondták, rám gondoltak, amikor az Iván nevet kapta.) A végén pedig ott volt a Nemzetközi Liszt zongoraverseny, már közvetlenül a forradalom előtt, amelynek én (mai szóval) kurátora voltam, és amelyen Bächer Misi megnyerte a második díjat. Az eredményt október 22-én hirdették ki.

A forradalom persze elsodorta zenei mozgalmunkat. Politikailag pedig nem értettük egyet: ők nem álltak a forradalom mellé. Ezért lassan eltávolodtunk egymástól.

Közben összebarátkoztam esztergályostanonc társaimmal. Voltunk vagy húszan, köztük néhány hozzám hasonló ötvenhatos – de a legtöbb igazi proli gyerek. Értelmiségi voltomat nem fitogtattam, ezért befogadtak. Munka után esténként kocsmáztunk – jobbára a Népszínház utca környékén, ott is igyekeztem a társaságba beilleszkedni – bár természetesen keveset ittam, mivel az alkoholt a szervezetem nem jól viselte.

Aztán egy idő után többször is énekelni kezdtek, természetesen magyar nótát. Az én bartókista népdalosságomnak ez persze idegen volt, a magyar nótákat azonban ismertem. (Már említettem, hogy szüleimnek ez volt az alapvető zenei világa.) Úgy gondoltam tehát, „when in Rome, do as the Romans do", és velük énekeltem.

Miután megkaptuk a diplomát, elhatároztuk, hogy még egy nagy közös bulit rendezünk. Így a következő délután a Líra sörözőbe mentünk, a Király utca sarkán, a Zeneakadémia mellett. Híres hely volt ez annak idején – a zenészek odajártak az akadémiai munka (tanítás vagy tanulás és különösen koncertek) után. Úgyhogy le is foglaltunk estére egy asztalt.

Megettük az uzsonnánkat, hörpintgettük borainkat, és mikor már elég volt a fejünkben, elkezdtünk énekelni. Éppen Seres Rezső dalainál jártunk – előbb elénekeltük a *Szomorú vasárnapot,* majd éppen a *Gyere, Bodri kutyámat* –, amikor megjelent Bächer Misi meg Kóródi Gida, és leültek a szomszéd asztalhoz. Nem vettem őket rögtön észre, de amikor rájuk esett a tekintetem, láttam, hogy elszörnyedve néznek engem. Akartam volna velük beszélni, de nem lehetett, mert arcukon mély undorral, hirtelen eltávoztak.

Mit tehettem, másnap felhívtam őket. Kicsit összejöttünk, elmondtam a helyzetet, megértették, nevettek. De a barátság nem tudott igazán megújulni. Persze nem a Bodri kutyám miatt, hanem mert ők elítélték ötvenhatot.

VISSZAKERÜLÖK A ZENEI ÉLETBE, A „MUZSIKA" SZERKESZTŐSÉGÉBE

Aztán 1958 tavaszán mégis a zenei életben kaptam állást: a *Muzsika* című folyóirat szerkesztőségében.

A lapot nemrég (1957-ben) alapították, Asztalos Sándor lett a főszerkesztője, ő pedig maga mellé vette az én egykori minisztériumi munkatársamat, Feuer Máriát. Marival – mint már mondtam – nagyon jól értettük egymást, ezért most rábeszélte Asztalost, hogy vegyen engem is oda. A minisztérium ugyan sokat morfondírozott rajta (Biszkuné lett 1958-ban a zenei főosztály vezetője), de végül elfogadta.

TALÁLKOZÁSOK DÉNES ISTVÁNNAL

Első találkozás. 1946/47-ben – mint a Muharay-együttes, majd a Szabadszínjátszók Szövetsége és a NÉKOSU kulturális aktivistája – sokfelé megfordultam a különböző ifjúsági mozgalmakban. Néptáncot tanítottam a Szakszervezeti Ifjúmunkás- és Tanoncmozgalom (SZIT) tanfolyamain. Beltagnak számítottam náluk, hetente többször is együtt voltam a vezetőséggel: Sándor Györggyel (a későbbi tévéalelnökkel), Bán Róberttel (a későbbi filmrendezővel) meg Dénes Pistával, a SZIT vezetőjével. Közvetlen volt a kapcsolat, természetesen tegeződtünk, és ha eljöttünk az irodából ebédelni, vagy valahová a „terepre", akkor szokás szerint együtt lógtunk a villamos ütközőjén.

Második találkozás. 1953-ban Dénes István már az újjászervezett egységes ifjúsági szövetség elnöke volt. Természetesen ő lett az abban az évben Bukarestben rendezett Világifjúsági Találkozó magyar küldöttségének vezetője, és engem kértek fel a kulturális küldöttség szervezésére. (Sok jó barátom volt a tagja, Melis Györgytől Csinády Dóráig.) Meg is hívtak az előkészítő ülésre az akkori székházba.

Dénes Pistát már régen nem láttam, ezért feltűnt, hogy alaposan megváltozott. Az egykor közvetlen kinézésű és modorú

munkásfiúból (rövid ujjú ing, micisapka) komoly úr lett, elegáns vasalt zakóval, feszes modorral.

– *Szevasz!* – mondtam beléptemkor.

– *Üdvözlöm, Vitányi elvtárs!* – válaszolta, és rám sem nézett.

– *Tegezz nyugodtan, ismerjük egymást* – mondtam sértődöttem, de nem válaszolt. Majd mikor a kultúra került sorra, ugyanolyan színtelen hangon adta meg a szót:

– *Most pedig felkérem Vitányi elvtársat, legyen szíves, ismertesse a kulturális program helyzetét.*

Le vagy szarva – gondoltam magamban, és nem törődtem vele többet. Kint Bukarestben, amikor találkoztunk, egy szót sem váltottunk.

Harmadik találkozás. 1958 decemberében már a *Muzsika* szerkesztőségében dolgoztam, és ezúton módom volt arra, hogy a szilvesztert – a Zeneművészek Szövetségének segítségével – Lillafüreden töltsük, egyebek közt a kitűnő karmester, Lehel György társaságában.

Délelőttönként lementünk a tóhoz. Be volt fagyva, nagyszerűen lehetett rajta csúszkálni. Az ember kicsit nekifutott, és jó tizenöthúsz métert tudott rajta siklani.

Egyik ilyen reggel feltűnt a jégen Dénes Pista. Azok közé tartozott, akik annyira kompromittálták magukat, hogy Kádárék is elvették minden funkcióját. De most egyszer csak majdnem a karomba futott.

– *Szevasz, Ivánkám!* – mondta, mintha csak mindketten a SZIT-ből jöttünk volna. – *Ez aztán a jó szórakozás!* – És a régi hangulatban folytattuk, de a politika témáját kikerültük.

Sohasem láttam többé. Nemsokára elhagyta az országot.

4

A Kádár-idők

TALÁLKOZÁSOK HEGEDŰS ANDRÁSSAL – 2–3.

1958. A forradalom után állás nélkül voltam. Híve maradtam Nagy Imrének, nem léptem be a pártba. Gondoltam, könyvet írok a zene pszichológiájáról. (Később meg is írtam, abból kandidáltam.) Bejártam a Széchenyi-könyvtárba, napokat töltöttem a falai között, és gyakran ott találtam Hegedűs Andrást. Rögtön kiszaladtunk a folyosóra beszélgetni. Látszott, hogy meg akarja magát értetni. Elmesélte, hogy mi történt vele azóta. Voltaképpen Moszkvában jött rá arra, hogy milyen marha volt, amikor szolgaian követte Rákosit. És amint erre rájött, tudta, hogy nem szabad folytatnia. Kaphatott volna funkciót, de nem akarta.

– *Még fiatal vagyok* – mondta. – *Elölről kezdem. Fel akarom magamban dolgozni, hogy mi történt.*

Ezután jó másfél évig gyakran találkoztunk. Mint két diák az egyetemen.

1988. Az Országos Közművelődési Központból jöttünk páran fiatal munkatársaimmal, hogy leüljünk valahol beszélgetni. A Batthyányi téren találkoztunk Hegedűs Andrással, és csatlako-

zott hozzánk. A fiúk-lányok nagy érdeklődéssel hallgatták, ő pedig egyre jobban belemelegedett. Persze a politikáról kérdezték. Azt mondta, ő már nem akar politizálni, inkább a politika filozófiája érdekli. Erre valamelyik fiatal megkérdezte, mi most a véleménye a marxizmusról.

Hegedűs készen volt a felelettel. – *Lenint meg kell tagadni és el kell vetni. Marxot pedig meg kell haladni. Ha nagyon akarjátok, ez életem tapasztalatának summája.*

CSALÁDI VITA GÖRGÉNYIVEL

Valamikor a hetvenes években Tőkei Ferencnél szilvesztereztünk. Rokon értelmiségiek jöttek össze. Tőkei felesége, Egry Margit rokonom, mivel dédanyám, Egry Irma volt, Szentpály László felesége. Gyermekkorom óta ismertem, és ezért Margitkának neveztem, a többiek akkor már Majának hívták. Az Egry család ugyanolyan ismert nemesi család volt Ugocsában, mint a Szentpály. Együtt voltak azon a gyűlésen, amelyen kimondták az „Ugocsa non coronat"-ot. A 19. század első felében egymást követték a főispáni székben. Ükapám, Egry János forradalmi szerepéről pedig már szóltam.

Ott volt Tőkeiéknél egy másik Egry rokon is, Majának közvetlen unokatestvére: Görgényi Ferenc. Filozófiával foglalkozott. És ott volt még Berend T. Iván, az MTA későbbi elnöke.

Jól szórakoztunk, és persze értelmiségi beszélgetést folytattunk, irodalomról, tudományról, efélékről. Nagy vita alakult ki köztem és Görgényi között valamilyen irodalmi kérdésről, olyasmiről. hogy ki a legnagyobb költő mostanában. Ezen aztán úgy éjfél után majdnem összevesztünk. Tőkei meg Margitka csitítottak bennünket, Berend pedig ironikus mosollyal hallgatta a családi viszályt. Aztán lecsendesedtünk, és végül békével váltunk el.

Két hét múlva találkoztam Görgényivel. Nevetve újságolta, hogy odahaza Makón a nagymamája nagyon megszidta.

– *Hallom, Feri, hogy milyen helytelenül viselkedtél szilveszterkor Tőkei Ferinél. Hogy csúnyán veszekedtél Ivánnal.*

– *Igen, nagymama, így volt. De mért volna ez baj?*

– *No hallod! Hát mert Iván az idősebb!*

GÖRGÉNYI KINEVEZÉSE A FILOZÓFIAI INTÉZET ÉLÉRE

Tőkei Ferenc már évek óta a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének igazgatója volt, de vissza akart lépni. Túl sok adminisztrációt jelentett ugyanis, ő pedig teljes erővel kínai kutatásaival akart foglalkozni. Mivel akkoriban több filozófiai tanulmányom jelent meg a *Filozófiai Szemlé*ben és másutt, arra gondolt, legyek én az utóda. Szólt is nekem, megbeszéltük, és azt mondtam, hogy próbáljuk meg.

El is ment a pártközpontba, Tétényi Pálhoz, aki akkor a Központi Bizottság titkáraként a tudományos ügyeket felügyelte. Elmondta a tervét, Tétényi bólogatott, jó javaslatnak tartotta. Feri azonban szükségesnek látta, hogy a végén elmondja rokonsági kapcsolatunkat. Tétényi erre tartózkodóbb lett, azt felelte, hogy akkor ezt meg kell gondolni.

Egy hét múlva behívatta Tőkeit, és közölte vele a döntést. Nem engem választottak, mivel nem nézne ki jól, hogy az új igazgató a régi rokona. Helyettem Görgényi Ferencet nevezik ki.

Tőkei Feri természetesen majd leesett a székről, és nagy erőfeszítéssel tudta csak elfojtani kitörő röhögését. De most már óvatos volt, és nem árulta el, hogy Görgényi még közelebbi rokona a feleségének, mint én.

ÁTLÉPEK A „VALÓSÁG"-BA

Jól éreztem magam a *Muzsika* szerkesztőségében, de közben a Hungáriában találkoztam két volt pataki diáktársammal, Kőrösi Jóskával és Lázár Istvánnal. Ők a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság (TIT) nemrégen alapított kéthavi lapjának, a *Valóság*nak szerkesztőségében dolgoztak. Lukács József volt a főszerkesztő, Kőrösi József pedig a helyettese. Miután a szerkesztőségek akkor mind egymás mellett voltak, egyre gyakrabban találkoztam Kőrösivel, nagyokat beszélgettünk, és írtam néhány cikket a *Valóság*ba.

A lap olyan sikeres volt, hogy a TIT elhatározta, átalakítja havilappá. Kőrösi lett a főszerkesztő (Lukács meg a *Világosságé*). Hívott, menjek át hozzájuk, és én természetesen mentem. Így alakult ki az új szerkesztőség: Lázár István (akit szintén Sárospatakról ismertem), Sükösd Mihály, Baranyi Antal. Félállásos szakmai szerkesztőként pedig Huszár Tibor és Simai Mihály. (Később Hernádi Miklós, Csák Gyula, Barth István.)

Ezzel belekerültem a tudományos és szellemi élet közepébe. Írók, szociológusok, közgazdászok, pszichológusok, történészek, művészek, újságírók forgatagába. A *Valóság* szellemi központtá lett, és ez elsősorban Kőrösi József érdeme.

GOND A KÁDERLAPOMMAL

Be kellett adnom az adataimat a Hírlapkiadó Vállalathoz. Két nap múlva a káderes magához hívatott. Nevére már nem emlékszem.

– *Furcsa ellentmondások vannak az anyagában. Három is. A párttagságának kelte kérdésére az a felelet, hogy 1944. (Mivelhogy elismerték ellenállási tevékenységemet.) Viszont utána arra, hogy tagja-e a pártnak, NEM a felelet. Aztán az áll, hogy soha nem volt katona. Viszont van katonai kitüntetése. Végül egyetemi végzettségére azt olvasom, hogy nincs. Viszont tudományos munkájára azt, hogy alelnöke a Magyar Tudományos Akadémia „Szemiotikai és művészetelméleti bizottságának". Hogyan lehetséges mindez?*

Elmagyaráztam neki. Mire elmosolyodott:

– *Hát ilyen az élet!* – mondta. És széttárta a karját.

Felvettek.

A „VALÓSÁG" FILOZÓFIÁJA

A következő volt a filozófiánk: Mit kell tenni? Nem kell fejjel nekimenni a falnak, hanem segíteni kell minden előrevezető lépést. Ahogy Kovács András filmje fogalmazta meg: el kell mennünk a *Falak*ig, de nem kell rajta betörni a fejünket, még szükség lehet rá. Vagy ahogy Karácsony Sándor Goethére hivatkozva mondta: *„Egy háború elvesztése malőr, egy parasztház leégése tragédia."* Jelmondatunknak tekintettük ezt, és azt mondtuk, ahhoz kell az igazi tudomány, hogy elmenjünk a *Falak*ig. Pláne, amikor éppen az efajta tevékenységek miatt a fal is egyre odább tolódott.

Részesei voltunk annak a nagy belső szellemi forradalomnak, amit én magam nem sokkal később új reformkornak neveztem. Horváth Zoltán nyomán, aki először is a századforduló első évtizedét – Ady, Bartók, Kodály, Csontváry, Rippl-Rónai, Babits, Móricz, Szabó Ervin, Jászi, Ferenczi –nevezte második reformkornak. Én ehhez tettem hozzá a harmincas éveket – még mindig Bartókkal és Kodállyal, valamint József Attilával, Radnótival, Nagy Lajossal, Németh Lászlóval, Veres Péterrel, Máraival, Hajnal Istvánnal, Bibóval, Erdeivel, Bernáthtal, Berénnyel stb. – harmadikként.

Most pedig a hatvanas évek új nemzedéke hozta a negyedik reformkort. Jancsó Miklós, Kovács András, Szabó István, Nagy László, Juhász Ferenc, Mándy Iván, Konrád György, Szervánszky Endre, Maros Rudolf, Kurtág György, Ligeti György, Bálint Endre, Ország Lili, Papp Oszkár, Kondor Béla, Eck Imre, Berend T. Iván, Ránki György, Hanák Péter, Szűcs Jenő, Szelényi Iván, Huszár Tibor, Mérei Ferenc, Kornai János, Heller Ágnes, Márkus György, Fehér Ferenc. (A lista természetesen hiányos, csak példa gyanánt

szolgál.) Mindennek alapja pedig a magyar gazdaság átalakítása, a Nyers Rezső-féle új gazdasági mechanizmus szellemében.

Különös korszak volt. Be voltunk zárva a sztálini rendszer közepébe, de abban most nyílt egy újabb repedés. Újabb – mert az első, a nagy és az igazi, az 56-os forradalomban keletkezett. Ez világtörténelmi volt, de igazolva láttam azt a korábbi gondolatomat, hogy a külső forradalmak világtörténeti korának 1956 lett a vége. Most a belső forradalom következik. És a Nyers-féle reform reménnyel töltött el. 1990 nem lett volna békés 1956 és 1968 forradalmai nélkül.

Mindazonáltal közülünk is még mindig sokan osztoztak abban a reményben, hogy a belső megújulással, „reformmal" a rendszert meg is lehet tisztítani. Különböző mértékben és különbözőképpen vélekedtünk erről. Már kialakult egy szárny, amely egy következő nagy forradalomban reménykedett. Mindez, természetesen, ezer módon kapcsolódott össze sajátos vegyületté, olykor ugyanabban az emberben.

Ma sokszor úgy akarják beállítani, mintha az akkori értelmiségben már pontosan elkülönültek volna ezek a vonalak. A későbbi legnagyobb ellenállók között volt, aki cikkeiben 56 után egy ideig még ellenforradalomként ítélte el 56-ot, hogy aztán az ultrabalon átváltson liberalizmusba. Másrészt voltak, akik a szélsőjobb felé húztak, az antiszemitizmust melengették, de ők jobbára hallgattak. Csurka például sokszor volt vendégünk, vagy nálunk kártyázott Kőrösivel, vagy lent a Hungáriában Réz Pálékkal.

MUNKÁM A „VALÓSÁG"-BAN: A MODERN MŰVÉSZET VÉDELME

Nagyon beleillett a *Valóság* profiljába, hogy a művészet (és a tudomány) új jelenségeit elemezzem, érvet adjak a dogmatikus támadások elleni védelmére. Legtöbb ilyen cikkem a *Valóság*ban jelent meg, de néhány közülük a *Népszabadság*ban, *Magyar Nemzet*ben, *Új írás*ban, *Élet és Irodalom*ban. Írtam olykor szabályos kritikákat is, de ezek az írások többek voltak ennél: kritikai apológiák.

Kikkel foglalkoztam? Az irodalomban Mándy Ivánnal, Konrád Györggyel, Simonyi Imrével. A filmben Jancsó Miklóssal, Kovács Andrással, Bacsó Péterrel. A zenében mindenekelőtt Lendvai Ernővel és még mindig Bartókkal. A képzőművészetben Papp Oszkárral, Bálint Endrével, Gyarmathy Tihamérral és egy nagy botrányt kiváltó cikkben („Visszautasítottak és nem jelentkezők kiállítása" – *Népszabadság*, 1968. június 9.) az egész modern irányzattal. A táncművészetben Eck Imrével, Tímár Sándorral.

Külön említést kell tennem ezeknek a cikkeknek a hatásáról, társadalom- és kultúrpolitikai hátteréről. Cikkeim abba a folyamatba illeszkedtek bele, amelyben a *Valóság* a legkülönbözőbb modern irányzatokat védelmezte – és ebben valóban elment a „falakig".

Cikkeim mögött gyakran mozgalmi jellegű tevékenységek állottak. A zenében Feuer Máriával, Strém Kálmánnal (a későbbi hangversenyrendezővel) és Láng Istvánnal (akkor a Zeneművészeti Szövetség főtitkárával) alkottunk „véd- és dacszövetséget". Hivatalosan is munkacsoporttá szerveződtünk, és eljutottunk odáig, hogy a szövetség vezetőségével tartott vitán próbáltuk az új zenei irányzatok szabadságát megvédeni. Támogatva az Új Zenei Stúdiót (Jeney Zoltán, Vidovszky László, Sáry László), akik szintén ott voltak az ülésen. Itt is elmentünk a falakig.

Hasonló volt a helyzet a táncban is. Évtizedes barátság fűzött Körtvélyes Gézához (a Magyar Táncszövetség titkára). A néptáncosok közül Rábai Miklóshoz, Falvay Károlyhoz (Molnár István első számú tanítványa), Timár Sándorhoz, Novák Ferenchez, Kricskovics Antalhoz. A balettben az idősebb Harangozó Gyulához, Fülöp Viktorhoz, Lakatos Gabriellához, Kun Zsuzsához, Seregi Lászlóhoz. Egész közeli barátságban voltam Eck Imrével és egész csoportjával. Én készítettem vele az első televíziós interjút (nekem is ez volt az első tévés szereplésem). Dienes Gedeonnal és Körtvélyes Gézával pedig megalapítottuk a Tánctudományos Munkaközösséget, amelynek sokáig elnöke voltam.

Ugyanez volt a képzőművészetben. Említett cikkem szerint az 1968-as évi országos kiállításon „csak" a következők nem szerepeltek: Bálint Endre, Bencze László, Fekete Nagy Béla, Gyarmathy Tihamér, Hornyánszky Gyula, Kassák Lajos, Korniss Dezső, Martyn Ferenc, Orosz János, Ország Lili, Papp Oszkár. A modern irányzatok akkori élgárdája.

A cikknek frenetikus hatása volt. A hivatalos képzőművészeti szervek őrjöngtek, a kultúrpolitika felemelte a mutatóujját, de valami mégis változott. Az ilyen kiállások ahhoz vezettek, hogy Aczél György érvényt adott az általa meghirdetett támogat-tűr-tilt hármasságnak, és így ezt a művészetet, ezeket a művészeket a tiltott helyett lassan átsorolták a megtűrt kategóriába. Ők pedig kihasználták a lehetőséget – megnyíltak a „tűrtek" kiállításai, amelyek lassan nagyobb visszhangot keltettek, és több embert ment el rájuk, mint a támogatottakra.

Én pedig továbbra is szoros baráti kapcsolatban maradtam jó néhány irányzat jelesével. Mindenekelőtt régi muharaysta barátommal, Papp Oszkárral, aki hozzám hasonló utat járt végig az ifjúkori Dózsa-képektől a szürreális nonfigurativitásig. Az európai iskolások közül Gyarmathy Tihamérral, Fekete Nagy Bélával, Bálint Endrével. A vásárhelyiek közül Kurucz Dezsővel és persze Szabó Ivánnal. Aztán az új nemzedékből Bak Imrével, Csiky Tiborral, Fajó Jánossal, Hencze Tamással, Nádler Istvánnal, akik összetartó csoportot alkottak. Mindegyiktől tanultam, és az ő ihletésükkel kezdtem dolgozni a képzőművészet, pontosabban a festészet szemiotikai alapjain. És ebben a munkában alakult ki szoros együttműködésem a hasonló gondolkodású művészettörténészekkel, Zsigmond Attilával, Rózsa Gyulával, majd P. Szűcs Julival.

TALÁLKOZÁS P. SZŰCS JULIANNÁVAL

Különös élmény volt a találkozásom Szűcs Julival. Beszélgetni kezdtünk a képzőművészetről – amihez ő nagyon értett, én meg

csak konyítottam. Nekem széles körű és sokoldalú személyes tapasztalataim voltak a társadalom különböző rétegeinek magatartásáról. Ő pedig a pesti – ha úgy tetszik, polgári – értelmiség körében eszmélkedett. Ráadásul húsz év „előnyöm" (más szempontból hátrányom) volt a tapasztalatok kiszélesítésében.

Első hosszabb beszélgetésünk alkalmával ezért felvetettem a nagy kérdést – ami nemcsak a képzőművészetet érintette (azt is), hanem az egész magyar szellemi életet.

– *Két vitás kérdés hatja át az egészet* – mondtam. – *Az egyik, hogy mi a modernség, a másik, hogy mi a magyarság, és a kettő hogyan viszonylik egymáshoz. Melyik a fontosabb, és lehet-e a kettőt egyeztetni?*

Juli azonban megállított.

– *A kérdés így le van egyszerűsítve* – mondta. – *Mert nincsen egyféle magyarságtudat. Más az, aki a magyarságon valami ősinek hitt férfiasságot gondol, ami szemben áll egész Európával és az egész világgal. A hatalomban látja lényeget, és könnyen jut el a diktatúráig és a fasizmusig. Egész más az a magyarság, amely felismeri a magyar ugar és az európai magyarság kettőségét, és előre akar belőle kitörni a demokrácia felé. Nekik a magyarság anyag, nem tartalom. Ez Ady, Bibó és József Attila magyarsága, És megint más az, amely csak az üres formát látja a nemzeti jellegben, nem a lényeget.*

A másik oldalról pedig, a modernség sem ugyanaz. Az egyik fajta minden kötöttségtől el akar oldozódni, így a nemzettől és a rációtól is, de ezek után elvész a semmiben. A másik viszont „túllép a mai kocsmán", de feldolgozza és magában hordozza a múltat és a magyarságot is.

Ha ezek után ezeknek az álláspontoknak a kombinációit nézed, (mert a magyarkodók is különbözőképpen viszonyulnak a modernséghez – a forradalmárok pedig a magyarsághoz), akkor megrajzolhatod az egész szellemi körképet. Nemcsak a képzőművészetét, de az egész szellemi életét, sőt a politikáét is. Vannak magyarkodók, akik Európában akarnak magyarkodni, és vannak, akik azon kívül. Vannak, akik demokráciát akarnak, és vannak, akik diktatúrát. Vannak modernek, akik egy új Európában is ápolni akarják nemzeti hagyo-

mányainkat, és vannak, akiket ez nem érdekel. És vannak olyan modernek is, akik demokrácia helyett a saját diktatúrájukat akarják.

Lenyűgözve hallgattam. Egy ennyire máshonnan jött ember egyszer csak nálam tökéletesebben megfogalmazza az én nehéz harcokban kiizzadott gondolataimat. Felrajzolta a magyar politikai társadalom belső struktúrájának azokat az alapvonásait, amelyek – sajnos – mindmáig jelen vannak.

Megértettem, hogy összetartozunk. És ez az érzés megmaradt az azóta eltelt több mint harminc éven át.

Történetek a „Valóság" idejéből

KŐRÖSI JÓSKA SZOFISZTIKÁI

Kőrösi azért bírta végigcsinálni a számára rendelt fordulatos életet, mert a sors egy rendkívül szofisztikált életszemléletet alakított ki benne. Többször szembenézett a halállal (kivették a fél veséjét), megtanulta, hogy ne várjon semmit, és úgy menjen el a falakig.

Ez a szofisztikáció egész modorát és beszédstílusát jellemezte. Sajnos azonban olyan magától értetődően, hogy nem jegyeztük meg mondásait. Legfeljebb néhányat. Most kettőt idézek.

Az első. A szerkesztőség tagjai, természetesen, sokat utaztak vidékre. Egyszer valamelyikünk megjött Debrecenből, és másikunk azt kérdezte tőle:

– *Mondd, milyen ott most a kaja?*

Kőrösi erre elmosolyodott, és így foglalta össze.

– *Látjátok, ilyen az élet útja. Amikor fiatalok voltunk, és egyik barátunk elutazott Debrecenbe vagy máshová, megszállt a Bikában vagy máshol, amikor megjött, mi azt kérdeztük tőle: „Milyenek ott most a nők?"*

Most, hogy középkorúnak lehet minket nevezni, már máshol jár az eszünk. Inkább azt kérdezzük: „Milyen ott most a kaja?"

De közeledik az idő, amikor új gondjaink támadnak. Amikor már ugyanilyen szenvedéllyel azután érdeklődünk: „Mondd! Milyenek ott a vécék?"

A második. Ültünk a szerkesztőségben, és próbáltuk végigelemezni az éppen akkori helyzetet. Kőrösi egy ideig maga is részt vett ebben, majd sokáig csak nézett bennünket. Végül szinte valamennyien egyszerre ránéztünk, hogy most már ő is mondja el a magáét. Ő visszanézett, és szomorúan így szólt:

– *Hallgatlak benneteket. Negyvenkilenc százalék reménység, ötvenegy százalék kiábrándultság.* – És itt felemelte a hangját. – *Hogy ti milyen világban éltek!*

Mindkét mondás szállóigeként élt tovább közöttünk. Most újra sokat gondolok rájuk, különösen a másodikra. Attól félek, megvan az oka.

BESZÉLGETÉSEK BIBÓ ISTVÁNNAL

Említettem már, hogy Bibó Istvánnal a negyvenes évek végén kerültem kapcsolatba, ami ígéretesen indult, de a „fordulat évével" megszakadt. Újraindult azonban a hatvanas évek végén, amikor már a *Valóság*ban dolgoztam, és Bibóék (eredetileg apósa, Ravasz László református püspök) lakásától néhány száz méterre költöztem.

A 91-es buszon találkoztunk hazafelé menet. Én nem ismertem volna meg, de Széll Jenővel volt együtt, akit viszont (mint a Népművészeti Intézet volt igazgatóját) jól ismertem. (Széll is errefelé lakott.) Leszálltunk a buszról, és én azzal leptem meg Bibót, hogy édesapja könyveit kezdtem dicsérni.

Idősebb Bibó István a néprajz tanára volt a szegedi egyetemen. Egy antikváriumban bukkantam rá néhány könyvére, melyeket azonnal elolvastam, és valóban zseniálisnak találtam. A természeti népek kultúrájáról írt, például számok, a matematika használatának módjáról és szintjéről.* Én akkoriban a színelmélettel

* Bibó István: *A számok jelentése és a gondolkodás alapformáinak története.* Budapest, 1917, Dick Manó kiadása.

és a zenei struktúrák elméletével foglalkoztam, és nagyon sokat tanultam belőle.

Bibót természetesen kellemesen lepte meg, amit mondtam, hiszen édesapja munkásságát már jórészt feledés borította. Mosolyogva búcsúztunk a lakása előtt.

Két nap múlva, amikor hazamentem, hétéves fiam a következő hírrel fogadott. *„Itt járt valami bácsi, azt hiszem, egy házaló. Könyveket hozott, biztos el akarta neked adni. Itt is hagyott egyet."*

Bibó akkoriban nem nagyon figyelt az öltözködésére, nem látszott rajta sem a professzor, sem a miniszter. Természetesen ő volt. Édesapja egy másik könyvét hozta el ajándékba.

TALÁLKOZÁS TOM LANTOSSAL

A *Valóság*ban Vas Anikó volt az olvasószerkesztőnk. Nagyszerűen látta el a feladatát, szorgalmasan, profi módon és megértően. Egyenrangú társunk volt.

Pedig rettenetes múlt állt mögötte. 1944-ben éppen 18 éves volt, a zsidógimnázium végzős növendéke. Szüleit megölték, őt is kivitték a Duna-partra, de valahogy megmenekült. Hosszú történeteket tudott mesélni a bujkálásáról.

Ezt sohasem heverte ki egészen, de nem ideges lett, vagy agresszív, hanem nyitott minden baráti szóra; csak éppen arra nem volt ereje, hogy a benne lévő képességeket ennél jobban kibontsa.

Már ismertem egy másik lányt, ugyanebből az osztályból, Vereczkey Mimit, aki viszont az Állami Népi Együttes énekkarának volt a tagja.

Egy harmadik lány is, Bán Ági, illetve lánynevén Somló Ági, a gazdagabb réteghez tartozott, apja egykor a pesti Moulin Rouge tulajdonosa és ékszerkereskedő volt egyszerre, de 1946-ban áttette székhelyét New Yorkba.

Aztán még felbukkantak újabbak is, a nevükre már nem emlékszem. Gyakran összejöttek a Hungária kávéházban vagy Vas Anikó lakásán. A kávéházban és olykor Anikónál mi, a szerkesztőség

tagjai is gyakran találkoztunk velük, és elvezettel vettünk részt a beszélgetésben.

Egyik osztálytársuk a férjével együtt Amerikában élt. 1965 nyarán Bán Ági jelentette, hogy a férj most hazajön két hétre, és kérik, hogy segítsünk neki programjaiban. Lantos Tamásnak hívják, de ő már a Tom Lantos nevet használja.

Tom meg is érkezett, és szinte nap mint nap együtt voltunk vele. Már kissé idegen akcentussal beszélt magyarul, de nyelvtanilag helyesen. Voltak persze külön programjai is, de sok időt töltöttünk együtt. Megkönnyítette a helyzetet, hogy autót bérelt, és azzal vitt mindenfelé. Elmondta, hogy odakint egyetemi tanár, és nagyon élvezi. Sokat beszélt a lányoknak feleségéről, Anettről, a lányok osztálytársáról (egyébként Gábor Zsazsa unokatestvéréről).

Búcsúzáskor valamennyien összejöttünk Bánék rózsadombi villájába. Lantos szeretetre méltóan viselkedett, és többszörösen kinyilvánította, hogy nagyon jól érezte magát idehaza.

– *Nem volna kedved vagy kedvetek akkor hazajönni?*– kérdezte Ági. – *Itt is lehetnél egyetemi tanár.*

– *Mit képzelsz? Itt azért mégis diktatúra van, még ha most kicsit moderált is. Ti nem is tudjátok, mennyivel jobb szabadságban élni. Én pedig meggyőződéses liberális vagyok. Elárulok nektek egy titkot. Arra készülök, hogy bekapcsolódjak a politikai életbe!*

VÁRATLAN SIKEREM A VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETÉBŐL

Az ötvenes végén, amikor még a *Muzsika* szerkesztőségében dolgoztam, munkahelyem sok más lappal és könyvkiadóval együtt New York – Hungária házban volt. Sok-sok értelmiségi volt együtt, akik hasonlóan láttuk a világot.

Én különösen jóban voltam az irodalmárokkal is, unokatestvéremmel, Lator Lászlóval, az ő feleségével, Pór Judittal, valamint Réz Pállal, Domokos Mátyással és a többiekkel.

Így ültünk egyszer együtt. Nagy irodalmi eszmecseréket folytattak, engem – mint zene- meg tánckritikust – kicsit kívülállónak tekintettek, nemigen vontak be. Ez nem zavart, élveztem a társaságukat, csak néha vakkantottam egyet-egyet.

Ez alkalommal közöttünk volt a kiváló erdélyi költő, Kálnoky László is. Éppen az ő új munkájáról beszélgettek: Racine valamely drámájának fordítását vállalta, és megjegyezte, hogy ez úttörő munka lesz, mert még sosem jelent meg magyarul.

Hoppá! – gondoltam magamban. Én akkor ugyanis éppen a táncművészet történelméről írtam könyvet (ami aztán *A tánc* címmel a Gondolat Kiadónál jelent meg). Sokat foglalkoztam benne Noverre-rel, a klasszikus balett 18. századi legnagyobb alakjával. Az ő leghíresebb műve Racine *Horatiusok és Curiatiusok* című drámájának színpadi változata. A darabot részletesen ismertettem, és be is szereztem annak még a 18. század végén megjelent magyar fordítását.

Ezért közbeszóltam, tárgyilagosan szakértői hangon.

– *Azt hiszem, tévedtek. Hadd idézzek egyetlen sort az 1781-ben megjelent magyar fordításból. Camilla, a Horatiusok húga és a legidősebb Curiatius fiú menyasszonya így támad bátyjára. „Róma, haragomnak egyetlen tárgya! Róma, szerelmemnek egyetlen gyilkosa!”*

Őszinte csodálkozással, szinte rémülettel néztek rám. Én azonban ki akartam használni a helyzetet, ezért azt mondtam, hogy bocs, sürgős dolgom van.

De azután többször hívtak, ha Kálnoky Pestre látogatott.

A TŰZOLTÓ FŐPARANCSNOK-HELYETTES KARAGANDÁBAN

N. Árpád (nem nevezem teljes nevén, mert „kényes” a történet), nagyszámú unokatestvéreim egyike. Fiatalabb nálam pár évvel, de 1945 után már elég öreg volt ahhoz, hogy néhány barátjával együtt egy naiv szovjetellenes szervezkedésbe keveredjen. Az oroszok elfogták, és elhurcolták. Különböző táborokban volt, főleg Kazahsztánban. Jól viselkedett, kitűnően megtanult oroszul, ezért kiengedték, sőt állást kapott, tűzoltó lett, majd tűzoltó főparancsnokhelyettes Karagandában. A hatvanas években engedték haza. Itt aztán orosz nyelvtudásából élt. Méghozzá elég jól, amihez az is hozzátartozott, hogy nagy lendülettel szeretett udvarolni.

Ezt a történetet szerettem elmesélni, mert mindenki jót nevetett Karagandán. Elmeséltem például Papp Oszkáréknál. Ő – közismert néven Japi –, a Muharay-együttes egykori tagja, ismert festő lett. A képzőművészeti kollégiumban együtt állított ki (az akkor még szintén festőnek készülő) Nagy Lászlóval. Előbb Pogány Ö. Gáborral együttműködve a realizmust kereste, aztán az első között fordult a modern irányzatok felé. Ugyanezt tette a politikában 56-ban. Képeit már nem tudta eladni, de Pogány Ö. Gábor rendes volt, restaurátori állást biztosított neki. Modern képei viszont illegális hírt biztosítottak számára. Lakására minden vasárnap tízesével jöttek a látogatók, az értelmiség élvonalából.

A háziasszonyi tisztet Japi édesanyja, Radákovich Mária néni látta el, Vas Gereben leszármazottja és (mint később nyilvánosságra került) Kosztolányi Dezső egykori szerelme. (Mi csak annyit láttunk ebből, hogy Japi szobájában volt egy kép, mely az ötéves Japit, Mária nénit és Kosztolányit együtt ábrázolta.) Mária néni akkor már Festetich Bennóval élt együtt. Nem házasodhattak össze, mert akkor nem járt volna (albérlet címen) a harmadik szoba, és Japinak sem maradt volna meg a műterme.

Mikor ott elbeszéltem Árpád történetét, mindenki kacagott. Bennó bácsi azonban értetlenül nézett. – *Nem értlek benneteket* – mondta –, *mit nevettek. Nincs ebbe semmi különösen. Hiszen az én nagybátyám, Széchenyi pasa is tűzoltó-főparancsnok volt Konstantinápolyban.*

Ugyanezt meséltem el a *Valóság* szerkesztőségében is, egy nagyobb társaság előtt. Ott volt Lévai Juli is. Nemrég végezte el a pécsi egyetemet, és már részt vett néhány zenei kutatásban, publikált is. (Ma az *Esély* című folyóirat szerkesztője, közben egy ideig a *Galamus*nál is dolgozott.) Mindannyian nevettünk.

Juli utána elindult haza. A *Valóság* szerkesztősége az akkori Lenin körút 5.-ben volt, innen lement a körút és a Rákóczi út sarkán lévő aluljáróba, és nézegetette a kirakatokat. Egyszer csak megszólította egy fiatalember. Beszélgetésbe kezdtek. A fiú egyre közvetlenebb lett, hívta Julit, hogy töltsék együtt a délutánt. Fel akarta magára hívni a figyelmet, mondta, hogy mi mindent tud, oroszul is beszél, tolmácsol és fordít.

Juli akkor felemelte a tekintetét, szigorúan ránézett a fiúra, és azt kérdezte:

– *Ugye maga volt a tűzoltó főparancsnok-helyettes Karagandában?*

Árpád – mert ő volt – dermedt ijedtséggel válaszolt:

– *Ezt honnan tudja?*

Juli tanáros fölénnyel viszonozta:

– *Tudjuk mi az ilyesmit!*

Megfordult, és elment. A lépcsőről visszanézett, Árpád meg sem mozdult.

CSÚCSÉRTELMISÉGIEK ÉS KÖNNYŰ LÁNYOK

A Hungária kávéház (a korábbi és későbbi neve: New York) valóban olyan volt, mint amilyennek beszélték: az értelmiség „krémjének" találkozóhelye. Megfordult ott mindenki Pilinszkytől Mándyig, Csurkától Hernádi Gyuláig, Németh Lajostól Bálint Endréig, Jancsó Miklóstól Bacsó Péterig, Heller Ágnestől Kardos Lászlóig, Lázár Vilmostól Rajk Júliáig és természetesen a sajtóház és a környékbeli lapok gárdája is (a *Népszabadság*tól és a *Magyar Nemzet*től a *Valóság*ig.) Meg az érdeklődők serege, közöttük néhány lány. Nem feltétlenül pénzért szolgáltató utcalányok, hanem akik nem kötelezték el magukat, de ha éppen kedvük volt rá, szívesen eltöltöttek egy-két órát valamelyik fiatalemberrel.

Ott ültek egész vagy fél napokat a kávéházban. Ha lementünk a szerkesztőségből, sokszor kerültünk egy asztalhoz. És részt vettek az értelmiségi dumáinkban.

Egyszer például a *Valóság* szerkesztőségeinek tagjai kávézgattak együtt, és a szerkesztés nehézségeit tárgyalgattuk. Én éppen azt magyarázgattam, hogy végre befejeztem X. Y. fiatal filozófus új tanulmányának átírását. X. Y. fontos dolgokat írt, de lehetetlen bikkfanyelven, ami nálunk úgy nem jelenhetett meg. Nekem jutott, mint Lukács-tanítványnak, hogy átírjam magyar nyelvre, de tényleg rettenetes sokat kellett vele küszködni. Féloldalas mondatszörnyeket alkotott, tele közbeszúrt utalásokkal, amelyekkel és miáltalokkal.

Ekkor megszólalt az asztalnál ülő lány, nevezzük Z-nek.

– *Igazatok lehet. Én is mindig mondom neki, hogy operáltassa meg már a heresérvét, mert rettenetesen kuszált a kinézete.*

Láttuk, hogy egyetértünk, csak a szempontok különböztek.

NAGY GYULA ÉS A FALÁBÚ NŐK

Említést tettem már Nagy Gyuláról, akit az ellenállásban ismertem meg, a Munkácsy utcai csoportnak volt a tagja. Ő 1945 után újságíró lett, de csak ritkán találkoztunk. Amikor aztán 1957-ben a New York házba kerültem – akkor az volt a sajtóház –, ismét gyakrabban. Én a *Muzsika* szerkesztőségében dolgoztam, ő pedig adminisztratív feladatokat látott el.

Ismét találkoztunk tehát, és sokszor voltunk együtt a kávéházban. 1945 óta furcsa változásokon ment keresztül. Az egyik, hogy buddhista lett. Ő akart lenni a buddhista egyház magyarországi főembere – nem tudom, milyen eredménnyel, csak azt tudom, hogy mindenfelé tárgyalt róla. Néha elővette a mindig magánál hordott kis imamalmát. A másik változás (ha változás volt, de most nyíltan beszélt róla) szexuális természetű. Megmaradt ugyan a másik nem mellett, de – amint mondta – a különös esetek érdekelték. Például a falábú nők. Több kalandja volt ebben a témakörben. Azt mondta, azért teszi, mert ezek a lányok különösen hálásak, ha valaki figyelemmel foglalkozik velük.

Gyulát egyszer valamiért kiküldték Párizsba. Amikor hazajött, egészen fel volt lelkesedve. Azt mondta, megtalálta álmai asszonyát, akinek, természetesen, fából van az egyik lába. Jellemzésül elmesélte a kezdet gyönyörűségét.

Arra már nem emlékszem, hogyan kerültek össze. Volt valaki, aki ismerte Gyula mániáját, ő hozta létre a találkát. Egy ideig elüldögéltek egy kávéházban. Nagyon jól elbeszélgettek (Gyula tudott franciául). Szó szót követett, egyre bensőségesebbek lettek, és a lány meghívta Gyulát a lakására.

Nem volt messze, odasétáltak. A nő egy balesetben veszítette el fél lábát, de utána is vigyázott az alakjára. Felmentek az emeletre, és megálltak az ajtónál. Akkor következett a csoda, mely Gyulát megigézte.

A lány az ajtó előtt egy kecses mozdulattal félig felhúzta a szoknyáját. Kilátszott alóla a falába, oldalt három szög volt beleverve, a kulcsok és a pénztárca azokra volt felakasztva. Levette tehát a kulcsot, és kinyitotta az ajtót.

Gyulát ebben a pillanatban elfogta a forróság.

RAJK JÚLIA ÉS LÁZÁR VILMOS A NEW YORK KÁVÉHÁZBAN

Egy alkalommal azért találkoztak ott, mert a sopronkőhidai fegyház rabjainak listáját akarták összeállítani, feltüntetve, hogy kinek mi lett a sorsa később. Meghívták több sorstársunkat, így én is ott voltam.

Vették sorra az elítélteket. *Bajcsy-Zsilinszky Endre – kivégezték... ...Topa István – kivégezték... ...Kállay Miklós – továbbvitték Németországba... ...Révai Kálmán – őt szegény Lacikám végeztette ki... ...*És így tovább.

CSURKA ISTVÁN TERVEZETE DÓZSA GYÖRGYRŐL

Volt egy rendszeres ultiparti a kávéház lenti ebédlőtermében, amelynek, többek között, rendszeres részvevője volt Czibor János, Réz Pál és Csurka István. Csurka sokszor feljött a *Valóságba* is, és ott Kőrösi Józseffel meg Sükösd Mihállyal verte a lapot.

Az egyik ilyen alkalommal Csurka elmondta, hogy Dózsa Györgyről készül drámát írni.

– Nem a szokásos történetet akarom újra elmondani, nem Dózsát a hőst és mártírt meg a tüzes trónt. Hanem azt, hogy mi történik akkor, ha Dózsa György győz. Megválasztják királynak, az új dinasztia atyjának. Ő pedig meg akar felelni a feladatnak. Első dolga: megszilárdítani a hatalmát, megerősíteni az országot, hogy védekezni lehessen a török veszedelemmel szemben. Vannak azonban, akiknek ez nem tetszik, védik a maguk hűbéri birodalmat, sőt fegyvert fognak. György király legyőzi őket, és vezérüket tüzes trónra ülteti. Mert ez van benne a magyar történelem logikájában.

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS ALAPJA: NO CSI – NE CSI

A hetvenes években többször voltam az UNESCO rendezésében tartott kultúra-szociológiai konferencián Nyugat-Európa különböző városaiban. Egy alkalommal Nürnbergben voltunk, és a zárófogadáson vendégként megjelent egy külföldön élő magyar, akit a rendezők nagy tisztelettel fogadtak. Hegedűsnek hívták, a keresztnevére nem emlékszem. Már 1945 után elment Magyarországról, itthon nem is tartották számon. A kintiek azonban elmondták, hogy hosszú ideig Szingapúrban élt, és nagy szerepe volt a városállam gazdasági fellendülésében. Éveken át ő volt ott a gazdasági miniszter.

Szingapúr abban az időben gazdasági csodának számított. A kínai és az indiai csoda még nem kezdődött el, Szingapúrban azonban végbement egy olyan váratlan modernizáció, amely eladdig páratlan volt.

Nagy érdeklődéssel vártuk tehát őt Fukász Györggyel. (Ő volt a másik magyar a konferencián). Hegedűs meg is tisztelt bennünket, mellénk ült, sok mindenről érdeklődött, de ő is őszintén megnyilatkozott.

– *Tudjátok* – mondta –, *nem volt könnyű dolog. Szingapúrnak az volt a hátránya, és az lett az előnye, hogy teljesen vegyes a lakossága. Egyaránt élnek ott malájok, kínaiak, indiaiak és fehér emberek, jobbára hollandok és amerikaiak. Közöttük kellett egyeztetni, és ez nem ment könnyen. Nekem, mint magyarnak, különösen nem – mert hát mit ér ott az ember, ha magyar? De megtanultam a dolgot a hasznomra fordítani.*

Egy kínai taoista volt a tanítómesterem. Azt mondta, hogyha ott leülünk együtt, különböző nemzetiségű és érdekeltségű emberek, legelőbb is meg kell találni a közös hangot és a közös érdeket. Azzal kell kezdeni, hogy „no csi – ne csi". Ami kínaiul azt jelenti, hogy „te is tudod, én is tudom". Vagyis meg kell találnunk azt, amit közösen tudunk, amiben egyetértünk. És akkor lehet továbblépni. Én ezzel értem el sikereimet.

KÉSEI FÉLTÉKENYSÉG

1975-ben felkértek, hogy egész órás interjút készítsek Dienes Valériával. Vali néni akkor kilencvenhat éves volt, nemzedékének egyik nagy alakja. Az egyik első nő, aki az egyetemen (még a 19. század végén) matematikát és filozófiát végzett, tagja volt a Galilei-körnek – férjével, Dienes Pállal együtt, aki aztán egyetemi tanár lett, és mivel szerepet vállalt az 1919-es forradalomban, emigrált, majd Londonban lett híres professzor.

Vali néni közben még a tízes években Párizsban tanult filozófiát Bergsontól, és ő lett a magyar fordítója. Itt ismerkedett meg Isadora Duncan táncművészetével is, elvégezte tánctanfolyamát, és amikor hazajött, mozgásművészeti csoportot alapított.

Kilencvenen felül is bámulatos szellemi frissességgel beszélt a modern filozófiáról, művészetről, művészetelméletről. Amikor egyszer a Magyar Tudományos Akadémia frissen alakult Szemiotikai Munkacsoportjával konferenciát tartottunk – Umberto Eco nyitotta meg –, ő is hozzászólt, és mindenki csodálkozott, milyen értően kommentálta (több nyelven is) az akkor forradalmat jelentő legfrissebb gondolatokat.

Az interjúban – amely több mint egy óráig tartott – ugyanezeket a gondolatokat és életének történetét közérthető egyszerűséggel fejezte ki.

Hasonlóan csodálatos személyiség volt Beke Margit, a nagy hírű matematikai professzor, Beke Manó lánya. Ugyanaz a nemzedék, körülbelül egykorú Valéria nénivel, ő is egyaránt tanult matematikát és nyelveket. Többek között skandinávokat, így lett aztán a nagy svéd és norvég írók első magyar fordítója. Férjével, Görög Imrével együtt (aki 1945 után a Külügyminisztériumban töltött be felelős állásokat) szabadkőművesek lettek.

Én a negyvenes évek végén ismerkedtem meg velük, aktívan részt vettek a szellemi életben. Aztán 1966-ban tőlük mintegy kétszáz méternyi távolságra – illetve közelségbe – költöztünk, és még gyakrabban találkoztunk. Még tele volt energiával. A Vali nénivel készített film levetítése után már messziről rám kiáltott az utcán.

– *Láttam az interjúdat Valikával. Nagyon jó volt. No de ez a Fehér Lipi!* – Becenéven említette Fehér Lipótót, a híres matematikaprofesszort, aki mindkettőjüknek tanára volt.

– *Miért, mi van vele?* – kérdeztem meglepetve.

– *No hallod! Engem azzal hitegetett, hogy ő csak nekem udvarol, senki másnak. Most kellett megtudnom; hogy Valikának ugyanezt mondta.*

ESETEM SOPHIA LORENNEL

1960 óta dolgoztam a *Valóság* szerkesztőségében. Könyveim jelentek meg, kandidáltam, akadémiai doktori címet kaptam. Rendszeresen jelentek meg cikkeim zenéről, irodalomról, filmről. Lassan rendeződtek a dolgaim, és kezdtek kialakulni a külföldi tudományos kapcsolataim.

Így került sor arra, hogy beválasztottak abba a küldöttségbe, amely Újhelyi Szilárd vezetésével részt vett a Pulai Filmfesztiválon.

Ennek egyik eseménye volt, hogy a római kori arénában tartott díszvacsorán megjelent Tito is. Méghozzá Sophia Loren társaságában, a mi küldöttségünktől alig öt-hat méterre. Idehaza természetesen mindenkinek büszkén meséltem, hogy „együtt vacsoráztam Sophia Lorennel". (Ami nagyobb érdeklődést váltott ki, mint Tito.)

Bejáratos voltam a Kulturális Minisztériumba is, ott is elmondtam, hiszen többen voltak még ott olyanok, akikkel a Népművelési Minisztériumban kollegák voltunk. Így például Kranczli Irénkének, aki akkor titkárnőnk volt a zenei osztályon. Irénke mélyen vallásos, nagyon jóindulatú, szeretetre méltó teremtés volt, mindenkinek segíteni akart. Most – mint kitűnő munkatárs – elkerült a zenétől valamely központi ügyosztályra.

Ezért aztán pár hónap múlva hozzá fordultam egy másik ügyben. Ugyanis egy zeneszociológiai konferencián vettem részt Varsóban. Egy neves zenetudós, Sophia Lissa vezette. Búcsúzáskor hosszan beszélgettünk. Elmondta, hogy súlyos hátgerincbántalmai vannak, és azt ajánlják neki, hogy vegyen egy kúrát Hévízen. Azt hallja azonban, nehéz oda bejutni, ezért engem kér, hogy segítsem.

Hazajövet mindezt elmondtam Irénkének, aztán vártam, hogy intézkedjenek. Egy hét múlva behívott maga a személyzeti (azaz a „káder"-osztály) nagy hatalmú vezetője. (Már nem emlékszem a nevére.)

– *Kedves Vitányi elvtárs* – kérdezte firtatva –, *milyen viszonyban van maga Sophia Lorennel? Mert elintézzük neki, de tisztáznunk kell a körülményeket.*

Hiába fogott el a büszkeség (hogy ezt feltételezték rólam), sajnálattal kellett jelentenem az igazságot. Szegény Sophia Lissa csak undorral kapott beutalást (nem is mertem neki bevallani).

AZ ÉLŐ ISTEN GYÜLEKEZETE

Már az ellenállás idején kapcsolatba kerültem az Élő Isten Gyülekezetével. Egyik alapító tagjuk, Kaposi Zsigmond részt vállalt az ellenállási mozgalomban, és ott éppen mivelünk. (Történetét és sorsát, börtönben való öngyilkosságát már elbeszéltem.) Akkor ismertem Jaskovits Ferencet is, akit szintén letartóztatott a Gestapo (éppen ott volt Kaposiéknál), de kiengedték, mert olyan ügyesen játszotta, hogy nem tud semmit.

A PRÓFÉTA (JASKOVITS FERENC) KEGYDÍJA

A hatvanas években ismét találkoztam Jaskovits Ferenccel. Művelt ember volt, édesapja gimnáziumi tanár, ő is ezzel kezdte, de amikor az Élő Isten Gyülekezetéhez csatlakozott, abbahagyta. Arcát abban az időben szinte mindenki ismerte Budapesten, mert egy szinte minden villamoson, autóbuszon és utcasarkon látható cigarettareklámon szerepelt. Az érte kapott pénzt az egyháznak adta.

Jaskovitsnak hosszú fehér szakálla volt, úgy nézett ki, mint egy hajléktalan. Vagy inkább mint egy próféta, ezért úgy hívtuk, nemcsak egymás között, hanem a szemébe is, hogy a Próféta. Valóban az is volt a „foglalkozása": a cigányság körében végzett missziós feladatot. Fáradhatatlanul dolgozott, faluról falura járt, prédikált és térített. Minden hónapban csak pár napot tartózkodott Budapesten.

Itt sem volt bejelentett lakása, hittestvéreinél lakott, ők etették, meg gyakran mi. Amikor velünk ebédelt, előbb természetesen imádkozott: *„aki ételt, italt adott, annak neve legyen áldott"*. Kőrösi Jóska egyszer mosolyogva meg is kérdezte, hogy ránk kéri-e az áldást, mire csodálkozva válaszolta, hogy természetesen nem, mert mi is csak eszköz vagyunk Isten kezében.

Elhatároztuk, hogy módszeres segítséget adunk neki. Elkészítettünk egy beadványt, melyben ismertettük ellenállási munkáját,

jelenlegi nyomorát, és azt kértük, hogy az állam adjon neki kegydíjat érdemei elismeréséül.

Mikor a pozitív döntés megjött, felhívtuk a *Valóság* szerkesztőségébe, és ünnepélyesen átadtuk. Ő azonban méltatlankodva tiltakozott.

– *Ezt nem fogadhatom el. Jelenlegi helyzetemben ugyanis lelkiismeret-furdalás nélkül mondhatom valamelyik testvéremnek az istentisztelet után, hogy segítsen ki, adjon szállást, ruhát, élelmet. Így élek most, és testvéreim zokszó nélkül segítenek. Ha azonban fizetést kapok az államtól, ezt nem tehetem meg. Arra pedig ez a fizetés kevés, hogy úgy éljek belőle, ahogy szeretnék, vagy inkább szerettem volna, amíg nem vállaltam a missziót. Mert akkor én egy legalább kétszobás lakásban laknék, lenne tíz öltönyöm és cipőm, húsz ingem és alsónadrágom, valamennyit rendben tartanám a szekrényemben, és ha kell, azonnal tisztítóba vinném. Minden nap a legjobb ételeket fogyasztanám, mert enni is nagyon szeretek. Köszönöm, amit értem tettetek, de nem én lennék, ha élnék vele.*

Nem tehettünk semmit, továbbra is rendszeresen meghívtuk ebédre, meg másként is segítettük.

Jaskovits pedig elvitt bennünket az egyházába, amelynek akkor szép gyülekezeti helyisége volt a Rökk Szilárd utca egyik házának pincéjében.

A MEGYERY-EGYHÁZ

Nagyon érdekes volt ismét és közelebbről megismerkedni az Élő Isten Gyülekezetével, különösen alapítójával és vezetőjével, Bán Megyery Ferenccel (bár az ismeretség rövid volt, egy-két találkozásra és rövid beszélgetésre terjedt ki).

Az volt benne a sajátos, hogy gondolkozása nemcsak az őskeresztyénség eredeti szellemét idézte, hanem a szocializmus – utópikusnak nevezett – előfutárait is. (Keresztyént mondok, hogy hű legyek Megyeryhez. Ő ugyanis, híven a protestáns prédikátorokhoz, úgy vallotta, hogy a szó helyes magyar alakja nem keresztény, hanem keresztyén. Az előbbit soha le nem írta, és ki nem ejtette.)

Megyery több rendkívül érdekes dolgozatot írt, amelyben a *Biblia,* pontosabban az Újtestamentum, tehát Jézus tanításait foglalta össze a közösségi élet szempontjából és magas szociológiai színvonalon. Ő és ők valóban úgy gondolták, hogy a keresztyénség lényege a szolidaritás, az egymást támogató közösségi élet.

Konkrétan és bőségben elemezte benne a *Bibliának,* természetesen mindenekelőtt Jézusnak, valamint a modern szociológiának a közösség létére és működésére vonatkozó tanításait és téziseit. (Kifejtve azt is, hogy a *Biblia* megértéséhez szükség van a szociológiára, a szociológia megértéséhez a *Bibliára.*)

Egy példa az elsőre: idézi a *Biblia* híres történetét: Jézus megmossa a tanítványok lábát. Ez képben fejezi ki a közösség vezetőjének feladatát. Nem az a dolga, hogy uralmat gyakoroljon, parancsoljon, hanem hogy szolgáljon, és példát mutasson.

Ezen az alapon egyszerre bibliai idézetekkel és szociológiai szemlélettel elemzi a közösség életének mechanizmusait. Érdekes itt felsorolni néhányat a fejezetcímekből: Egymás befogadása, Tusakodás együtt és egymásért, Az egység felépítése, Megbocsátás, alázatosság – egymás övendeztetése, vigasztalása, köszöntése, gyónás, önfeláldozás, kötés és oldás, szolgálat, barátság, gyengédség, fegyelem, testvériség.

Ezzel párhuzamosan elemzi az emberi társadalom történelmileg kialakult viszonyrendszereit: (1) a naturális, (2) az ökonomikus, (3) a politikai és (4) a morális viszonyt. (Az utóbbi megvalósítását kommunának nevezi.)

Ez a gondolat az alapja a társadalom fejlődéséről vallott vélekedésének. Az emberiség kezdeti időszakában, a törzsi társadalomban csak közösség volt, nem uralom. A közbeesőt azonban a mindinkább „fenevaddá" növő uralom, a diktatúra különböző formái jelentették. Most eljutottunk oda, hogy meg kell szabadulnunk az uralom minden formájától, olyan világot kell teremtenünk, amelyben a szerves közösségek összefogása hatalom és állam nélkül alkotja a világtársadalmat. Ez lesz az *Isten országa,* és ugyanakkor ez lesz a *megvalósult demokrácia.* Megkülönbözteti azonban a *lefelé demokráciát* és a *felfelé demokráciát.* Az utóbbit

szociokráciának is nevezi. Összefoglalásként kimondja, hogy *„Isten országa nem lehet más, csak abszolút demokrácia"*, amelyben valósággá válik a szabadság, egyenlőség, testvériség. Ebben lesz vallás, de nem lesznek papok, lesz politika, de nem lesznek politikusok. Mivelhogy *„minél nagyobb a szabadság, annál nagyobb szükség van az erkölcsre"* – mondta.

Megyery mindennek kapcsán nagy tisztelettel beszél Marxról. *„Az igazságos, uralom nélküli társadalom tudományának az úttörője és mindmáig legképzettebb képviselője Marx Károly volt."* Hangsúlyozza világtörténelmi szerepét, és tanítását ma is aktuálisnak ítéli. Csak egy hiányosságot talál benne: a közgazdasági bajokat nem lehet sem csupán közgazdasági módszerekkel, sem másfajta uralommal, diktatúrával megszüntetni, csak az abszolút demokráciával. Felemlíti, hogy ezt a hibát a marxizmus sok jelenkori képviselője felismerte, többek között Lukács György. A marxizmus alapvető gondolatát, az osztály és uralom nélküli demo-szociokrácia megvalósítását azonban követni kell.

(Sajátos dolog, hogy Megyery és gyülekezetének emléke szinte teljesen eltűnt a magyar társadalomból. Mikor most, 2012-ben kutatni kezdtem utána, még a most működő szabad keresztyén egyházakban sem tudtak róla. Szerencsére régi ismeretségeim alapján sikerült kapcsolatba lépnem Megyery unokájával, és így megszereznem magánkiadásban, kevés példányban megjelent írásait.)

A THEOBALD-TERV

Nem sokkal az Élő Isten Gyülekezetével való találkozásom után jött a már említett londoni utazásom a *Valóság* ösztöndíjával.

Kint azonban nemcsak a testvérlapok szerkesztőségeit kerestem fel, hanem a Labour Partyt is. Voltak magyarok, akik beprotezsálták azzal, hogy a *Valóság* voltaképpen szociáldemokrata elveket követ, ezért szeretettel fogadtak. És elvittek egy akkor kezdődő vitára, amely a „Theobald-tervről" szólt.

Theobald a következőket mondta. A kapitalista gazdaság jelenlegi fejlődése (éppen a jóléti állam virágzásának tetőfoka felé haladtunk) megengedi, hogy némiképpen konkretizáljuk Marx elképzeléseit a kommunista államról. Nézete szerint a következőképpen.

Azzal kell kezdeni, hogy a társadalom minden felnőtt tagja kapjon egy alapvető összeget, akár dolgozik, akár nem. Annyit, amely biztosítja fizikai létét és egészségét. Aki dolgozik, az ezen felül kapjon kiegészítő bért. Ha sokat dolgozik, többet. Abból vásárolhat magának, amit akar, vagy elmehet utazni, ahová akar.

A vita során többen felvetették, hogy ehhez más kultúra, a demokráciának kialakultabb viszonyrendszere kell. Theobald azt válaszolta, hogy részben igen, részben nem. Részben igen, mert a jelen demokrácia még éretlen, és ez az éretlenség az önzésnek kedvez, nemcsak a kapitalisták, de a közemberek körében is. Véleménye szerint azonban az új rendszer fokozatos bevezetése (például előbb még csak viszonylag kisebb alapösszeg) hozza létre azt a biztonságot és azt a demokráciát, amely megteremti az új nem kommunista, hanem kommunitárius viszonyokat (mert ebben a rendszerben a tulajdon sem válik köztulajdon helyett állami tulajdonná).

A vita baráti volt, és szenvedélyes. Elbűvölve hallgattam, és hol Csécsyre gondoltam, hol Megyeryre.

A Theobald-tervből született a kommunitárius vagy szocietárius irányzat, amelyet sok jeles tudós képviselt, természetesen mindig csak csendes kisebbségben – de azért olyan kiváló elmék, mint Philip Selznick, John Roemer, Pranab Bradhan, Robert Van der Veen, Philippe Van Parijs. Az ajánlott és jósolt új rendszert különbözőképpen nevezik *„piaci szocializmusnak"* (Roemer és Bradham), *„associational socialism"*-nek (Chantal Mouffe), vagy a *„szocializmushoz vezető kapitalista útnak"* (Van der Veen, Van Parijs.)

Amikor Yehudi Menuhin 1993-ban Budapesten járt, és előadást tartott a László Ervin által szervezett Budapest Klub konferenciáján (a „planetáris tudat" szükségességéről és lehe-

tőségéről), a Theobald-tervet javasolta a világ problémáinak megoldására.

TALÁLKOZÁS GÁBOR DÉNESSEL

Ugyanezen a londoni úton sikerült találkoznom Gábor Dénessel, a később Nobel-díjas fizikussal.

Akkoriban a zeneelmélet mellett belevetettem magam a színfiziológia irodalmába is, hogy aztán a kettőt összevethessem egymással. Beszereztem az erről szóló nyugati irodalmat, és ezt feldolgozva több mint száz oldalas tanulmányom jelent meg a *Filozófiai Szemlé*ben. Megmutattam Marx György a fizikaprofesszornak, az MTA Fizikai Tudományok Osztálya vezetőjének, ő lett a tanulmány egyik lektora. Ő kapcsolatban állt Gábor Dénessel, és elküldte neki a dolgozatot. Amikor megkaptam a londoni ösztöndíjat, felhívtuk Gábort, hogy fogadjon engem.

Meg is tette. Csodálkozva nézett rám. „*Mintha egy itteni diákom írta volna. Jelest adtam volna érte. Hogy tudta ezt Magyarországon megcsinálni?*" Külön kiemelte, hogy ismertem Erwin Schrödingernek, az atomfizika egyik óriásának színelméleti munkáit, akit pedig a nagy színelméleti könyvek is többnyire kifelejtenek. Én pedig éppen rá alapoztam az összefoglalást és a konklúziót. Ezért történhetett, hogy következő idevágó tanulmányomat nem valamilyen zenei vagy pszichológiai folyóirat közölte, hanem a *Fizikai Szemle.* Ebben (éppen Schrödingerre is alapozva) egy többdimenziós rendszert igyekeztem kifejteni.

Természetesen összevetettem ezt a zenei érzékeléssel. Nem csupán abban a rendszerben, amivel a színek és hangok analógiáját korábban jellemezték (Goethétől Szkrjábinig), hanem fiziológiai alapon. Mindkét érzékrendszer, egyrészt, fiziológiailag kettős recepciós szisztémán alapul: a hangoknál a külső és belső szőrsejtek, a színeknél a pálcikák és a csapok egymást kiegészítő egységén. Másrészt többszintes: az első szintet maga az érzékszerv alkotja, a másodikat a látó- vagy hallóközpont, a harmadikat a kisagy.

Végül, harmadszor, a végtelen számban áradó információk struktúrává való formálása az érzékelés és a gátlás összefüggésén alapul.

Amikor később Gábor Dénes (már Nobel-díjasként) Budapesten járt, ő vetetett fel a fogadásra meghívottak listájára.

KAPCSOLATAIM AZ ÚJ IFJÚSÁGI KULTURÁLIS MOZGALMAKKAL

Írásaimban – Bartók Béla, Karácsony Sándor, Csécsy Imre, Muharay Elemér szellemében (hogy csak őket említsem) – egyre szenvedélyesebben foglalkoztam a kulturális mozgalmakkal.

Választ írtam arra az (éppen nálunk, a *Valóságban* megjelent) tanulmányra, amelyben egy ifjú néprajzos azt fejtette ki, hogy a népdal már voltaképpen meghalt, temessük el tehát, ne építsünk utópiákat. Ugyanakkor nagy cikket írtam az akkor fellángoló beatmozgalom védelmében, szociológiailag kifejtve, hogy a társadalmi változások új helyzetet teremtenek a felnövő nemzedékeknek – hamarább nőnek fel, tovább maradnak fiatalok, nagyobb a mozgásterük és a szabadságuk: joggal kívánják tehát ezt a szabadságot a kultúrában is kifejezni és megélni. A cikk alapgondolatait Kovács Andrásnak a beatről szóló riportfilmjében is megismételtem, ezt több százezer ember látta, és így egyszerre reflektorfénybe kerültem. Sorra jártam a beatzenekarok, az amatőr színházi és táncegyüttesek koncertjeit, előadásait, az utcán is egyre többen szólítottak meg.

Amikor aztán megjelentek a porondon az új népzenei csoportok, mindenekelőtt Sebő Ferenc és Halmos Béla, majd a Muzsikás együttes, természetesen őket is azonnal védelmembe vettem, mert saját ifjúságom új szellemben való folytatását láttam bennük.

Miért kellett őket védeni? Mert két oldalról is súlyos támadásokban volt részük. Egyrészt a hivatalos baloldal támadta őket vadul, mint a „nemzetközi reakció" új megnyilatkozását, másrészt az eltartott kisujjú értelmiségiek (akik egyébként Bartókot sem fogadták be soha).

A vitákra felfigyelt a kulturális vezetés is, különösképpen Aczél György. Aczél az új gazdasági mechanizmus szellemében maga is sajátos közvetítő szerepet kívánt elfoglalni. Ahogy az agráriumban megvédték a „háztáji gazdaságot" (és ezzel lehetővé tették a magyar mezőgazdaság világszínvonalra való emelését), ugyanezt akarta megtenni a kultúrában is. A tiltás-tűrés-támogatás hármas elve pontosan leképezte a mezőgazdaság hármasságát (ahol a háztáji volt a tűrés helyzetében), és most ebbe kerültek – bizonyos határok között – a modern tudományos, művészeti irányzatok és mozgalmak is.

Az elvekben volt valami álságosság, de a gyakorlat mégis valami jobbat ígért az addigi valóságnál.

Aczél tehát 1972-ben – miután letettem a kandidátusi vizsgát – magához hívott (már 1945-ben ismertem), és azt ajánlotta, hogy vállaljam a Népművelési Intézet vezetését.

Gondolkozási időt kértem. Mikor a dolgot megtárgyaltuk a *Valóságban*, Kőrösi József azt mondta: *„Párizs megér egy misét."*

Ebben a szellemben elvállaltam.

Beszélgetések Aczél Györggyel

AZ ELSŐ TALÁLKOZÁS, 1945

Aczél Györgyöt 1945-ben ismertem meg Szendrő Ferencnél. Ő gyűjtötte össze a Munkásszínjátszókat, abból a célból, hogy folytassák a hagyományokat. Kaptak egy tágas helyiséget az Andrássy úton, ott gyülekeztek. Én ugyan a másik táborban dolgoztam, Muharay Elemér csoportjában, de jó kapcsolatot tartottunk – mint ugyanannak a mozgalomnak két ágazata. Eljártam hozzájuk, sőt arról is volt szó, hogy kapjak egy szerepet a darabban. (Melyet aztán később be is mutattak, de alig kapott visszhangot.)

A MÁSODIK TALÁLKOZÁS, 1947

Aczél azután eltűnt a színházi életből, és egyelőre Budapestről is. Először Zemplén megyében, Sátoraljaújhelyben, majd Pécsett lett megyei párttitkár.

Akkor történt, hogy gimnáziumi osztályfőnökömet, Palumby Gyulát Sárospatakon börtönbe csukták. Már beszéltem róla, elmondtam, hogy a demokratikus neveléssel kísérletezett osztályunkban, majd 1944 végén Budapesten segítségére volt ellenállási csoportunknak. Írt azonban valami cikket a helyi lapban, amit félre lehetett érteni. Ezt mi is megmondtuk neki, ő el is fogadta, de mire tisztázni tudta volna, a baloldali ultrák letartóztatták.

Mi, az antifasiszta csoport pesti tagjai (Katona Gézával, Matuska Miklóssal) segíteni akartunk. Mondtam, hogy én ismerem az új megyei párttitkárt. Úgy döntöttünk, hogy azonnal keressem meg. Le is utaztam Újhelybe. Rögtön fogadott. Vittem magammal dokumentumokat, és elmondtam Adorján Manassé árulását.

Palumby egy hét múlva szabad volt. De nem ment vissza Patakra. Miskolcra költözött, ott lett a református gimnázium köztiszteletű tanára, majd igazgatója.

A HARMADIK TALÁLKOZÁS, 1958

Amikor engem elhelyeztek a *Muzsika* szerkesztőségébe, Aczél György volt a kulturális tárca miniszterhelyettese. A végső döntés előtt ő is látni akart, ezért magához rendelt.

Nem tartott sokáig a kihallgatás. Ismertük már egymást, ezt meg is erősítettük. Azzal a különbséggel, hogy 1945-ben és 1947-ben tegeződtünk, most az új stílusnak megfelelően magázódtunk. Megnyugtatott, és a zenei élet néhány szakmai problémájáról beszélgettünk. A döntő útmutatást már búcsúzásként a folyosón mondta:

– Szegény Imre bácsit kivégezték. Maga vigyázzon, és csak a zenei ügyekkel foglalkozzon.

A SEBŐ-KLUB ZONGORÁJA

Az új folklórmozgalmat, a Sebő-együttes megalakulásától kezdve, én – természetesen – a leghatározottabban támogattam. Cikkeket írtam, és amikor a Népművelési Intézet élére kerültem, hivatalból is segítettem. Megindult a klubjuk is Zuglóban, gyakran voltam ott.

A Magyar Szocialista Munkáspárt vaskalaposai azonban veszedelmet kiáltottak, és a legotrombább támadásokban törtek ki. Így tette az Államvédelmi Hatóság is, amely jelentés álnéven vádiratot készített a klub ellen, és azt eljuttatta Aczél Györgynek.

Aczél erre felhívott telefonon, és szigorú hangon azt mondta:

– Vitányi elvtárs, ez tűrhetetlen. Itt van az ÁVH jelentése, hogy mi folyik a Sebő-klubban. Többek között az, hogy szeretkeznek a zongora alatt. Azonnal intézkedni kell.

Délután öt óra volt. Így válaszoltam.

– Aczél elvtárs, mielőtt intézkedne, arra kérem, jöjjön ki a Sebő-klubba. Ha lehet, most rögtön, hat órakor kezdődik. Ott meg fogja látni, hogy a klubban nincs zongora, csak pianínó. Győződjön meg saját maga, hogy lehet-e a pianínó alatt szeretkezni.

Aczél erre azonnal magához hívott (talán azért is, hogy ne tudjak intézkedni), és elhívta barátját, Kardos Györgyöt is, a Magvető Kiadó igazgatóját. Együtt ott voltunk hatkor. Azonnal felmérte, hogy a zongora el sem férne a pódiumon. Nagyot beszélgettünk Sebő Ferivel és Halmos Bélával, akik tüneményesen okosak voltak.

Hogy az ÁVH-nak mit mondott, nem tudom. De a támadások megszűntek.

ACZÉL GYÖRGY ECK IMRÉNÉL

Eck Imre Pécsi Balettje egyik bástyája volt minden modern művészeti irányzatnak. Táncban maga volt a modernitás, ugyanakkor egyik fő bemutató lehetősége a zene és (a díszletek által) a képzőművészet modern irányzatainak.

Aczél jól tudta ezt, időnként vitatkozott róla Imrével, de hagyta.

Aztán egyszer lement – már nem tudom, melyik – bemutatójára. Egy órával a hétórai kezdett előtt érkezett, beültek az akkor Imre rendelkezésére álló igazgatói irodába, és csevegni kezdtek.

Közben múlt az idő. Aczél egyszer csak az órájára nézett, és látta, hogy már fél nyolc van. Mondta, hogy menjenek fel a bemutatóra. Imre azonban komolyan ránézett, és így szólt.

– Aczél elvtárs, arra kérem, hogy ne nézze maga az én balettemet. Vannak emberek, akik az ilyet szeretik. De nem feltétlen magának való. Arra kérem, hogy maga inkább csak támogassa.

Aczél visszanézett, majd elmosolyodott. És maradt az irodában.

VAKARÓZÁS

Újabb eset, amikor Aczél felhívott magához. Ilyenkor többnyire számon kért valamit, de többnyire lehetett vele vitatkozni is.

Most egy összefüggő számonkérés volt. Jó információi voltak, és szociológiailag helyes előadást tartott. Azt fejtegette, hogy a nép- vagy közművelődés még mindig mindenféle ellenzéki mozgalom gyűjtőhelye. Megvan a rendszere.

A népi előjelű mozgalmak megmozdulásain (a már hagyományosnak számító néptáncegyüttesektől az új folklórmozgalomig) ott van az egész politikai népi mozgalom Csoóri Sándortól kezdve Nagy Lászlóig. Az avantgárd színjátszók (például a Studio K.) bemutatóin pedig a liberálisok Eörsi Istvántól kezdve Kis Jánosig. Ez ellen kellene tenni valamit.

– Azt a megoldást ajánlom – mondtam ironikusan –, *hogy beszéljen Pándi Pállal vagy Szigeti Józseffel. Mondja meg nekik,*

hogy járjanak a Sebőékhez néptáncolni ők is. Akkor nem lesz egyoldalú a közönség.

Dühösen nézett, és taktikát változtatott.

– *Nézze* – mondta –, *egyébként nem érdekes az egész. Jól mondta Berecz János, hogy itt végül is nincsen másról szó, mint hogy néhány értelmiséginek vakarózni van kedve.*

– *Én súlyosabbnak látom ezt a problémát* – válaszoltam. – *Vannak persze, akik csak maguknak vakaróznak. De nézze csak, ha már őket említette, Csoóri Sándort vagy Eörsi Istvánt. Érdekes dolog ez, de így van. Ha Csoóri vagy Eörsi vakarózni kezd, mondjuk, a fülét vakarja, akkor megfigyelhetjük, hogy egy hét múlva a legkisebb faluban is lesz jó néhány értelmiségi, tanár, orvos, pap, sőt paraszt vagy akár munkás, aki nyilvánosan is megvakarja a fülét. Pedig nem mondta a rádió, a tévé, nem jelent meg az újságban, nem közölték taggyűlésen, hogy ezt kell tenni. De vannak olyan „rejtett hálózatok" – mondta Mérei tanár úr –, hogy az ilyen üzenetek biztosabban célhoz érkeznek.*

– *Magával nem lehet beszélni* – zárta le a társalgást Aczél György.

A Népművelési Intézetben

Először kerültem szembe egy nagyobb létszámú szervezet vezetésének feladatával. A saját körömben ugyan mindig lényeges szerepem volt, de egy kicsit mindig ellenzéki. A hivatali szabályokat megismertem, de nem mindig vetettem magamat alájuk. A minisztériumban a végén már csoportvezetői beosztást „értem el", de ez nem hasonlítható egy intézet irányításához. Nem volt tehát közvetlen tapasztalatom, bár addig is igyekeztem éles szemmel, mondhatni, szisztematikusan megfigyelni a vezetés módszereit.

Másképpen kell irányítani egy szigorúan hivatali szervezetet (például egy minisztériumot, annak valamely részlegét), mint egy önkéntesekből álló mozgalmat, megint másként egy mozgalom központját. Úgy láttam, hogy a Népművelési Intézet az utóbbi sorba tartozik. Itt a kettő közötti módszert kell alkalmazni. Megtartani a szükséges bürokratikus rendet, de megőrizni az emberi közösség szabályait is, és ennek érdekében időnként áthágni a hivatali korlátokat.

Voltak példaképeim. Az egyik Karácsony Sándor, aki – mint mondtam – hivatali elöljáróm volt, és mindig úgy beszélt velünk, mintha semmi sem lenne neki fontosabb, mint hogy az én véleményem meghallgassa, vagy engem meggyőzzön. És őszintén beszélt velem olyan kérdésekről is, amikről nem volt muszáj. A másik, ahogy Lukács György vezette a tanszéket. (Hiszen láttam más tanszékvezetőket is.) Komolyan vett bennünket, kezdő tanítványait, a tanácsait is mindig feltételes módba tette. Azt hihetnénk, póz volt, de nem, az embernek szóló megbecsülés. A harmadik Kőrösi Jóska, a *Valóság* főszerkesztője, aki a tetejébe még fiatalabb is nálam. Ő határozta meg a *Valóság* szellemiségét, főnök volt a javából, és nem volt főnök sohasem. Abszolút nyíltan, bizalommal álltunk egymással szemben. Ez nem járt együtt a galerik vallomási kötelezettségével, nem voltunk kíváncsiak egymás „titkaira", de ha valaki magánügyben kért segítséget, megkapta. És abban is biztosak lehettünk, hogy a másik mindent elmond nekem, amit rólam megtud, és rám tartozik. Jót is, rosszat is. Még akkor is, ha megtiltották neki. És mindezek mellett nem kötelező, hogy szeressük is egymást. Varázslatos légkör volt.

Úgy gondoltam tehát, hogy az intézetben is ilyen emberi viszonyokat kell teremteni. Talán sikerült. Soha nem ellenőriztük, ki mikor jön be és megy el – de a legtöbben többet dolgoztak az előírt munkaidőnél. Nem mindig tartottuk meg a szükséges hivatali értekezletet, de volt minden héten egy szabad délután, amikor azok, akik akartak, összejöttek, kiválasztottunk egy vagy két témát, és késő éjszakáig vitatkoztunk. Egyenlő feltételekkel – ha dönteni kellett, nem én döntöttem, hanem döntésre jutottunk.

Egy fiatalember, akit én hoztam fel vidékről az intézetbe, egy nap gondterhelt arccal keresett fel. Elmondta, hogy valamilyen okok miatt tagja a belügyi hálózatnak, és most azzal bízták meg, hogy rólam jelentsen. De ő meg akarja nekem mutatni a jelentését. Így válaszoltam: „*Ne tedd. Engem nem érdekel. Azt hiszem, hogy a belügy rólam mindent tud. Azt is, hogy ötvenhatos voltam, azt is, hogy nem tagadtam meg, sohasem írtam le az ellenforradalom szót. Ismeri a magánéletemet is, azt is, hogy itt mit csinálok, sok olyan törekvést támogatok, amit nem helyeselnek. Megbízom benned, hogy nem írsz hazugságot.*"

Ebben maradtunk. Ő a pártvezetőség tagja lett, majd 1990 után Csurka Istvánhoz csatlakozott. De sohasem érdekelt, hogy mi volt a jelentéseiben.

AZ INTÉZET MUNKÁJA – 1.

Első korszak: A kulturális mozgalmak anyahajója

Hozzákezdtünk tehát ahhoz, hogy aktív segítséget nyújtsunk, minden arra érdemesnek. Az első években például a táncházaknak, az új színjátszó mozgalomnak, a kultúrakutatásnak. Bennük éppen a későbbi ellenzék bontogatta a szárnyait. A táncházakban meg a fiatal népi iparművészeknél azoknak, akik később a „népnemzeti" szárnyban, majd a Magyar Demokrata Fórumban fogtak össze. A táncházban gyakran találkoztunk Csoóri Sándorral, Nagy Lászlóval. Zelnik József kezei alatt pedig a radikális fiatalok szerveződtek. A színjátszó csoportokban viszont sok későbbi liberális gyülekezett. Meg az eurokommunista újbaloldal – de később belőlük is liberálisok lettek. Ott találkoztam Eörsi Istvánnal, Fodor Tamással meg a lukácsisták legújabb nemzedékével.

A művelődési házak munkáját is többen forradalmasítani akarták. Vészi János szervezte a művelődési házak és iskolák egyesítésének munkáját, majd Beke Pál a „nyílt tér" mozgalmat. Ez formailag csak azt jelentette, hogy a házak előcsarnokai ne álljanak üresen (mint a szovjet intézményekben, kongó, de majesztózus ürességgel), hanem folyjék bennük sokféle munka. Az egyik sarokban újságolvasó, a másik sarokban kézikönyvtár, a harmadikban segélykérő szolgálat, a negyedikben kávézó, az ötödikben klub. A civil társadalom.

Segíteni próbáltuk a tűrt kategóriába tartozó modern képzőművészetet, elsősorban a fiatalokat. Az akkor legfiatalabb korosztályt támogattuk ebben, azt a ma is elismert friss csoportot, amelyet Bak Imre, Nádler István, Fajó János, Csiky Tibor, Hencze Tamás neve fémjelzett. Képzőművészeti osztályunk vezetői, Bánszky Pál, majd távozása után Papp Oszkár, Deme Tamás, rájuk támaszkodva hozott friss levegőt az amatőr művészetbe is.

Valamennyit támogattuk és védtük. Egyaránt szükség volt mindkettőre. Támogatásra, hogy helyiséget kapjanak, az önkormányzat segítse őket, és kiemelkedjenek az underground elszigeteltségből. És védelemre a meggyepesedett maradiság és ortodox hivatali baloldaliság támadásaitól.

Ugyanez volt érvényes több színjátszó csoportra, például Halász Péterére. Ez csak egy ideig sikerült, de olyan jelentős maradi erők mozdultak meg ellene, hogy Péternek végül ki kellett menekülnie az országból. Folytak a harcok Mészáros Tamás (ma politikai közíró) szegedi színjátszó csoportja körül. Aztán itt voltak az újbaloldali csoportok, mint a Stúdió K., amelyet Fodor Tamás vezetett, és az európai lázadók mintájára működő egyik kommunát alapította. Baloldali volt akkor az Orfeo is, amely Malgot István színjátszói mellett a második nagy népzenei együttest, az ifjú Csoóri Sándor és Kiss Ferenc vezette Muzsikást is magába foglalta (itt énekelt Sebestyén Márta is).

Többször kellett személyesen kiállnom. A charta aláírásához tőlünk is többen csatlakoztak. Behívták a pártközpontba az aláírók intézeti vezetőit, és megkövetelték, hogy bocsássák el őket. A legtöbb helyen engedelmeskedtek – például a Szociológiai Intézetben. Én azt feleltem, hogy nincsen okom rá, az illetők kitűnően végzik szakmai munkájukat. Ha politikai szempontok vannak,

akkor intézkedjen a politika. Szigorú arccal vitatkoztak velem, de nem tágítottam. Az aláírók – nálunk – a helyükön maradtak.

Ez az eset jellemzi is a magatartásomat. Igaz, én nem vállaltam azokat a demonstrációkat, amiket az akkor már bontakozó ellenzék. Nem mentem el odáig, mint ők, nem akartam törésig vinni. Ezért időnként köszönetet mondtak, időnként becsméreltek, megalkuvónak neveztek. Engem az vezetett, hogy amíg képes vagyok sokaknak védelmet nyújtani, addig így kell tennem.

Mindkét oldalról feszült helyzetbe kerültem. Éreznem kellett, hogy a felsőség a tűrt kategóriába sorol. Többször is hangot adtak nemtetszésüknek. 1980-ban le is váltottak, és 1986-ig csak az önállóvá tett Művelődéskutató Intézet vezetője maradtam. (A közművelődési rész új vezetője, Benkő Éva, és legtöbb tagja hűségesen követte a régi „vonalat", titokban tőlem kértek tanácsot.) Kihagytak minden tudományos akadémiai tisztségemből is (pedig addig bőven vettem részt a különböző osztályok munkájában), nehogy ott is érvényesíthessem ezt a magatartást. Csak 1986-ban helyeztek vissza az újraegyesített Országos Közművelődési Központba.

VÁLTOZIK A HELYZET

A hetvenes években volt a Kádár-korszak aranykora. A Nyers-féle reform, az „új gazdasági mechanizmus" működni kezdett, a mezőgazdaság virágzott, Fekete János megszerezte a kölcsönöket. A kultúrában is létrejött bizonyos szabadság, amelyet az Aczél György által meghirdetett és megvalósított politika (a támogatott-tűrt-tiltott hármassága) biztosított. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van" kádári politikájának érvényesülése. Ennek alapján lehetőség nyílt egy olyan magatartás kialakítására, amely nem foglalkozik a politikai hatalom természetével, nem kell mindennap hűségét kinyilvánítania, de nem teszi az ellenkezőjét sem. Amely „műveli a saját kertjét", és lelkesen nézi a „ki mit tud" vagy a slágerfesztivál előadásait.

Mindez szabadabbá, ugyanakkor ellentmondásosabbá tette a helyzetet, mint korábban volt. Hosszú ideig mi, a *Valóság*-féle értelmiség voltunk a tűrhetőség határán – olyanok, mint Jancsó Miklós, Kovács András, Makk Károly, Bacsó Péter, Konrád György, Berend Iván, Hanák Péter, Pach Zsigmond Pál, Szelényi Iván, Huszár Tibor, Mérei Ferenc, Pataki Ferenc és még nagyon sokakat sorolhatnánk. Valamennyien betartották a *Falak* határait, de készültek arra, hogy megérjenek a változások, és újraszülethessen a magyar demokrácia.

Idetartoztam természetesen én is. Elveinket sokszor megbeszéltük. Tisztában voltunk azzal, hogy változásnak kell bekövetkeznie. Nem tudtuk azonban – mint ahogy senki sem tudta –, hogy milyen módon. Vajon úgy-e, hogy a szovjet feudálkommunizmus a reformok útján megszabadul a lenini-sztálini diktatúra rendszerétől? Vagy forradalomnak kell bekövetkeznie, amely kegyetlenül elsepri, és utána elölről kezdődik minden? Ahogy már mondtam, mi a parasztházak – vagyis az egzisztenciák – megőrzését tartottuk legfontosabbnak, de készültünk arra, hogy a helyzet megkomorodik.

Ebben a szituációban azonban nemcsak az euroatlanti demokrácia ismert irányzatai jelentek meg, hanem egyre inkább érvényesült az a rendkívül összetett rendszer, amelyet P. Szűcs Julianna rajzolt fel a magyarság–európaiság és a diktatúra–demokráca egymást keresztező dimenzióiban. Most mindenesetre megjelentek és egyre erősebbé váltak azok az irányzatok, amelyek valamilyen a szovjet típusú félfeudális diktatúra teljes eltörlése után egy másfajta autoritarizmus visszaállítását igényelték, amely a felvilágosulatlan abszolutizmus módján nem tűri el a sokféleséget. Ennek megfelelően már akkor kialakítottak egy hatalmi-orientált prakticizmust. Ők a jobboldali és a kommunista diktatúrához hasonlóan kíméletlenül elítéltek minden másságot.

Két válfaja erősödött meg ennek. Az egyik a magyar felsőbbrendűség, a „mélymagyar" naciokrácia talaján állt. (Róluk szólt később Spiró György nagy botrányt kiváltó verse: *„Jönnek a dúltkeblü mélymagyarok megint, / fűzfapoéták, fűzfarajongók jönnek a szarból,"*)

A másik a liberalizmusnak egy megfellebezhetetlen autokratikus változata. Nem ismeretlen jelenség ez az atlanti demokráciákban sem (Rorty metafizikus, Hobsbawm dogmatikus liberalizmus néven írja le), amelyet nálunk éppen a liberalizmus alapeszméjének Magyarországon való viszonylagos szűkkörűsége tett még kérlelhetetlenebbé. Mindkettő azonos volt abban (és semmi másban), hogy már egyaránt elítélték a mi *Valóság*-típusú „közép-utunkat".

A „MOZGÓ VILÁG"-ÜGY

Az akkor alakult *Mozgó Világban* a következő magatartás jelent meg: a nép-nemzeti és a liberális abszolutizmus egyszerre. Határállomás volt ez a bontakozó átalakulás történetében. A sztálini dogmatikus diktatúra és a demokrácia eddig olyan zártkörű volt, hogy vele szemben a demokratikus törekvések nem kapcsolódtak rögtön össze hatalmi aspirációkkal. Most azonban egyszerre megjelent, és rögtön magában foglalta a „hatalmi prakticizmus" bűnét is.

A modern társadalom természetesen nem nélkülözheti az államot és a hatalmat. Kérdés azonban, hogy milyen viszonyban vannak egymással. Az ideális viszonyt Dahrendorf a komplementaritás fogalmával jellemzi. Baj van azonban, ha valamelyik túlsúlyba kerül a másikkal szemben. Akármelyik kerül túlsúlyba, a társadalom látja a kárát.

Mi ezzel szemben álltunk. Az volt a véleményünk, hogy ha előre akarunk lépni, nem az egyik teljhatalmat kell felcserélni a másikkal, hanem mindenekelőtt demokrácia kell, annak türelmes, sokoldalú megvalósítása, amelyben mindazok szerepet kaphatnak, akik nem követték el bűnöket.

A hivatalos kulturális vezetésben is megerősödött akkorra ez a felfogás, ott is sokan látták – mint például Lendvai Ildikó, Agárdi Péter, Ránki András –, hogy itt most valóban „mozog a világ". Változások következnek, a szovjetrendszer össze fog omolni, éppen ezért arra kell törekedni, hogy ne egy másik magyarkodó vagy

liberáliskodó metafizikus-dogmatikus abszolutizmus lépjen a helyére, hanem – Karl Popper és Soros György kifejezésével – valódi nyílt társadalom, azaz demokrácia. Ezért leváltották a régi szerkesztőséget, és P. Szűcs Juliannát nevezték ki új főszerkesztőnek, aki addig – tudományos munkája mellett – a *Valóság* belső köréhez tartozott. Mi természetesen testvérlapot láttunk az új *Mozgó Világban,* és a továbbiakban kölcsönösen támogattuk egymást.

Most azonban, visszatekintve az elmúlt évtizedekre, úgy látom, hogy akkor kezdődött az a folyamat, amelyben „valahol utat tévvesztettünk". Odáig nyúlnak mostani speciális (korhoz kötött) problémáink. Vagyis az, hogy hiányzik a demokrácia igazi élménye, a politizáló társadalomban, annak csúcsán is túlságosan vannak, akik a hatalom megszerzését-megtartását, az ahhoz szükséges praxis kidolgozását a társadalmi fejlődés körülményeinek megteremtésénél előbbre helyezik.

Természetesen nem mondják, de teszik.

AZ INTÉZET MUNKÁJA – 2.

Második korszak: Anyahajóból kisparlament

Ami nem egészen sikerült a *Valóságnál,* valamivel jobban valósult meg a Népművelési Intézet – későbbi nevén Országos Közművelődési Központ – munkájában.

A nyolcvanas években színesebb és sokoldalúbb lett a közművelődés élete is. Új mozgalmak jöttek, amelyek a közművelődés tereit a civil élet tereivé változtatták. A művelődési házak, klubok, könyvtárak egyre több vitát rendeztek a társadalomról, politikáról. Már a rendszerváltás szellemi előkészülete folyt. A népművelők is részt vettek benne, tudni lehetett, hogy ki milyen irányzathoz tartozik. Voltak, akik a liberálisokhoz, voltak, akik a népnemzetiekhez húztak, de olyanok is, akik egy megújuló baloldalt kívántak erősíteni.

Mindez még jobban megerősítette az Országos Közművelődési Központ „anyahajó"-szerepét. Egyszer csak azt vettük észre, hogy

már nemcsak a művelődési mozgalmak, de a különféle politikai irányzatok otthonává is váltunk. Helyet adtunk összejöveteleiknek, vitáiknak, konferenciáiknak és aztán irodáiknak is. Tekintsük röviden át, hogy kiknek.

Talán legelőször az 1956 történetet vizsgáló kutatócsoport költözött hozzánk. Régi 56-os (és még régibb) barátaim – Litván György, Hegedűs B. András, Kozák Gyula, az intézetben dolgozó Józsa Péter, majd (amikor Párizsból hazalátogatott) Kende Péter – kerestek meg. Természetesen helyet kaptak a kutatási részlegben. A rendszerváltásig itt dolgoztak, utána alapították meg a mai 1956-os Intézetet. Az intézetben amúgy is a liberális ellenzék több jelentős tagja volt állásban (Havas Gábor, Andor Mihály, Forgács Péter, Fényi Tibor).

Amikor megalakult a Történelmi Igazságtétel Bizottság, ők is hozzánk költözködtek. Vásárhelyi Miklósnak itt volt az irodája, itt tartották üléseiket. Örömmel újítottam fel a régi ismeretséget Göncz Árpáddal.

Befogadtuk Bíró Andrást is. Régi, ellenállási barátom 56 után külföldön töltött be tisztségeket különböző nemzetközi szervezetek (például a FAO) keretében, és hazajőve a roma lakosság támogatására hozott létre alapítványt. Ezért kapott később alternatív Nobel-díjat.

Jó kapcsolatban maradtunk a népi-nemzeti mozgalommal is. Csoóri Sándorral és – amíg éltek – Nagy Lászlóval, Kiss Ferenccel. Időnként programszerűen is összejöttünk, hogy közös dolgainkat megbeszéljük. Ott volt ezeken a nálunk dolgozó Zelnik József is, hiszen első jelentkezésére befogadtuk a Fiatal Népművészeti Stúdióját. (Egyik ilyen ülés után mondtam is nekik: „Kösz, hogy részt vehettem a ti mozgalmatok »politikai bizottságának« ülésén.") Amikor pedig Püski Sándor hazaköltözött, természetesen először az intézetben kapott irodát. Felejthetetlen 1943/44-es együttműködésünk, örömmel tettem. Ő is segített abban, hogy az intézet kiadót alapítson, Püski Sándor Magyar Élete volt az egyik alapító, a Soros Alapítvány pedig a másik. Aki ismeri a magyar politika történetét, az tudja, mit jelent, hogy Püski és Soros együtt!

Így már nem csodálható az sem, hogy amikor a Magyar Demokrata Fórum párttá alakult (ha nem is akarták annak nevezni), első székhelye a Corvin tér 8. lett. Kicsit összehúztuk földszinti irodáinkat, ott kaptak helyet Püskiék mellett. Odajárt Csurka István is – akit a művelődési összejövetelekre is meghívtunk. Helyet adtunk Makovecz Imrének, többször utaztam vele vidékre, vitára, előadni.

Együttműködtünk a már erősödő liberális mozgalommal is. Kutatása volt nálunk például Magyar Bálintnak, Závada Pálnak, Révész Sándornak. Olykor „bedolgozott" Demszky Gábor. A Szabad Kezdeményezések Hálózata is tartott nálunk üléseket (Kőszeg Ferenc is régi barátom, még a *Valóság* idejéből). Így kerültem kapcsolatba a hadkötelezettséget ellenző ligával és más liberális szervezetekkel. Azt az ülést is nálunk tartották, amelyen a hálózat átalakult Szabad Demokraták Szövetségévé.

A hálózat tagja volt Miszlivetz Ferenc is, aki hozzám fordult, hogy a mi keretünkben alapítson egy új kutatócsoportot. A Szociológiai Intézet vezetése ugyanis nem támogatta, hogy ilyen, a vezetés számára gyanús munkát végezzen. (Ők aztán később kitüntetést kaptak a pártállammal szembeni következetes harcukért.) Létre is hoztuk. A neve: Európai Kutatások Munkaközössége. Támogatója a Soros Alapítvány. Vezetője Miszlivetz Ferenc és (az akkor még liberális) Bába Iván. Tagjai: Orbán Viktor, Kövér László, Fodor Gábor és Molnár Péter, valamint Jody Jensen, Miszlivetz felesége. Miszlivetz ugyanis jó kapcsolatban volt a Bibó-kollégistákkal, előadásokat is tartott náluk. Elvitt engem is, közösen vettünk részt néhány vitán. Orbánék pedig be-bejártak az intézetbe.

És hogy a lista teljes legyen, beszéljünk még az Új Márciusi Frontról is, annál is inkább, mert fontos része személyes történetemnek.

1988-ban jött létre. Olyan csapat jött vele, amely eleve a konszenzusos demokráciát akarta: benne volt a szociális párt szociáldemokrata szárnya, a szabadelvűek, népi baloldaliak és a viszonylag „szabadon lebegő értelmiség" különböző csoportjai. Elnöke Nyers Rezső, titkára én, tagjai a liberális, baloldali és konzervatív

demokratikus mozgalmak több akkori és későbbi vezetője, Vásárhelyi Miklós, Tardos Márton, Bauer Tamás, Újhelyi Szilárd, Szőllősi-Sebestyén András, Lengyel László, Gombár Csaba, P. Szűcs Juli, Kőrösi József, Hankiss Elemér, Lengyel László, Bihari Mihály, Szűcs Jenő és még sokan mások.

Érdemes összesíteni, kik dolgoztak akkor a Corvin téri épületben. Ott voltak a konzervatív demokraták (MDF, Antall József), a népnemzeti demokraták (Csoóri Sándor), a népnemzeti jobboldal (Csurka István). A szociáldemokraták és liberálisok (ahogy az előbb felsoroltam), vezető értelmiségiek, fiatal demokraták (Orbán Viktor, Kövér László). A mai parlament és a politikai élet minden ága képviselve volt, kivéve a Csurkánál is szélsőbb jobb- és a nem szociáldemokrata baloldalt. És habár közös összejöveteleket nem rendeztünk, meg volt az igyekezet az együttműködésre is. Én legalábbis úgy képzeltem, hogy ez az együttlét jó előjel a későbbi időkre.

Mindezek szimbólumaként: végül ebben a házban szervezték Nagy Imréék újratemetését a Történelmi Igazságtétel Bizottságában, majd az aktus után itt volt a kormányfogadás. A felsoroltak itt együtt voltak az akkori kormány és a külföld képviselőivel (ez utóbbiak közt mindenekelőtt Mark Palmerrel).

5

A rendszerváltástól máig

A könyv előszavában úgy írtam le helyzetemet, mint egy „szabadon lebegő", „lumináris" értelmiségét, aki mindig a „küszöbön" áll. Bele tud pillantani a hatalom dolgaiba is, de egy belsőbb határon nem jut túl.

A rendszerváltás úgy hozta, hogy néhány lépéssel beljebb kerültem, egészen a hatalmi helyzet közelébe. De sohasem a közepébe. Ez szélesebbé tette a látókörömet, jobban megértette velem a hatalom logikáját is, de nem szüntette meg küszöb-helyzetemet és azt a belső ellenzékiséget, ami a liminaritással velejár – még a saját pártomon belül sem.

Ezért ennek a fejezetnek a történeteiben nagyobb arányban szerepelnek a politika belső vitái, mint a korábbiakban. És természetesen elsősorban azé az oldaláé, amelynek én is tagja voltam és vagyok, vagyis a szociáldemokrata baloldalé.

Indításként: az egyik első összefoglalás a magyar „Abszurdisztánról"

Az elmúlt években a politikai társadalom demokratikus oldalán divatba jött a „*magyar Abszurdisztánt*" emlegetni. Vagyis azt, hogy

ha nálunk az egyetemestől eltérő formák alakulnak ki, az – a zsákutcás fejlődés következtében – nem a javunkra szolgál, hanem még jobban kiélezi a belső ellentéteket.

Ezért hadd hivatkozzam itt arra, hogy ezt már az út legelején megfogalmazni igyekeztem – a tisztánlátás érdekében. (Erről szóló írásom a *Két hét politika* 1991. évi 3. számában jelent meg.)

A következő pontokat soroltam fel:

- Megtörtént a rendszerváltás... de csak a csúcson, a politikai hatalomban következett be valódi változás.
- Fent – a politikai csúcson – patthelyzet alakult ki, az erők sakkban tartják egymást. Lent viszont – a nép, a lakosság, a nemzet, az állampolgárok, a tömegek – elfordultak a politikától, még mielőtt igazán felé fordulhattak volna.
- Ez nem ugyanolyan patthelyzet, mint amiről Kádár idejében beszélhettünk. Ez olyan mocsarat jelent, amelyben már nem csak tespedünk, hanem dagonyázunk is. Méghozzá a kormány és a nép külön a maga saját ingoványában.
- Karizmatikus hatalom jött létre karizma nélkül.
- Kádárizmus és horthyzmus – Kádár és Horthy nélkül.
- Kapitalizmus kapitál (= tőke) nélkül.
- Szocializmus a szociális eszme és szükségletek figyelembevétele nélkül.
- Árutermelés áru nélkül.
- Piacgazdaság piac nélkül.
- Demokrácia démosz (= civil társadalommá szervezett nép) nélkül.
- Politika polisz (= politikai társadalom) nélkül.
- A hatalmon lévők nem a társadalom üdvét, hanem a hatalom megtartását tartják legfontosabbnak.
- Mindezen okokból egy jobboldali diktatúra veszélyét nem szabad lekicsinyelni.

Bár ne írtam volna le. Mert meglehet voltak olyanok, akik elolvasták, és ez megerősítette őket abban a hitükben, hogy így is lehet.

A Magyar Szocialista Párt alakulása

Alapvető kérdéseket kellett tisztázni. Ezek a múlthoz és a jövőhöz való viszonyban foglalhatók össze.

(1). *A múlt:* Örököse-e az új párt az előző korszak kommunista pártjának, mit vállal belőle, és mit nem? (2) *A jövő:* Rendszerváltást akar-e, vagy csak „modellváltást"? Vállalja-e a szociáldemokráciát, vagy radikális baloldali marad? (3) *Ki a szövetséges?* A nemzeti szárny vagy inkább a liberálisok?

Ezek körül forgott a párt platformjainak állásfoglalása is. És legalább két évtizedre ezek a viták határozták meg azt, hogy mi fog azután történni. Ugyanakkor a színfalak mögött arról indult a tárgyalás, hogy ki legyen az első ember az újjászervezendő pártban. Négyen számítottak rá, négyen voltak esélyesek: Horn Gyula, Nyers Rezső, Pozsgay Imre és Németh Miklós.

KIUGRÁS HELYETT BEUGRATÁS – POZSGAY IMRE KECSKEMÉTEN

A szerveződő Reformszövetség, valamint a Márciusi Front szocialista tagjai egyre inkább úgy látták, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt nem alkalmas sem a rendszerváltás békés megvalósítására, sem arra, hogy utána a szociáldemokrata eszméket képviselje. Ezzel elnökünk, Nyers Rezső is egyetértett, de nem éreztük elég robbanékonynak ahhoz, hogy végig tudja ezt vinni. Többen úgy gondolták, hogy Pozsgay Imrének kellene ezt a lépést megtennie. (Én korábbi tapasztalataim alapján ebben kételkedtem, de nem tudtam jobbat.)

Felkerestük tehát őt, és végül megegyeztünk. Javasolta, hogy szűkebb hazájában, Kecskeméten tartsunk egy gyűlést, ahol a régi pártból való kilépést és az új párt alakítását bejelenti. Valamennyien egyetértettünk, és lelkesen készültünk a nagy napra. Ott ültünk az első sorokban: Lengyel László, Gombár Csaba, P. Szűcs Juli, Király Zoltán, Kőrösi Jóska, ha jól emlékszem, Ágh Attila meg én.

A terem is tele volt a már szerveződő Reformszövetség tagjaival, akik, ha nem is tudtak pontosan a kiugrás tervéről, mindenesetre valami fontos bejelentést vártak.

Pozsgay elkezdte a beszédét. Először azt hittük, hogy csak a dramaturgia miatt beszél másról, de egyre telt az idő, és az előadás egyre laposabb lett. Legfeljebb az a bejelentése volt az érdekes, hogy az elmúlt napokban telefonon beszélt Gorbacsovval.

Végül befejezte, és a hozzászólások következtek. Természetesen azok is ellaposodtak. (Én csak tudom, mert én is készültem egy nagy felszólalásra, de helyette csak lényegtelen dolgokat tudtam mondani.)

Utána azonnal Pozsgayhoz rohantunk. Le is ült velünk. Közölte, hogy Gorbacsovval éppen erről beszélt. Tájékoztatta arról, hogy mire készülünk. Gorbacsov ezt nemcsak hogy nem helyeselte, hanem egyenesen megkérte: ne tegyük, nagyon rosszul jönne, ha most a magyar párt kettészakadna, ahelyett hogy egységesen támogatná az új vonalat.

Fél óra múlva összejöttünk egy kecskeméti vendéglőben, és kibeszéltük a dolgot. A végén Lengyel László foglalta össze, levonva a végkövetkeztetést:

– Arról lehet vitatkozni, hogy Gorbacsov kérésének mindenképpen engedni kellett, vagy nem. Én el tudok képzelni olyan politikust, aki ilyenkor megvédi a saját döntésünket, mert mégis mi ismerjük jobban a magyar helyzetet. De el lehet azt is fogadni, hogy az adott helyzetben a nemzetközi összefogás érdekében is engedni kellett. De azt nem lehet elfogadni, ahogy Pozsgay ezek után viselkedett. Ha ő valóban vezetni akarja a magyar reformmozgalmat, akkor az lett volna a legelső kötelessége, hogy bennünket összehívjon. Mert együtt beszéltük meg, együtt határoztunk, és szükség volna arra, hogy továbbra is együtt cselekedjünk. Nem azt akarjuk, hogy az egyik öntörvényű diktátort másik váltsa fel, hanem azt, hogy demokrácia legyen, a demokrácia pedig közösségeken alapul. Meg kell mondani, Pozsgay Imre ezzel eljátszotta azt a lehetőséget, hogy vezére lehessen egy valóságos mozgalomnak.

És ezzel valamennyien tökéletesen egyetértettünk.

A SZOCIALISTA PÁRT ALAKULÓ KONGRESSZUSA

A kongresszus 1989. október elején ült össze a Novotel Szállodában. Életem első pártkongresszusa. A kongresszuson legerősebben a Reformszövetség képviselte az MSZMP megszüntetését, új párt alakítását, az európai demokráciákhoz való csatlakozást, a rendszerváltást. Úgy látszott, sikerrel. A Reformszövetség részéről én voltam egyik hivatalos szónok.

A nézetek élesen elkülönültek. Világos lett, hogy a régi vezetés (Grósz Károly, Berecz János) kiszáll. Ki legyen akkor az első ember? Horn Gyula, Németh Miklós, Nyers Rezső vagy Pozsgay Imre? Megindultak a tárgyalások. A folyosókon nagy volt a sustorgás. A Reformszövetségben sem voltunk egységesek. Sokan Pozsgayt akarták, mások – én is – Nyerset. Később az elsőből lettek a népi szocialisták, a „szocialista platform", a másikból a „szociáldemokrata platform".

Egyre nagyobb lett a feszültség. A folyosón voltak a vezetők szobái, ott folytak a tárgyalások. Kívülről is jöttek, nagy feltűnést keltett például, hogy Pozsgaynál Csoóri Sándor, az MDF egyik lelki atyja is megjelent. Az egyszerű tagságot bosszantották a titkos tárgyalások. Megjegyzések hangzottak el.

Vettem a bátorságot, és a következő teljes ülésen szót kértem. Elmondtam, hogy a kongresszus nyilvános programja alatt a zárt ajtók mögött titkos egyezkedések folynak. Arra kérem a négy titokgazdát, hagyják ezt abba. Jöjjenek a plénum elé, mondják el programjukat, és válasszunk. Nagy volt a detonáció. A válaszolók mellébeszéltek. Ismét szót kértem, és a következőket mondtam. *„Megismétlem. Mi, kongresszusi küldöttek úgy tapasztaltuk, hogy zárt ajtók mögött folynak tárgyalások… és a legfőbb négy vezető: Nyers Rezső, Pozsgay Imre, Németh Miklós, Horn Gyula között ellentétek vannak…. Elfogadott javaslatunk szerint ez a négy ember köteles nekünk beszámolni tárgyalásaik lényegéről. Ha ez légből kapott, akkor mondják meg nekünk, hogy köztük az egyetértés tökéletes. Ha pedig különbség volt, tartoznak nekünk azzal, akik ezért a mozgalomért, a szocializmusért az életünket próbáljuk adni, hogy ne ilyen*

semmitmondó módon, azzal zárják le a dolgot, hogy hát mi megegyeztünk, ti pedig szavazzátok meg. Szeretném a négy elvtárs figyelmét felhívni arra, hogy mi itt a Magyar Szocialista Párt kongresszusa vagyunk, jogunk van megtudni, hogy mi történt."

Szünetet rendeltek el, a négy jelölt külön összejött, majd Nyers mondott egy beszédet, hogy nincs közöttük elvi különbség, és hogy ő az elnökjelölt. Meg is választották, de a kérdés valójában nyitva maradt.

Hirtelen beszédem (nem készültem rá) az action gratuite műfajába tartozott. Bizonyára sokat számított abban, hogy nagy többséggel beválasztottak a megalakuló Magyar Szocialista Párt elnökségébe. Nyers Rezső lett az elnök.

Politikus lettem, amit soha nem akartam. De úgy éreztem, nem ellentétes eddigi érdeklődésemmel és tevékenységemmel. Mindig az foglalkoztatott, hogy a társadalom milyen formákban rendeződik, és hogyan határozza meg ezt a kultúra (és viszont). Most ezt a gyakorlatban is tanulmányozhatom – az egész társadalom, az egész nemzet számára sorsdöntő időben.

KÉT KONGRESSZUS KÖZÖTT – A VÁLASZTÁSOK

Ezek után jött a párt szervezése. Rám az a feladat jutott, hogy vándor prófétaként, közösségi pszichiáterként járjam az országot a pártszervezetek meghívására. El kellett magyarázni, hogy a sztálini szovjet rendszer nem volt szocializmus, a „köztulajdon" nem volt köztulajdon. Alapja két nagy tévedés. Az egyik, hogy demokrácia nélkül, a másik, hogy egy elmaradt ország felzárkózási folyamata keretében lehet szocializmust teremteni. Az első még Marx tévedése. A második már Leniné. Ezeket a tévedéseket Sztálin fejlesztette „tökélyre". A kettő együtt a sztálinizmus. Megbukott, történelmileg vége. Elutasítjuk. Nem nosztalgiázunk. Ugyanakkor ma is szocialisták vagyunk, de a szociáldemokrácia szellemében. Ez belső forradalommal, azaz szakadatlan reformokkal kíván előrehaladni. Nem megdönteni kell a kapitalizmust, mert akkor romokat

teremtünk, hanem folyamatosan megtölteni szociális tartalommal. Ahogy Bernstein mondta, és a nemzetközi szociáldemokrácia Bad Godesberg óta teszi. Ezt az utat választotta Nagy Imre, amikor azt mondta, demokrácia nélkül nem lehet szocializmus. És életét adta érte. Mindez nem változtat azon, hogy szemben állunk a jobboldallal, a nacionalizmussal, az ország megosztásával, a fasizmus minden fajtájával. Nem kell magunkat szégyellni, mert abba a történelmi helyzetbe, amelybe kerültünk, nem mi, hanem a fasizmus elleni világháborút megnyerő hatalmak helyeztek bele. Churchill és Roosevelt, akik történelmi döntéssel léptek szövetségre a Szovjetunióval, mert csak vele együtt tudtak nyerni. Mi az ő döntésükkel kerültünk a szovjet érdekszférába. Ezért tehát, ha valaki nem követett el személyes bűnöket, nem kell szégyellnie, ha hittel szolgálta a magát szocialistának nevező hatalmat. Építettük az országot, szembeszálltunk a zsákutcás fejlődés következményeivel, a megcsökött magyar feudalizmussal. Vétettünk hibát is, de ez akkor igazi bűn, ha nem tanulunk belőle. De tanulunk: modern, haladó demokráciát, egészséges gazdasági fejlődést, modern országot, fejlődő társadalmi igazságosságot és egyenlőséget akarunk.

Nemcsak én végeztem ezt a munkát, mások is. De talán nem mindenki ugyanezeket az érveket használta. Nem mindenki fordult egyértelműen szembe a múlttal, és nem mindenki állt ki ilyen határozottan a szociáldemokráciáért. Ez mindenesetre határozott „profilt" adott a pártbeli létemnek, amiben egyaránt volt intellektualizmus és (pozitív értelemben vett) popularizmus.

Ezért történt, hogy a májusra kiírt országos választásokra befutó helyen jelöltek (a Győr megyeiek felkérésére megyei listavezetőnek – és 15. helyen az országos listán). Képviselő lettem. Amikor pedig a párt kiírta a következő, második kongresszusát, az a meglepetés ért, hogy a visszavonulni kívánó Nyers Rezső helyére sokan jelöltek a párt elnökének.

Sajátos helyzet alakult ki ezen a kongresszuson. Horn Gyula és csapata kemény szervezkedésbe fogtak. Azt hirdették, hogy Horn lesz az, aki kemény, egyenes fellépéssel vissza tudja szerezni a lakosság szimpátiáját a párt számára, és megnyeri az 1994-es választásokat.

Voltak, akik ezt illúziónak hitték, de ma már tudjuk, hogy nem volt sikertelen. Ezt a hitet azzal a drasztikummal támasztották alá, hogy a párton belül egyeduralmat akarnak. Pedig Nyers maga lépett vissza, úgy látta, hogy nálánál erősebb ember kell. A jelölőbizottság érdemesnek látta arra, hogy ezek után a most megalakuló választmány elnökévé jelöljék. Horn azonban a jelölti beszédében kinyilvánította, hogy az ő vezetésével a párt meg fogja nyerni a választást, de csak akkor vállalja, ha Nyers Rezső semmiféle funkciót nem kap.

Megállt a teremben a levegő. Ma is úgy gondolom, hogy ez volt a prakticista bűnbeesés pillanata a szocialista pártban. Ekkor került valami olyan elem a gépezetbe, amely mindig ott volt a későbbi hibákban, ami megosztotta az embereket, és soha nem lett teljesen kibeszélve. Az utóbbi volt a bűn.

Én ugyan a saját előadói beszédemben válaszoltam Hornnak, és tőlem telhetőleg védtem Nyers Rezsőt, de egyedül maradtam. Aztán jött a választás, és 55 : 45 arányban Hornt választották.

Utána következett a választmányi elnök megválasztása. Nyers Rezső visszalépett, engem viszont „vigaszdíjként" jelöltek. Ellenfelem Jánosi György volt. Itt én nyertem, szintén 55 : 45 arányban. Öt éven keresztül én voltam ezután a Választmány elnöke.

„Sors-nem-fordító" nap volt ez az életemben. Sorsfordító lett volna, ha elnöknek választanak. Akkor nyilván át kellett volna alakítanom egész életformámat, és mindent egy célnak kellett volna alárendelnem.

Előtte alaposan végiggondoltam, hogy merjem-e vállalni. Mindent tudtam a feladatról, azt is, hogy a párton belül is iszonyú küzdelmekkel járna. De volt bennem annyi becsület – és betyárbecsület –, hogy ha a sors tényleg így ítél, ne lépjek vissza. Úgy éreztem, hogy van érzékem a vezetéshez, és megtanultam a szükséges módszereket. Ezek nem azonosak a politika világában szokásosakkal, az általam addig és azóta ismert vezetőknél nagyobb szerepet akartam juttatni az „emberi szónak". Az elveknek és a közös elkötelezettségnek. És a hatalmi technikák helyett mindenütt, ahol lehet, a megegyezést kerestem volna. A közös beavatást és a nyíltságot.

Felmértem, hogy ez hosszabb időt igényel, mint Horn Gyula metodikája – de tartósabb eredményt hoz. Ma is úgy látom, hogy ha akkor én kerülök oda – és jól tudom végezni –, talán nem nyertük volna meg az 1994-es választásokat. De egyértelműbben és tartósabban tudtunk volna végigmenni a további úton.

Legalábbis így gondolom. Bizonyítani nem tudom, mert ahhoz 1990 után is folytatni kellett volna a rivalizálást. Ezt már nem vállaltam. Úgy döntöttem, hogy késő. 1990-ben hatvanöt éves voltam. Ha a sors mégis azt akarta volna, hogy hatalmi posztra kerüljek, ez lett volna az utolsó pillanat. Ennek ugyan ellentmond, hogy nem vonultam vissza a politikai tevékenységből, sőt, olykor nagyon is szembekerültem ezzel vagy azzal, saját pártomban is (különösen éppen Horn Gyulával). Elvek miatt kellett így tennem, már nem voltak mögötte személyes szándékok. Ezért történt, hogy több alkalommal mást jelöltem magam helyett.

POZSGAY BELEDŐL A SAJÁT DUGÁBA

Pozsgay Imre, amint látta Horn Gyula megerősödését a szocialista pártban, ördögi tervet eszelt ki. Nem pusztán azt, hogy kilép az MSZP-ből, és új, nacionalista pártot alapít, hanem hogy olyan időpontot választ, amely végleges sebet üt rajta. Könnyűnek látszott. Hiszen ő is benne volt abban a bizottságban, amely azt javasolta, hogy a szocialista párt 1989. november 11-én tartson programalkotó és tisztújító kongresszust. Ez lett volna az új párt első programja, e nélkül csak rövid nyilatkozatok és beszédek léteztek. A programnak az alapvető elveket is meg kellett fogalmaznia. A jelölések már megvoltak, és ő ott volt a második helyen. Jelentette, hogy a programot írja, írja, és majd idejében megbeszéli a kijelölt bizottsággal, benne velem is.

Elképzelem, hogy mekkorákat röhögött magában. Egy héttel a kongresszus előtt jelenti be kilépését. És kétszáz ember ott áll majd, program és alapvető elvek nélkül. A párt sírja tehát meg van ásva, most már csak bele kell feküdni.

Mi egynéhányan – Horn Miklós, Lendvai Ildikó, P. Szűcs Juli, Ripp Zoli, Veress Mariann és mások – azokban a napokban alakítottuk meg a párton belül a Társulás a Szociáldemokrata Értékekért Platformot. Azonnal vállaltuk, hogy elkészítjük a programot. Horn Gyula kicsit ódzkodott, de tudta, hogy nem remélheti máshonnan.

És meg is valósítottuk. Alapvető elveket fogalmaztunk meg benne. Nem vagyunk a kommunista párt és a szocialista munkáspárt utódpártja. Nem vállaljuk a szovjet szocializmust, annak kádári változatát sem. Vállaljuk viszont 56-ot és Nagy Imrét. Elutasítjuk a diktatúrát, alapelvünk: demokrácia – mindenkinek. Nem készülünk a kapitalizmus megdöntésére, hanem a bernsteini szociáldemokrata program szerint kívánjuk javítani. Végre akarjuk hajtani a modernizációt, meg akarjuk szilárdítani a piaci gazdaság szociális-jóléti változatát. Be akarunk lépni a Szociáldemokrata Internacionáléba, és az országot be akarjuk vinni az Európai Unióba. A gazdaság európai stílusú fejlesztése által javítani akarjuk a lakosság életszínvonalát.

Voltak persze, akik ezzel így – ebben a tömörségben – nem egészen értettek egyet. De amikor kívülről érkeztek vádak, hogy ezekben a párt még nem foglalt világosan állást, hagyták. Utána azonban – a hatalmi prakticizmus szellemében – igyekeztek elfelejteni.

Mi pedig, akik ezt elkövettük, nem voltunk elég érettek és erősek ahhoz, hogy ezt a szellemet következetesen bele tudjuk építeni a párt egész működésébe.

Pozsgay Imre későbbi útja magától értetődően vezetett a Fidesz felé, csakúgy, mint később Szűrös Mátyásé, majd Szili Kataliné.

AZ ELSŐ NARRATÍVA ORBÁN VIKTORRÓL

Már említettem, hogy még 1989-ben Soros György a fiatalok szimpatikus szervezete, a Fidesz támogatására megalapította az Európai Kutatások Munkaközösségét. Két vezetővel (Miszlivetz Ferenc, Bába Iván) és négy taggal (Orbán Viktor, Fodor Gábor,

Kövér László, Molnár Péter). Rendes havi fizetést kaptak. És elhelyezte őket az Országos Közművelődési Központban.

Én persze nagy örömmel fogadtam őket. Kaptak egy szobát a második emeleten (a tudományos osztályon), és rendszeres segítséget ülések rendezésére, utazásokra stb. Jó volt a kapcsolat, rendszeresen összejöttünk.

Abban az időben a titkárságomon dolgozott egy alig húszéves fiatal lány, Marika. Kedves, igen naiv teremtés, magányos volt, barátok nélkül, valahogy még nem nőtt fel igazán. De értette a helyzetet, és nagyon igyekezett segíteni.

Egyszer, amikor bementem, egyedül volt az irodában, és odajött hozzám.

– *Iván bácsi* – mondta –, *ez az Orbán Viktor nem tetszik nekem. Ha Fodor Gábor bejön, magát keresi, és csak engem talál, akkor is köszön, sőt meg is szólít: „Jó reggelt, Marika, mi újság, mit szól, milyen szép időnk van?" És ha már kicsit kibeszéltük magunkat, csak akkor kérdezi: „Mikor lesz bent a Vitányi?" És azután búcsúzáskor nem felejt el minden jót kívánni.*

Nem így Orbán Viktor. Ha bejön – nem is bejön, szinte betöri az ajtót –, szétvetett lábakkal megáll, nem köszön, de haragosan kérdezi: „Vitányi nincs itt? Mikor jön? Mondja meg, hogy sürgősen beszélnünk kell!" Köszönés nélkül távozik, és az ajtót is becsapja.

Meglátja, Iván bácsi – fejezte be –, *hogy ebből még baj lesz!*

ÖTÁGÚ CSILLAG A PARLAMENTEN

A Parlament központi kupolájának tetején a kádári időben is ott díszlett az ötágú csillag. Messziről látni lehetett.

Érthető, hogy a szerveződő ellenzéki pártok aktuális követelései közé bekerült az ötágú csillag azonnal levétele.

1989 őszén Bereczki Vilmos meghívására jelen voltam egy kisgazdapárti gyűlésen a Kossuth téren. Bereczki Bihar megyei parasztember volt, én még a népi mozgalomból ismertem, és mivel nagyon derék ember, örömmel mondhatom, hogy jó barátom

lett. 1990-ben aztán négy évre parlamenti képviselő lett. Akkor is tartott a barátságunk.

Most, 1989-ben a rendszerváltás volt a téma. Bereczki a parasztság nevében mondott lelkes és arányos beszédet. Befejezésül visszatért a régi rendszer eltakarítására. Tele torokkal követelte, hogy a Parlament tetejéről vegyék le az ötágú csillagot.

Hogy szavait aláhúzza, kicsit patetikus mozdulattal felmutatott a torony tetejére. És azon már nem volt ott a vörös csillag. (Szűrös Mátyás, az ideiglenes köztársasági elnök addigra eltávolíttatta.)

Bereczki egy pillanatra megdermedt. De aztán feltalálta magát:

– *Remélem, hogy a többi követelésünk is ilyen hamar teljesül.*

KÉTFÉLE TALÁLKOZÁS FEHÉR FERENCCEL

Lukács-tanszéki múltam folytán különösen jó barátságban voltam előbb Heller Ágnessel és Hermann Istvánnal, majd amikor ők elváltak, Ági új férjével, Fehér Ferenccel. Ez egyaránt kiterjedt közös fellépésekre (például a *Valóság*ban indított elidegenedés vitára, ami kiváltotta a hatalom ellenkezését) és közös családi, házi összejövetelekre.

A jó kapcsolat azonban 1968 után meggyengült. A prágai szovjet bevonulás után ők üldözöttek lettek, és távozniuk kellett az országból. Mi pedig – értem ezen mindenekelőtt a *Valóság* szerkesztőségét – maradtunk.

Ők ezt árulásnak vagy legalábbis megengedhetetlen gyengeségnek tartották. Amikor külföldön kétszer találkoztam Fehér Ferenccel, a köszönésemet is alig fogadta. Az egyik 1976-ban volt, az uppsalai szociológiai világkongresszuson, a másik – ha jól emlékszem – 1984-ben New Yorkban, amikor egy másik konferencia alkalmából meghívtak a New Schoolba egy előadásra.

Később azonban, a rendszerváltás előtti kor izgalmas forgatagában ismét kezdtük megtalálni a hangot egymással.

Feri és Ági meghívtak engem és P. Szűcs Julit egy beszélgetésre úgy 1989 közepén akkori „törzshelyükre", a Szent István körúti Berlin kávéházba (ma Café Jubilée).

– *Tudod, Iván* – mondta Feri –, *mi most újra végiggondoljuk a helyzetet. Végül is tudományos szempontból hasznunkra szolgáltak az ausztráliai és amerikai évek, de nagyon nagy keserűséget okozott, ahogy itt bántak velünk. Azt is megértheted, hogy ez kiterjedt azokra is, akik csak hallgattak, mert mi úgy tekintettük, hogy a hallgatás beleegyezés. Abban éltünk, hogy csakis a radikális ellenállók képviselik az igazságot.*

Most azonban úgy látjuk, hogy a helyzet többsíkú. Szükség volt olyan emberekre, mint mi, akik nem alkusznak, inkább elhagyják az országot, és ott egyértelműen képviselik a demokráciát és a diktatúrával való szembenállást. De most, az itteni folyamatokat nézve úgy látjuk, hogy igen, szükség volt olyanokra is, akik otthon készen állnak, nemcsak arra, hogy elmenjenek a falakig, hanem arra is, hogy egyre kijjebb tolják a falakat. Mint ahogy ti tették a Valóságnál *meg az intézetben.*

Ugyanígy érzek a Mozgó Világ *ügyben* – folytatta. – *Nagyon nem helyeseltem, amikor Szűcs Juli 1983-ban átvette a* Mozgó Világot. *Akkor még nem láttam, hogy a régi* Mozgó *népies konzervatív táborának útja egy olyan konzervatív autoritarizmusba vezet, amivel én, természetesen, nem értek egyet. Ma sem tudom. hogy lehet ezt megoldani, de a mai* Mozgó Világ *munkáját látva azt már tudom, hogy újra kell gondolni.*

Ma úgy látom, hogy akkor itt a nyolcvanas években is többféle magatartás volt érvényes, éspedig együtt. Ên tettem, amit tettem, és ma sem tenném másként. Ne vitatkozzunk arról, hogy ki csinálta jobban. Örüljünk, hogy most együtt vagyunk!

Úgy emlékszem, majdnem elsírtam magamat. Nem az elismerés miatt, hanem az igazság – és Fehér Feri emberi nagyságának – élményétől.

NÉGY TALÁLKOZÁS KIS JÁNOSSAL

Amikor én Lukács-tanítvány voltam, Kis János – fiatalabb lévén – még nem volt közöttünk. Ő később lett tagja a csoportnak, amikor maga Lukács már nem tanított az egyetemen. Én meg másfelé dolgoztam (zene- és táncügyek, majd a *Valóság* szerkesztősége),

de tartottuk a kapcsolatot. Megismerkedtem a fiatalokkal is, így mindenekelőtt ővele.

Új módon vált fontossá a kapcsolat a rendszerváltás előkészítésének idején, amikor János vezető szerepet játszott a szerveződő liberális táborban.

Az első. Ez nem is személyes találkozás, hanem szellemi. Valamely vidéki útról hoztak hazafelé autóval, amikor a rádióban hallottam Kis János nyilatkozatát. Elmondta, hogy korábban ők még azzal számoltak, hogy a szovjetrendszert egyelőre megdönteni nem lehet, de fokozatosan liberalizálni kell. Most azonban ez a helyzet megváltozott. Fel kell készülni a teljes rendszerváltásra. A szabad demokraták erre törekednek.

Én is körülbelül ugyanabban az időben gondoltam ezt végig. Emlékszem a pillanatra is. Éppen a Batthyány téren jártam, és indultam a Közművelődési Központ felé, amikor egyszer csak belém hasított a felismerés: a szocialistának-kommunistának nevezett hatalmi rendszernek eljött a végórája. Izgatott lettem, majd rövid idő múlva végtelen nyugalom fogott el. Tudtam, mire kell felkészülni.

Természetesen igazat adtam Jánosnak, és örültem, hogy a nyilvánosság előtt ő fogalmazta ezt meg először. Igyekeztem ugyanezt képviselni a szocialista párt szerveződő reformszárnyában. (Ahol akkor sokan még egy megújított szocializmusban reménykedtek.)

A második. Amikor – még 1989-ben, az MSZMP-n belül – megalakult a Reformszövetség, én lettem az egyik vezetője. Azt képviseltem, hogy szociáldemokrata párttá kell válnunk, amely szoros szövetségben van a liberálisokkal. Ezt azonban nemcsak a szocialista táborban utasították sokan vissza – mindenekelőtt Horn Gyula –, hanem a liberálisoknál Kis János is.

Méghozzá olyan határozottsággal, amely egész választási stratégiájának alapját képezte. Úgy gondolta, mindenekelőtt azzal szerezhet szavazatokat, ha ők harcolnak legélesebben a diktatúra ellen. Ezért csinálták a négyigenes népszavazást, ezért hirdették azt, hogy ha kormányra kerülnek, a szocialista párttól minden a régi

rendszerből örökölt vagyonát elveszik, beleértve a párthelyiségeket és a lapokat. És nem volt hajlandó velünk szóba állni.

Göncz Árpád segített. Megbeszélte Jánossal, eljött értem autóval (akkor még maga vezetett), és elvitt a Bartók Béla útra, János lakásához közel, ő ott várt bennünket.

János barátságos volt, de szigorú. Ilyeneket mondott:

– *Meg kell értenetek, hogy a rendszerváltást végig kell vinni. Ti hiába próbáltok szociáldemokratává alakulni, ez nem sikerülhet. Csak akkor, ha minden jogtalanul szerzett értéket visszaadtok, minden lapot, minden helyiséget, minden állást. Mi nem köthetünk veletek szövetséget, egyedül akarjuk és egyedül fogjuk megnyerni a választást.*

– *János, alapvetően tévedsz* – feleltem. – *Te most két részre osztod a magyarságot, a választókat. Az egyik oldalon ott állnak a feddhetetlen liberális demokraták. De ezután te egyaránt a másik oldalra teszed a jobboldaliakat, az ezeréves magyar nacionalistákat meg a szocialistákat. Észre fogod majd venni, hogy ha így osztályozol, az utóbbiak vannak többen. Nem veszed észre, hogy ebben az országban több az antiszemita, mint a zsidó, és több a jobboldali autokrata, mint a tudatos demokrata. Csak akkor leszünk többségben, ha összefogunk.*

Nem vesztünk össze, de nem tudtunk megegyezni. Most utólag úgy látom, hogy egyikünknek sem volt egészen igaza. Én még nem láttam a maga teljes súlyával azt a valóságos veszélyt, amelyet a nem sokkal ezután megalakuló szocialista párt Horn Gyula által szervezett vezetőségének hatalmi prakticizmusa jelentett. János pedig nem látta a maga teljes súlyával, hogy ha a liberális párt elzárkózik, közöttük is kialakulhat ugyanennek a prakticizmusnak egy másik változata.

A harmadik. A választás estéjén, amikor már a végeredmény kezdett kirajzolódni, a szocialista párt központjából mindenki eltűnt, aki nyilatkozhatott volna (Horn Gyula is). Jobb eredményt vártak, nem akartak nyilatkozni. Mire odaért a televízió riportere, Fodor János, már csak engem talált ott. A liberális központban persze ott volt mindenki, Kis János is – nálunk viszont velem kellett beérniük. Közös riportot készített kettőnkkel.

Fodor tőlem először azt kérdezte, hogy szomorkodunk-e.

– *Nem* – feleltem –, *mert ez a magyar nép győzelme, és mi most majd a parlamentben mindegyik párttal örömmel működünk együtt.*

Erre megszakított, és újabb kérdést tett fel: tehát akkor mi nyújtjuk a kezünket a liberálisoknak?

– *Igen!* – feleltem, és már jól láthatóan nyújtottam is a kezemet.

Kis János azonban így válaszolt:

– *Szomorú hírem van az MSZP számára. Előbb még különböző feltételeket kell teljesíteniük, hogy szóba álljunk velük.*

A riportnak nagyon nagy hatása volt. Mindenki a televízió előtt ült, és igen sokan – nem csak a baloldalon – túlzásnak tartották ezt a kérlelhetetlenséget.

Másnap valahová siettem, taxiba szálltam. Megérkeztünk, elővettem a pénztárcámat. A taxis azonban elhárította.

– *Néztem tegnap este televíziót. Szeretném megköszönni. Ne haragudjon, nem fogadok el pénzt.*

A negyedik már a rendszerváltás után történt, ott fogom elmondani.

A „Rendszerváltás" – az első kormány megalakulása

A „HATALMI PRAKTICIZMUS" MEGERŐSÖDIK

A hatalmi prakticizmus megjelent már a rendszerváltó választás előtt is – de még embrionális formában. Említettem már tüneteit, különösen az általam jól ismert helyen, a szocialista pártban. Ezzel nyerte meg Horn Gyula az elnökválasztást: ahogy „kortesbeszédében" nem a demokrácia megteremtését, hanem a hatalom elnyerését állította a középpontba, és ahogy fellépett Nyers Rezső ellen, ahelyett hogy a vele való együttműködést ígérte volna meg. És ahogy az SZDSZ fő igyekezete viszont a szocialisták kirekesztésére irányult.

Most, a köztársaság megalakulása és a választások után a hatalmi prakticizmus voltaképpen minden pártban megerősödött, és

egyben új vonással „gazdagodott": a szükséges reformok elodázásával, hogy a hatalom megszerzése-megtartása biztosítva legyen.

A prakticizmus előretörése Antall József kormányzása alatt kezdődött a magyar mezőgazdaság politikai-hatalmi érdekből való tönkretételével. Torgyán József követelésére visszaszolgáltatták a termelőszövetkezetek földjét az eredeti tulajdonosok örököseinek, és ezzel tönkretették a magyar „gazdasági csodát", a világszínvonalon virágzó mezőgazdaságot. De az előretörés itt nem állt meg, folytatódott az egész gazdasági reformfolyamat berekesztésével. Elbocsátották a kardinális reformokat ígérő első pénzügyminisztert, Kupa Mihályt, és vele együtt sírba tették a gazdaság megújításának lehetőségét. Ezt a vonalat – különböző módon – minden párt követte, és ezzel egyre visszavonhatatlanabbul szorultunk bele a zsákutcába, a harapófogóba.

KÍSÉRLET EGY ÚJ IFJÚSÁGI SZERVEZET MEGALAKULÁSÁRA

Még a rendszerváltás előtt Pécsen tartottunk egy kulturális konferenciát arról, hogy egy demokratikus társadalomban milyen szerepet játszik a közművelődés. Jó ideje volt ennek, mert – mára ezt már többnyire elfelejtik – ez a szerep akkor példásan kidomborodott. A művelődési házakban országszerte azért gyűltek össze az emberek, hogy erről beszéljenek. Meghívták rá az alakuló demokratikus pártok vezetőit – én is rengeteget utaztam városról városra Vásárosnaménytől Letenyéig.

Ezen a konferencián keresett meg egy fiatalember a pécsi egyetemről, hogy egy új szocialista ifjúsági szervezet megalakulásának lehetőségét megbeszéljük. A fiatalembert Gyurcsány Ferencnek hívták. Úgy látta, hogy a szocialista párt alakulóban lévő szervezete túlságosan formális, nem eléggé képviseli az új, demokratikus szellemet. Jó lenne, ha lenne egy másik is, amely nemcsak a szocialista munkáspárt eddigi fiataljait tudná megszólítani, hanem az eddig párton kívüli, szabadon gondolkozó új nemzedéket is.

Tetszett a gondolat. Gyurcsány nemsokára Pestre jött, és hozzákezdett a szervezéshez. Én, mint a Választmány elnöke, támogattam. Össze is jött egy fiatal csoport, közöttük például Schiffer András, aki főfoglalkozás-szerűen vállalta a szervezést. (És egyebek között az 1990-es választáson az én budapesti kerületemben – ahol egyénileg indultam – az egyik fő támogatóm volt.)

A szervezet tehát kezdett összejönni. Ez azonban nem tetszett Horn Gyulának. Túl szabad szelleműnek találta. Amikor a csoport további sorsa a vezetőség elé került, hívei leszavazták. A szervezetet letiltották. Gyurcsány Ferenc, elveinek fenntartásával, bánatában elment üzletembernek, Schiffer András pedig az elvekből is kiiratkozott.

A BÉKESI-PROGRAM SORSA

Pontosan ez ismétlődött meg a Magyar Szocialista Pártban Horn Gyula és Békesi László párharcában. Közvetlen tanúja voltam.

A szocialista párt Választmányának 1990 és 1996 között én voltam az elnöke. Az volt a célunk, hogy valóban a párt parlamentjévé váljunk, és tudományosan megalapozzuk, a társadalommal pedig megértessük a párt rendszerváltó szociáldemokrata programját.

Olyan súlyos vita keletkezett, amely tökéletesen kifejezte – és sajnos keretet is adott a párt belső ellentmondásainak. A párt első számú gazdasági szakembere, az elnökség tagja, Békesi László kidolgozta a – sokak véleménye szerint – legjobb és legcélravezetőbb tervet a gazdaság átalakítására. Horn Gyula és a hozzá közel állók azonban úgy gondolták, hogy ezt nem lehet a társadalom elé vinni, valami lágyabbat, rózsaszínűbbet kell felmutatni ahhoz, hogy megnyerjük a választást.

Ezzel én nem értettem egyet, és kitűztem a Választmány ülésére a Békesi által elkészített programot.

Másnap (már a kitűzés után, de még a tárgyalás előtt) a Parlament kupolatermében éppen szembejött velem Horn Gyula, Lendvai Ildikó, Kovács László és még egy néhányan. Gyula megállított, és csikorgó hangon megszólított.

– *Iván, baszd meg, miért tűzted ki a velem való megbeszélés nélkül a Választmányra? Ezt nem vihetjük a társadalom elé. Azonnal vedd le a programról!*

Lendvai és Kovács megpróbáltak közvetíteni, hogy a visszavonás most már nagyobb botrány lenne, mint a megtárgyalás. Ez vitaülés, még nem határozat. Én pedig így válaszoltam.

– *Gyula, baszd meg, Békesi megbízása szerepelt a Választmány programján, te is megkaptad. Békesi az elnökség tagja, ha a parlamentben megszólal, „a szobában csönd lesz". A program megtárgyalása sürgős. Ne haragudj, ebben az én jogom dönteni, nem veszem le.*

Az ülés meglett, de Horn olyan botrány csinált, hogy fel kellett függeszteni. Utána egyedül bevonult a szobájába. Mi ott álltunk kint, csak Szekeres Imre merészelt bekopogni, mint a „béke hírnöke". Horn végül beleegyezett, de azzal a feltétellel, hogy nem hozunk határozatot.

Azt hiszem, akkor döntötte el végleg, hogy amint módja lesz rá, Békesitől és tőlem is megszabadul. Így is történt 1995-ben. Előbb Békesit, majd engem is leváltott, illetve leváltatott. Békesi a pártból is távozott.

BOLDOG PILLANATOK 1. – ÉLETEM POLITIKAILAG LEGBOLDOGABB NAPJA (BÉKESI MONORON)

1994-ben a választások előtt kampánygyűlésen vettem részt Békesi Lászlóval Monoron. Elég sokan voltak, többnyire parasztok – vagy modern nyelven agrárdolgozók.

Békesi nem úgy viselkedett, mint a vájt eszű politikai tanácsadók javasolni szokták. Kemény szavakkal mondta el, hogy nem könnyű idők következnek. Most az a feladat, hogy miután megtörtént a rendszerváltás és, demokrácia van, a magyar gazdaságot is az európai viszonyoknak megfelelően szervezzük át. Ez bizony el fog tartani néhány évet. Meg kell tenni hozzá a megfelelő intézkedéseket, és időbe kerül, amíg a lakosság megtanulja, hogy kell ebben az új világban boldogulni.

– *Őszintén megmondom* – foglalta össze –, *hogy a következő két-három évben semmit sem tudok ígérni önöknek. Bizony össze kell húzni a nadrágszíjat. Kérem, hogy legyenek türelemmel.*

Itt Békesi picit megállt, és szembenézett az emberekkel. Szemmel láthatólag morgást, háborgást várt. Ezzel szemben hatalmas taps tört ki. Valahogy meglátszott rajta is, rajtam is, hogy meglepődtünk.

A második sorban felállt egy csizmás, bekecses, bajuszos ember, és így szólt:

– *Kedves Békesi úr! Ne csodálkozzon, hogy tapsolunk. Mi is tudjuk, milyen a gazdaság helyzete. Azt is tudjuk, hogy ilyenkor nem ígérgetni kell, hanem cselekedni. És egyetértünk önnel abban, hogy mit kell tenni. Ki fogjuk bírni. Bátor embereket várunk, akik megteszik. Ezért tapsoltunk, és szavazunk önre.*

Én pedig felnéztem az égre, és azt mondtam magamban. *„Fenséges Isten! Köszönöm neked, hogy elvezettél álmaim Magyarországára.”*

A DEMOKRATIKUS CHARTA INDULÁSA

De nemcsak a hatalmi prakticizmus erősödött meg a rendszerváltás után. A civil törekvések is kezdtek életre kapni. Ennek jele volt a Demokratikus Charta megindulása.

A chartát a szabad demokraták kezdeményezték, mindenekelőtt Kis János, Pető Iván és Konrád György. A jobboldal részéről több atrocitás érte ballib erőket és a bontakozó civil társadalmat: Csurka István jobboldali fellépései, majd kiválása, Kónya Imre kiszivárgott titkos dolgozata, végül Göncz Árpád botrányos kifütyülése a Parlament előtt az árpádsávos szélsőjobb által. Érett a hajlam, hogy erre felelni kell.

A végső lökést Jeszenszky Géza külügyminiszter parlamenti beszéde adta, amelyben azt állította, hogy egyedül az MDF és szövetségesei képviselik – és képviselhetik – a nemzeti érdekeket. Ez ellen Bossányi Katalin – akkor szocialista képviselő – interpellációt nyújtott be. Jeszenszky felháborító hangnemben válaszolt. Ekkor

a szabad demokraták, majd a fideszesek elkezdtek kivonulni. Bossányi meg én erre felálltunk, és mi is megindultunk kifelé. Utánunk jött az egész szocialista frakció. Két perc múlva halljuk, hogy az SZDSZ sajtókonferenciát tart. Nosza, mentünk mi is. A sajtóteremben már ott állt Kis János, az SZDSZ elnöke – ami azt mutatta, hogy ők ezt előre eltervezték. Ez a Kis Jánossal való „negyedik találkozásom” kezdete. Ő először elcsodálkozott, majd bólintott. Már ott állt a mikrofon mellett Pető Iván és Orbán Viktor. Odamentünk, és azt mondtam Petőnek: *„Mi adtuk az interpellációt, és ki is vonultunk. Úgy illik, hogy együtt tartsunk sajtótájékoztatót.”* Pető Orbánra nézett, de Viktor nem volt lelkes. Hangsúlyosan azt válaszolta, hogy most kivételesen belenyugszik. Mégis ez volt az első közös ellenzéki megmozdulás. (És a Fidesszel az utolsó.)

Két nap múlva az MSZP országos értekezletet tartott, ott ültem a Villányi úti központ földszinti termében, a harmadik sor közepén Bossányi Kati és P. Szűcs Juli mellett. Egy hozzászóló éppen a szabad demokratákat szidta, amikor benyitott a portásnő, és hangosan beszólt:

– *Kis János elvtárs keresi azonnalra Vitányi elvtársat.*

Minden szem rám meredt. Én felálltam, de csak lassan tudtam kikászálódni a sor közepéről. Az éppen soros felszólaló elhallgatott. Gondoltam, hogy mondok valamit, de aztán úgy láttam, az csak olaj lenne a tűzre.

Pető Iván és csapata ugyanis elkészített egy alapszöveget. Össze kellett hívni a csapatot, ezért Kis János felhívott engem. (Akkor még nem volt mobil.) Ez volt Kis János válasza a korábbi vitára. Ő nyújtott kezet. Kérte, hogy azonnal jöjjek, jöjjünk el egypáran, hogy megalakítsuk a Demokratikus Chartát. El is mentünk (Bossányi és P. Szűcs jött velem), és megtaláltuk az együttműködés útját.

A CHARTA SZEREPE: MÉGIS VAN ÖSSZEFOGÁS

A Demokratikus Charta új magatartást hozott a bontakozó demokráciában. Benne a jobboldallal szemben összefogott az SZDSZ, a szocialista párt, a szakszervezetek és több civil szervezet.

A hatás a vártnál is nagyobb lett. Harmadik alkalommal, a Kossuth téri nagygyűlésen már több mint százezer ember jött össze, mindmáig ez a ballib tábor egyik legnépesebb demonstrációja.

Fordulóponthoz érkeztünk: a demokrácia megmutatta, hogy képes tömegeket mozgatni. A jobboldal hosszú időre felhagyott a tüntetésekkel. A közhangulat megváltozott. Döntő lépés volt abba az irányba, hogy az 1994-es választások után szocialista–liberális-koalíció alakulhasson.

Sajnos a szocialista párt felső vezetése konkurenciát látott a charta erősödésében. Nem tett ellene, de kívül maradt. Jellemző, hogy a nagy tüntetésekre sem jöttek el – a Politikatörténeti Intézet Kossuth téri szobáinak ablakából nézték.

BOLDOG PILLANATOK 2. – AZ ELSŐ CHARTA-FELVONULÁSON

A charta tüntetéseinek filozófiáját a felvonuláson mondta el nekem az egyik résztvevő, aki megszólított a tömegben.

– *Örülök ennek a napnak. Tudja, ha ezt maguk, szocialisták hívják össze, nem jövök el. De akkor sem, ha a liberálisok. Most azonban, hogy együtt vannak, kötelességemnek éreztem, hogy csatlakozzak.*

Ma is úgy látom, hogy ezzel megfogalmazta a lényeget.

ORBÁN VIKTOR KILÉPÉSE AZ EGYÜTTMŰKÖDÉSBŐL

A Demokratikus Charta együttműködést hozott létre a szociáldemokrata és a liberális erők között, de ezzel alkalmat adott arra, hogy a Fidesz elkülönüljön tőle. Már említettem, hogy a Jeszenszky beszéde utáni sajtófogadáson Orbán Viktor csak a botrány elkerülése végett engedte meg, hogy vele együtt szerepeljek. A következő alkalommal – amikor már a felvonulást szerveztük –, kicsit félve, próbáltam őt is meghívni az előkészítő ülésre. Eddig viszonylag jóban voltunk, néha el is beszélgettünk, és több alkalommal szerepeltünk együtt. Most azonban mosoly nélkül, röviden válaszolt.

– *Nem, mi ebben nem kívánunk részt venni!*

És azonnal elfordult, nem hagyva módot vitára vagy kérlelésre. Behúzott nyakkal mentem kifele. Éreztem, hogy itt most olyasvalami történt és történik, aminek majd szerepe lesz további életünkben.

Fodor Gábor azonban utolért, megfogta a vállamat.

– *Én eljövök, és beszédet mondok. Nem akarom, hogy kimaradjunk!*

Nem mertem megkérdezni, hogy miként számol el ezzel a saját körében.

A MÁSODIK NARRATÍVA ORBÁN VIKTORRÓL

A szabad demokraták közül különösen jó barátaim közé tartozott Tardos Márton. A *Valóság*ban is többször közölt cikket, és többnyire egyetértettünk. A rendszerváltás idején nem ugyanazt a pártot választottuk, de megértettük egymást, őszintén beszéltünk, és törekedtünk az együttműködésre. Elég sokat dolgoztunk azon, hogy végül a koalíció létrejöhessen.

Meggyőződéssel támogatta a fiatalokat is, pontosabban a Fideszt, akikkel – különösen Orbán Viktorral – bizalmi viszonyt alakított ki. Olyan tanár-tanítvány jellegűt, amit a fideszesek most már igyekeztek is lezárni. A charta fellépte óta egyre több jel mutatta, hogy a Fidesz fel akarja mondani ezt a szövetséget.

A bizalmas kapcsolat végét maga Tardos mondta el nekem, nagyon szomorúan. Akkor – azt hiszem, 1993-ban – jött az európai liberális pártok Lisszabonban tartott nemzetközi konferenciájáról, ahol a Szabad Demokraták Szövetségét ő, a Fideszt Orbán Viktor képviselte. Kicsit kerülgették egymást, de aztán mégis kimentek sétálni a tengerpartra. (Ki tudja, talán nem messze Horthy Miklós egykori lakóhelyétől.)

Elbeszélte, hogy mi történt. Megpróbálta barátilag, nem sértően mindkét kérdésben felvetni aggályait. Az egyik a székház ügy. Nagy botrányt kavart, hogy a Fidesz megszerezte a volt tisztiház

tulajdonjogát, majd bonyolult és áttekinthetetlen módon eladta. Tardos, természetesen, azt az álláspontot képviselte, hogy a hatalom megszerzéséért vagy megtartásáért sem szabad átlépni az erkölcsi és legális határokat. A másik az, hogy a Fidesz, ugyanebből az okból, szemmel láthatólag elutasítja nemcsak a szocialisták, de a liberálisok közeledését és barátságát is, és egyre inkább a jobboldalra akarja saját hatalmát ráépíteni.

Orbán – Tardos elbeszélése szerint – nem sértődötten, hanem tanító hangvétellel válaszolt. Naiv álmodozónak nevezte sétatársát és a hozzá hasonlókat. Azt mondta, hogy ebből ki kell nőni, különben minden marad a régiben. A politikát a saját törvényeivel, nem a naiv erkölcs szerint kell végezni. Pénzre kell szert tenni, nem kevésre, és ha a pénz megvan, nem számít, hogy miként jutottak hozzá. Aki a politikában szegény marad, nem talál híveket, és nem fog semmire sem jutni.

Erről aztán még elbeszélgettek, de Orbán nem adta lejjebb. Kész volt a világnézete. Nem váltak el haraggal, de többet nem találkoztak.

Azt már másvalakitől tudom, hogy amikor Tardos Márton pár év múlva meghalt, a temetésén egyszer csak megjelent Orbán Viktor. Nem szólt egy szót sem, csak állt, aztán – mielőtt még vége lett volna – megfordult, és távozott.

PÉLDA A NEMZETI ÉRZÉSRŐL

1993-ban tárgyalta a parlament Antall József javaslatát a magyar–ukrán barátsági szerződésről. A nemzeti oldal (benne éppen a kormánypártiak) erősen kételkedtek a Trianon-ellenes revízió szellemében. Én szólaltam fel a szocialista párt nevében az emelvényről, és természetesen a szerződést védelmeztem. Kifejtettem, hogy magyarságtudatunkat meg kell szabadítani minden nacionalizmustól.

A kormánypárt mérsékelten fogadta ezt el, bár a törvényt megszavazták.

Délután azonban leutaztam Kecskemétre, az (akkor még szokásos) népzeneünnepségre. Bevonultam a szállodába, egy folyosón Csoóri Sándorral és a neves erdélyi népzenekutatóval, Kallós

Zoltánnal, aki különösen a csángó népzene emlékeinek megmentésében jeleskedett.

Délután kezdődött a műsor, én éppen Kallós mellett ültem. Az első rész szabályos volt, sorban jöttek a népdalénekesek, szólisták és csoportok, szép volt, jó volt. A második részben azonban ritka „csemegében" volt részük: fellépett a szászrégeni énekkar. Szászrégen nevezetes hely. A magyar népzene világa ugyanis egyszólamú, szemben akár az osztrák, akár a szerb, akár a román, akár a ruszin, az ukrán vagy a nagy orosz népdalénekléssel. Ott ugyanis már a reneszánsz ideje táján mindegyikben kialakult egy népi többszólamúság.

Szászrégen különlegessége abban áll, hogy a többszólamúság nálunk egyedül itt jött létre. A kórus most felállt, vagy negyven-ötven férfi és nő, elkezdtek több szólamban énekelni – nem Kodály- vagy Bárdos-feldolgozásokat, hanem úgy, ahogy Szászrégenben kialakult.

Befejezésül a székely himnuszt adták elő. Nem népzene, de kultikus mű. Feszes vigyázban álltak, és áhítatosan énekeltek. És mindenki áhítatosan hallgatta.

Úgy a vége felé ránéztem szomszédomra. Jé – mondtam magamnak kissé csodálkozva –, Kallós sírva fakadt.

De nem értem rá sokáig csodálkozni. Mert észre kellett vennem, hogy – giccs ide, giccs oda – a nyakamba csorog a könnyem.

A Horn-kormány idején

A CHARTA-VONAL LEZÁRÁSA

A választások megnyerése után felvetődött, hogy nem kellene-e folytatni a chartát. Mind a két pártvezetés elvetette. Mindkettő féltékeny volt arra, hogy ez nem válna pártjaik vezető csoportjainak javára. Különösen irracionális volt ez a döntés szocialista részről, mert a charta továbbvitele kiszélesítette volna a szocialista párt hatósugarát. (Igaz, hogy szűkítette volna a prakticista hatalmi tömbét.) A liberálisok pedig – különösen Kőszeg Ferenc, aki ebben a pártot képviselte –, mint valami szocialista tömegszervezetet utasította vissza a chartát.

A két kormányzó párt között – mindkettejük hibájából – nem alakult ki racionális demokratikus viszony. Mindkettőben túlságosan és egyoldalúan érvényesült a hatalmi prakticizmus. Kutya-macska barátság vagy kényszerházasság alakult ki. A szocialista pártban mindennapi frázissá vált, hogy „a farok csóválja a kutyát", és ahol lehetett, igyekeztek a szabad demokratákat megalázni. Azok viszont éppen e rossz magatartás rossz ellentétét valósították meg. Apró kérdések sorában indítottak részletvitákat, és ezekben sorra elbuktak – ahelyett, hogy néhány nagy kérdést választottak volna, amelyekben összefoghattak volna a szocialista párt reformerőivel is. Például éppen a reformok kérdésében, hiszen az a furcsa helyzet alakult ki, hogy a szabad demokraták nagyobb meggyőződéssel álltak Békesi, majd Bokros mellett, mint a szocialista párt vezetőinek egy része.

A BÉKESI-PROGRAM SORSA A VÁLASZTÁSOK UTÁN

A választás megnyerése után minden ráció azt követelte volna, hogy a szocialista–szabad demokrata kormány azonnal fogjon hozzá a reformokhoz. Horn Gyula nem tehetett mást: Békesit nevezte ki pénzügyminiszternek, de a reformok elkezdését halogatta, majd 1995 májusában a kongresszuson le is váltotta Békesit. A küldöttek engedelmesen hagyták. Később a többi makacs reformistát is eltávolította a vezetésből. (Én sem tudtam tiltakozni, egy súlyos betegség miatt két hónapra ki voltam vonva a forgalomból. Lehet, hogy Horn Gyula ezt is számításba vette az időpont kiválasztásában.)

A reformok halogatása súlyos hiba volt. Meghatározta a szocialista párt sorsát. Az elvesztett időt nem lehetett visszahozni, és az a reflex erősödött meg, amely a reformokat alárendelte a kormányzásnak.

Még nyílt egy esély. Horn Gyula belátta, hogy a reformok elkerülhetetlenek, ezért Bokros Lajost bízta meg a végrehajtásukkal. Tőle kevésbé félt, nem volt akkora belső támogatottsága, mint Békesinek.

Bokros azonban szintén elkötelezett híve volt a reformpolitikának, és jó irányba is kezdett hozzá. Az utolsó pillanatban mentette meg a helyzetet. Csak az volt a baj, hogy egy évet már kihagytunk, és még nagyobb az, hogy Horn Gyula nem hagyta végigvinni még a már elkezdett reformokat sem. Így az eredmények nem jutottak el arra a fokra, hogy a lakosság megértse, és támogassa azokat. Az első, keményebb részének a közepén tartottunk, amikor abbahagytuk, ezért úgy látszott, hogy mi sem támogatjuk saját magunkat. Sajnos úgy is volt.

FEL- VAGY INKÁBB „LEKÉSZÜLÉS"
AZ 1998-AS VÁLASZTÁSRA

A leváltás indoka éppen a választás megnyerése volt. Ugyanis Horn Gyula és a párt elnöksége (például Szekeres Imre) maguk is elhitték saját hibás lózungjukat, amely szerint „a választásokat már meg is nyertük", most már az a cél, hogy egyedül kerüljünk kormányra. Tehát éppen azt tagadták meg, amire támaszkodniuk kellett volna: a reformokat. Belementek viszont az ígérgetési versenybe, hogy mit ad majd az új kormány az ő jó népének. A versenyt a Fidesz lóhosszal nyerte.

Az első Orbán-kormány

Orbán Viktor azzal nyert, hogy a következetlen szocialistákkal és liberálisokkal szemben egyértelműen és gátlástalanul ígért minden jót az ő népének. Gyors gazdasági fejlődést, érezhető jólétet, virágzó demokráciát. Elhitték.

Utána azonban a gazdaságban nem tett mást, mint felült a Bokros-reformok megindult hullámának tarajára. Érdemleges újabb reformot nem kezdett. Ezzel szemben mindent megtettek azért, hogy felépítsenek egy új autoriter, utórendies, nacionalista hatalmi abszolutizmust, amely a jobboldali nemzeti és populista álmokra hivatkozik. És saját ügyfeleikből meg tudtak teremteni egy olyan „pretoriánus gárdát", amely merev falként épül a politikai vezetés és a szó szociológiai érelmében vett nép, a társadalom közé. A hatalom így tudott „egészpályás letámadást" indítani mindenféle szabadgondolkodás és demokrácia ellen.

Ezt már akkor is világosan lehetett látni. Hadd idézzem itt – e könyv műfaja szerint – saját magamat, 2000-ben a Kossuth Kiadónál megjelent könyvemből. Azt a részt, amelyben az új Fidesz politikai receptjét igyekeztem összefoglalni. Az új jobboldal eszközeit különböző forrásokból próbálta eklektikus mixtúrává összegyúrni.

A MAI JOBBOLDAL JELLEGE

Tévednek azok, akik rögtön a legerősebb szavakat használják, nácinak vagy fasisztának nevezik a mai jobboldali szövetséget. Nem azért nem helyesek az efféle szigorú megfogalmazások, mert mindenáron szelídek akarunk lenni, hanem mert így nem egészen igazak. A mai kormány körül tömörült jobboldal folytatója ugyan az eddigi jobboldali hagyományoknak (és ebben a szélsőségek is benne vannak), másrészt azonban új jelenség. Azt is mondhatnánk, hogy *a globalizáció korának új (és radikális) jobboldalát képviselik.*

Ez az új jobboldal a jövő stratégiájának egy szcenárióját kívánja eljátszani. Igénybe veszi a globalizáció által teremtett eszközöket, de úgy véli, hogy a nagy egészben önálló központok alakulhatnak (amiként például Huntington leírta), amelyek, éppen az új eszközök segítségével, befelé új autoritarizmusok alapját vethetik meg.

Az új jobboldal ugyanakkor posztmodern módra eklektikus. Magatartását és eszközeit különböző forrásokból meríti, de igyekszik mixtúrává gyúrni. Törvényszerűen van egy radikális és egy mérsékelt változata, amelyek együttműködnek. Receptje a következő:

Végy egy adag úri-nacionalista, naciokrata jobboldaliságot (a Horthy-rendszer örököseként) díszmagyarral, zsinóros mentével és főleg a Szent Koronával, amelynek jegyében minden magyar és az egész Kárpát-Duna-Nagyhaza egyesülhet. – Végy hozzá egy adag tradicionális jobboldaliságot harsány rasszizmussal, antiszemitizmussal, cigány- és bevándorló-ellenességgel. – Végy hozzá egy adag konzervatív szentimentalizmust a család tiszteletéről, a hagyományokról, a vallásról, az imádságról, a magyar földről és a magyar búzáról. – Most már csak egy kis antikapitalista demagógia kell hozzá a nemzeti értékekről, amelyet a globalizáció, a bankok és Európa fenyegetnek. – Végül az egészet fel kell melegíteni, és össze kell rázni, hogy aztán le lehessen önteni a modern kommunikációs és menedzseri PR-metodikájával és retorikájával, valamint elitista hatalmi arroganciájával – és kész a leves, a „puha totalitarizmus" lokális változata. Tálalható, mert van, aki megeszi.

Most, hogy felidézem, elkeseredve látom, hogy ilyen világosan láttuk már tizenhárom évvel ezelőtt. És saját bizonytalanságaink, úttévesztéseink miatt mégsem tudtunk ellene jól védekezni.

A SZOCIALISTA PÁRT ISMÉT ELLENZÉKBEN – A TANULSÁGOK LEVONÁSA ELMARADT

Ha valamikor, ekkor lett volna ideje a tanulságok levonásának. Ez azonban nem történt meg. A szocialista párt belső közvéleménye egy ideig úgy viselkedett, mintha villámütés érte volna, azután meg mintha nem történt volna semmi. Ha hibáztatni kellett valakit, akkor többnyire az SZDSZ lett a bűnbak. Belülről nem volt igazi elemzés, legfeljebb egy-egy platform zártkörű összejövetelén. (Amikor a Választmány ülésén néhányan ezt meg akarták tenni, a Választmány alelnöke nem engedte.)

A korszakot záró tisztújító kongresszuson édes-bús búcsút vettünk Horn Gyulától. Önkritikus hozzászólás alig volt. Megválasztottuk az új elnökséget. Kovács László lett az elnök.

KOVÁCS LÁSZLÓ ELNÖKSÉGE – SZERVEZKEDÉS NÉMETH MIKLÓS MELLETT

Kovács László értette a helyzetet, és pozitív irányba tudta fordítani a szocialista párt munkáját. Nem csinált látványos fordulatot, de érezhetően változtatott a módszereken. Mind több racionalizmust kívánt a munkába belevinni. Elérte a legnagyobb eredményt, amit a szocialista párt valaha produkált: a közvélemény-kutatások 47-49 százalék bizalmat jeleztek.

Sajátos, hogy éppen ekkor indult a párton belül egy teljesen inkorrekt szervezkedés. A prakticista hatalmi tömb úgy találta, hogy Kovács László helyébe Németh Miklóst kell a párt élére állítani. Megyéről megyére jártak, a helyi vezetőségek értesítése nélkül összehívták az ismerőseiket, és megegyeztek a közös akcióban. A pokol elszabadult. Ráadásul Németh Miklós fellépéseiből az is kiderült, hogy ő maga is autoriter vezetésre készül.

Nyers Rezső mellett ültem, amikor Horn Gyula bejelentette, hogy az ő elnöksége idején Nyers semmilyen tisztséget nem kaphat. Nem hittem volna, hogy ez megismétlődhet. De így történt. Ózdon Kovács mellett foglaltam helyet Németh Miklós szónoklata alatt. Ő pedig nemcsak azt közölte, hogy a jelenlegi elnöknek mennie kell, hanem hogy az új elnök legyen nő, legyen nemzeti és hangsúlyozottan keresztény, olyan, aki szimbolikus alakja lehet az új vonalnak. Nevét nem mondta ki, de mindenki értette, hogy ez Szili Katalin.

Hazafele Kovács László autójában mentünk, Kiss Péterrel együtt. Megbeszéltük a dolgot. Kovács László legjobban attól féltette a pártot, hogy ha kettőjük között hatalmi harc lesz, azt egyikük sem nyeri 52-53 százalék felett, és ez teljesen hitelteleníti a pártot. Visszalépni sem akart, mert úgy ítélte meg, hogy 49 százalékos népszerűségével ezt nem teheti meg. Ezért azt a megoldást választotta, hogy bevon egy harmadikat: Medgyessy Pétert. Emiatt viszont Németh Miklós lépett vissza, és így a 2000-es tisztújító kongresszus egyetlen miniszterelnök jelöltje Medgyessy lett.

Az inkorrekt szervezkedésről azóta is hallgat a pártközvélemény. Bíráló szavakat soha, illetve alig kapott. Ezért kénytelen vagyok magamat idézni a 2000-es tisztújító kongresszusról (ahol lemondtam elnökségi jelölésemről):

„Sokak szerint új platformok jelentek meg – de valójában hatalmi, kliensi alakulatok. A lakosság úgy nézi Horn, Németh, Kovács és Szili Katalin viadalát, mint a szappanoperát, csak Fernando José, Ernesto, Rosalinda és Esmeralda helyett Julio, Nicolas, Ladislao meg Catalina szerepelnek. Szappanoperánk megállíthatatlanul folyik minden médiában, és vájkálhatunk az intimitásokban.

Sajnos a viták pozíciós természetűek, nem elviek. Sosem néztünk igazán önkritikusan szembe saját történetünkkel, 98-ban sem elemeztük kormányzati munkánk eredményeit és hibáit, hogy a sikeres gazdasági stabilizáció után miért nem tudtuk megtenni a fordulatot a társadalom irányába. Belejátszott ebbe is hatalmi szerkezetünk klientúrás jellege. Pedig a viták mögött nincs diametrális ellentét, ezért elvi síkon megoldhatóak lennének. Radikális változást vagy komótos, szerves fejlődést? Mindkettőt! Szerves átalakulást, amely lehetővé teszi a radikális irányváltást. A szocialista pártnak, ha élni és győzni akar, az álkérdéseket és a pozícióharcot kell elutasítania."

Ma is úgy látom, hogy ezt ekkor kellett volna megfontolni.

TALÁLKOZÁS AZ ÚJ ANTISZEMITIZMUSSAL

1945 után olyan világban éltem, amelyben nem volt jelen az antiszemitizmus. Abban a körben, amelyben én forogtam, legalábbis nem. Ezek voltak a baloldaliak, az értelmiségiek, a művészek, a zenészek és táncosok, a népművelők és a népművelés ágazataiban részt vevők. Nemcsak a baloldaliak, a kommunisták, de egy szélesebb kör, amely talán nem mindig fogalmazta meg a maga ideológiáját, viszont levonta a következtetéseket a nácizmus uralmából. Nem hallottam ilyen megjegyzéseket. Tudtuk, hogy közülünk ki zsidó származású, ha úgy esett, beszéltünk is róla, de csak úgy, mint bármilyen más csoportról, parasztokról, úri középosztályról,

főnemesekről, munkásokról, mindenkiről egyforma figyelemmel, de előítélet nélkül. Már-már azt hittem, a hitlerizmus borzalma és bukása kiirtotta ezeket a nézeteket.

Nem volt módom felfigyelni arra, hogy valahol a felszín alatt azért mindez tovább élt. Tágabb családom egyes „dzsentri" csoportjaiban is, de velük egyre ritkábban érintkeztem, és ha igen, elkerültük a témát. Ma már tudom, hogy náluk (nem mindenkinél, de jó néhányuknál) otthon mégis fennmaradt, más volt a hang, mint a közösség előtt. Otthon azt mondták a gyerekeknek: *„Te úrifiú (lány) vagy. Mi urak voltunk, gazdagok, földbirtokunk volt, de elvették tőlünk. Mi védtük mindig Magyarországot, mert a dolgok akkor mennek rendben, ha mi uralkodunk. Ez a mai világ más. De nem fog örökké tartani. Meg fog változni, akkor visszakapjuk a birtokot, a hatalmat, és rendet teszünk. Elkergetjük a prolikat, a kispolgárokat és a zsidókat. Visszaszerezzük Nagy-Magyarországot. Most azonban az a feladat, hogy túléljük. Erről azonban te, édes fiam (lányom), az iskolában ne szólj egy szót sem. Hallgass, és lépj be a KISZ-be, mert ha nem teszed, nem vesznek fel az egyetemre."*

A mi rétegünk gyerekei úgy nőttek fel, hogy minderről szinte nem is tudtak. Az én fiaim is így voltak. Nem is tudták, hogy osztálytársaik közül kik lehetnek zsidók, eszükbe sem jutott, hogy erre akár gondoljanak is. Az egyik megszerette a népművészetet, de egyforma örömmel hallgatta, sőt játszotta a mezőségi, balkáni, román vagy zsidó zenét.

Ebből az álomból az első Orbán-kormány alatt ébredtem fel. A Hélia Szállóban voltam, a XIII. kerületben, egy itt tartózkodó külföldi kultúraszociológussal, régi ismerősömmel találkoztam. Kijövet megálltam a Kárpát utcai trolimegállóban.

Többen várakoztunk, többek között egy idősebb néni. Nálam kicsit fiatalabb, úgy hetvenéves lehetett. A padon egy magas, kopaszra nyírt fiatalember ült, és húsos szendvicset, meglehet, hamburgert majszolt. Egyszer csak felállt, és emelt hangon – hogy mindenki hallja – megszólította a nénit:

– *Asszonyom, a maga arcán látszik, hogy zsidó. Én gyűlölöm magát!*

Néma csönd lett. Mindenki döbbenettel nézett. Én rákiáltottam:

– *Mit mond? Hogy merészeli?*

Erre a körülállók is feléledtek, felé fordultak, sőt néhány lépést tettek feléje.

A fiatalember erre egy pillanatot kivárt. Aztán felkiáltott:

– *Basszák meg!* – Földhöz vágta a szendvicset, és gyors léptekkel elment.

Én pedig felfogtam, hogy az álmom és vele egy korszak véget ért. És ha nem tudunk ellene tenni, visszajön egy régi.

Ezt a történet persze már akkor is sokfelé elmeséltem. Azonnal kaptam rá rímeket. Csak kettőt említek.

Magyarország egyik legkiválóbb, elismert írója mesélte. A Margitszigeti Nagyszállóban készült valakihez, és megállt a lift előtt. Ketten vagy hárman álltak ott. Ő volt az első. Amikor a lift kinyílt, ő belépett, majd udvariasan odafordult a soron következőhöz: *„Tessék parancsolni."* Az azonban – jó kinézésű, javakorabeli úriember – udvariasan válaszolt: *„Köszönöm, zsidóval nem utazom együtt."*

A másik egy harmincéves, fiatal értelmiségi, sovány, magas, szőke, egyáltalán nem mediterrán, de nagy orra van. Ő csak újságot vásárolt, odament a standhoz, kért egy *Népszabadság*ot, egy *HVG*-t és egy *168 Órá*t. Mire az újságárus mogorván: *„Persze, a zsidóknak ez kell."*

Mindezt hallva – már akkor, 2000-ben – el kellett vagy el kellett volna gondolkoznunk azon, hogy hova jutottunk.

AZ ÚJ ANTISZEMITIZMUS

Az időrendet be nem tartva itt teszek hozzá két későbbi esetet.

Már a *Valóság* szerkesztőségében, a hatvanas években jó barátom lett Szilágyi György. Szerettük politikai verseit, amelyekben – még a weimari stílusban – sok szójátékkal, olykor érdesen, de szellemesen fejezte ki érzéseit és véleményét. Azért szerettük, mert nem akarta felölteni az autonóm „magasművészet" álruháját, hanem

őszintén vállalta a popularitást. Ezt én magam írásban is kifejtettem, meghívtuk őt rendezvényeinkre, sokszor kávéztunk együtt. Így volt ez később is – a nyolcvanas évek végén meghívtuk az Új Márciusi Front egyes megnyilvánulásaira is.

Aztán már csak ritkán és véletlenül találkoztunk, és váltottunk néhány baráti szót. Legutoljára a 2006 őszi puccskísérlet, a tévé ostroma után pár hónappal. Már hallottam róla, hogy ő éppen nem saját baloldali hagyományait folytatja.

Valakivel a Centrál kávéházba beszéltem meg találkozót, és megérkezve a Szilágyi melletti asztalhoz ültem le. Persze rám szólt, és egy kicsit átültem hozzá.

A régi barátsággal üdvözöltük egymást, de ő rögtön feltette a kérdést.

– *Azért szóba állsz velem, amikor tudod, hogy átálltam a jobboldalhoz?*

– *Miért ne állnék szóba* – válaszoltam –, *de rögtön kérdezni akarlak. Mondd, ugye már antiszemita is lettél?*

Erre komoly arccal nézett rám. Beletaláltam a sűrűjébe.

– *Még nem egészen, de már tanulgatom. Ez azért nehezen megy.*

ÚJ ANTISZEMITIZMUS – A LEGÚJABB VÁLTOZAT

Egyik ismerősöm mesélte 2013 júniusában. Egy délelőtt a belváros szívében, a Falk Miksa utcában haladt a Szent István körút felé. Az egyik vendéglátó helynek az utcán is voltak székei, ott hallotta ezt a beszélgetést két jól öltözött, középkorú úriember között, a beszélgetés tónusában nem volt semmiféle irónia, idézőjel vagy szofisztikáció.

Pontosabban a második válaszát az első állítására.

– *Én nem vagyok zsidó, de mégis úgy gondolom, hogy a zsidókat azért nem kellene mind megölni.*

Ami azt jelenti, hogy megkülönböztetni és kirekeszteni azért lehet, csak éppen a kiirtást – amit a másik javasolt – kell elvetni.

A Medgyessy-, a Gyurcsány- és a Bajnai-kormány

A MEDGYESSY-PROGRAM ALAKULÁSA

Medgyessy Pétert a 2000-es kongresszuson választottuk miniszterelnök-jelöltté. Medgyessyék azonnal hozzákezdtek egy racionális program kidolgozásához. Helyesen tűzték ki az alapfeladatokat, a modernizációs reformok és a társadalmi helyzet javításának szétválaszthatatlan komplementaritásának szellemében. Önkritikusan, de nem negatívan szemlélték a korábbi kormányzásunk eredményeit és hibáit.

A munka meg is indult. Mire azonban a választáshoz értünk, fokozatosan, szinte észrevétlenül átléptek egy határt a reális program és az irreális ígérgetések között. Az új program egy nem megalapozott új koncepcióra épült, amit Medgyessy *„jóléti rendszerváltásnak"* nevezett. A cél elvben helyes volt, de a részletekben már túl hamarra ígértek kardinális változásokat (száznapos program, például azonnal fizetésemelések). A célt elérték: a lakosság „csodára érzékeny" csoportjai elfogadták. A korai ígérgetések mindenesetre hozzájárultak a választási győzelemhez.

Most, több mint tíz év után, könnyű kimondani, hogy az azonnali jóléti rendszerváltás eszméje tévedés volt. A jóléti államhoz ugyanis a gazdaság erőteljes fejlődése szükséges. Nélküle a társadalmi jólét számára történő állami adakozás ugyanis csődhöz vezet. E fordulatnak igazi árát aztán Őszödnél fizettük meg. Akkor a pártban kevesen figyeltek fel. Békési László vagy Bokros Lajos intelmeire pedig a párt már nem hallgatott.

A BELSŐ VÁLSÁG

Medgyessy Péterben is felébredt a racionális közgazda, felismerte a veszélyt. 2003. augusztus 20-án, a Hősök terén tartott gyűlésen ő maga kérdőjelezte meg a jóléti rendszerváltás lehetőségét. (Igaz, anélkül, hogy a párttal kellőképpen megbeszélte volna. Az évadnyitó

frakció+pártvezetőség-ülésen (Tapolca 2003. szeptember 25.) pedig bejelentette, hogy túlmentünk a határon, válságkezelő intézkedéseknek kell következniük. Kemény szavak hangzottak el, azokat kemény vita követte. Megegyeztünk, hogy mindezt be fogjuk tartani.

Megegyeztünk, de a szót mégsem követték tettek. A párton belüli hatalmi prakticisták csoportjai nem engedték. Patthelyzet állt elő. A helyzet egyre lehetetlenebbé vált, a kormány pedig egyre tehetetlenebbé. A párt tetszhalott állapotba merevedett. Növekedett a feszültség a párton és a koalíción belül is.

Ez vezetett Medgyessy Péter lemondásához.

GYURCSÁNY FERENC MEGVÁLASZTÁSA

A szocialista párt kongresszusa 2004. augusztus 25-én úgy döntött, hogy Medgyessy Péter után Gyurcsány Ferencet állítja a kormány élére. A döntésben mindenesetre volt rizikó, hiszen ő mindeddig nem tartozott a párt legbelső köreihez.

Sajátos módon, éppen ennek felismerése és értelmezése játszott szerepet megválasztásában. A vita úgy zajlott, hogy öt-öt hozzászóló érvelt az egyik vagy a másik jelölt, Gyurcsány Ferenc és Kiss Péter mellett. A Gyurcsány ellen szólók között többen hangsúlyozták, hogy mivel ő kívülről jön, alig ismerik, ezért az ő jelölése külön rizikót jelent. Márpedig rizikóban anélkül is bővelkedünk.

Azt mondják, hogy a végső döntésben nagy hatása volt annak, hogy ezt az érvelést én megfordítottam. Én voltam az utolsó hozzászóló Gyurcsány mellett. Nem erre készültem, de most a pillanat igézete alatt azt fejtettem ki, hogy az ilyen helyzetben, amikor minden lépésünk rizikóval jár, éppen a nagyobb rizikó vállalása jelenti a kisebb rizikót.

Szinte érezni lehetett, ahogy ez a gondolat revelációként hatotta át az egybegyűlteket. Gyurcsányt jelölték miniszterelnöknek.

A döntés körülményeiben azonban már megmutatkoztak a későbbi ellentmondások előjelei. A párt a mélyponton volt, ezért hatott a rizikó felhasználásának eszméje, de ahhoz nem volt elég,

hogy megváltoztassa a párt prakticista tömbjének magatartását. Kialakult egy, az új miniszterelnökkel együtt a megújulást szorgalmazó kisebbség, de maradt az őket csak feltételesen támogató prakticista többség. Így a párton (és ezért a kormányon) belüli mozgástérben is sok volt a korlátozottság és a bizonytalanság.

BOLDOGTALAN PERCEK 1. – GYURCSÁNY FERENC ÉS BÉKESI LÁSZLÓ VITÁJA

Hozzá lehet-e fogni a radikális reformokhoz az adott pillanatban, azaz kevesebb mint két évvel a 2006-os választás előtt? Kérdés volt, hogy a szocialista párt fel van-e készülve. Kérdés, hogy a nem hivatalos prakticista hatalmi tömb akarja-e ezt.

Erről vitatkozott Gyurcsány Ferenc és Békesi László a *Mozgó Világ* Fapados Szalonjában. (Ez még Gyurcsány megválasztása előtt történt, de itt mondom el, mert ez jellemzi az Őszöd utáni helyzetét is.)

Békesi felvázolta, hogyan jutottunk el idáig. Hogyan tért ki minden eddigi kormány az igazi feladat elől. A tőle megszokott racionalizmussal összefoglalta a legfontosabb feladatokat. Gyurcsány mindezt megerősítette. Kifejezte egyetértését és készségét, hogy ez az, amit a kormánynak csinálnia kell. Elmondta azonban azt is, hogy ehhez a jelen helyzetben nem lehet hozzáfogni.

A tennivalókkal egyetértett, de szerinte a programok nincsenek készen. Nincs elég idő arra, hogy a reformok szükségességéről a társadalmat meg tudjuk győzni. A Fidesz minden erővel harcolni fog ellene, és hatásosan nyúl majd a populista demagógia eszközeihez. A szocialista párt pedig továbbra is bizonytalan, és az sem biztos, hogy a jelen helyzetben kitartóan és egyértelműen támogatni fogják.

Nem jutottak egyetértésre. A jelenlévők is iszonyúan érezték magukat. Úgy vélték, hogy mindkettőjüknek igaza van, holott épp az ellentétét mondják egymásnak.

El lehet dönteni ezt a vitát? Valószínűleg soha. Egyik megoldás esetében sem volt biztosítva a siker. És nem lehetett mindent előre látni.

Ha Gyurcsány teljes erővel hozzáfog a reformokhoz, nem biztos, hogy a két évet is végig tudja csinálni. És ennyi idő valóban nem lett volna elég ahhoz, hogy a társadalom megérezze a hasznát. Nem látszott biztosítva a koalíció egysége és támogatása sem. A két kormánypárt ellentétes álláspontot foglalt el. A szocialisták beleszorultak a prakticizmusba, és hozzáedződtek az Antall–Horn–Orbán–Medgyessy-féle adakozáshoz. A szabad demokraták viszont a szakadék szélén azonnal akartak volna mindent. Ez utóbbi nagy valószínűséggel a gyors bukáshoz vezetett volna.

Ha viszont kivár – mint ahogy történt –, olyan dolgok is bekövetkezhetnek – és következtek is –, amiket nem lehet eléggé kiszámítani. Például az, hogy a szocialista párt akkor sem akar áttérni az igazi reformokra, és hogy a Fidesz, megdühödve az újabb vereségen, olyan eszközökhöz nyúl, amiket addig „nem gondoltunk volna". Mindezek együtt vezettek ahhoz, hogy a 2010-es választáson a szocialisták súlyosabb és mélyrehatóbb vereséget szenvedtek, mint ahogy 2006-ban bekövetkezett volna.

BOLDOGTALAN PERCEK 2. – SZILI KATALIN KÖZTÁRSASÁGI ELNÖKI JELÖLÉSE

Egyik legszerencsétlenebb eseménye volt a magyar baloldal történetének a 2005-os köztársaságielnök-választás, mert pontosan mutatta ki a magyar szociáldemokrácia és liberalizmus belső bizonytalanságait és együttműködésük le nem küzdött ellentmondásait.

Közeledett a dátum, amikor lejár Mádl Ferenc elnöki megbízatása. A két kormányzó pártnak biztos többsége volt a parlamentben, de másképpen gondolkoztak. A szocialista pártban Őszöd után Gyurcsány Ferenccel szemben megerősödött a belső prakticista hatalmi tömb, és úgy érezték, hogy most eljött az ő idejük. Ellenlábasul kiválasztották Szili Katalint, mert úgy érezték, ő mindazt megtestesíti, amiben el akartak térni az érvényes vezetéstől.

Szili Katalin hosszú ideje (1994-es minisztersége óta) makacsul törekedett a párton belüli hatalmi szerepre. Előbb úgy látszott, ez csak személyi ambíció, de később bebizonyosodott, hogy a párt egész arculatát át akarja alakítani. „Vonala" egyaránt szemben állt az európai szociáldemokráciával és az ország érdekével.

Radikális baloldaliságot hirdetett, de ez nem hasonlított a baloldal semmilyen változatára sem. Hangsúlyozottan vallásos, mániákusan antiliberális, de éppen nem a klasszikus konzervativizmussal kívánt megegyezni, hanem a nemzeties (nem nemzeti!), nacionalista, populista, álszentül keresztényi és még álszentebben antikapitalista vonallal. Végső soron tehát nacionalista és jobboldali volt. Világosan bizonyítja ezt Szili Katalin későbbi útja.

Ugyanakkor szép és védtelennek látszó hölgy, még az egyik keze is sérült, tehát maga az ártatlanság. Ha ő áll az első helyre, majd mögötte sorakozhatnak az erős macsó férfiak.

Sorakoztak is, egy kicsit olyanformán, mint „Dobzse" László idejében: azért kellett nekik egy gyenge államelnököt jelölni, hogy helyette ők uralkodjanak. Ők, akik nem is azonosak a szocialista párt eddigi hatalmi köreivel, hanem ahhoz képest (sőt velük szemben is) lázadó kisebbséget alkottak. Egy új hatalmi hálózat alapjait kívánták megvetni. Vagyis azt a fordulatot kívánták végrehajtani baloldali szólamokkal a baloldal ellen, amit korábban a Fidesz a liberalizmusból kiindulva tett a liberalizmus ellen.

Én ezt nem mondhattam ki, nem is ezzel hadakoztam az előkészítő vitákon. Azt hangsúlyoztam, hogy létkérdés olyan embert jelölni, akit megválasztanak. Tehát akit a liberálisok is elfogadnak. Ők azonban kinyilvánították, hogy Szilit nem szavazzák meg. Hiába kis párt, nélkülük nem megy. Meg kell tehát találnunk a kompromisszumot, mást kell jelölni.

A szabad demokraták ugyanis nagyon jól felfogták, hogy mit jelentene ez. Felléptek ellene, és kijelentették, hogy semmi körülmények között nem támogatják. A szocialisták próbáltak velük tárgyalni, és ebben – hogy mentsék a helyzetet – a reformisták is lépéseket tettek. Az SZDSZ azonban nem tágított.

A frakcióban és a pártban egyre forróbb lett a helyzet. A Szili-vonal abszolút, sőt túlnyomó többségben volt. Ennek tudatában egyre agresszívebben viselkedtek. A párt és a kormány vezetői hallgattak, nem mertek ellenállni – mint azt később be is ismerték. A bukás törvényszerűen bekövetkezett.

Nem az az érdekes, hogy mi lett az elnökválasztás eredménye és annak következményei, hanem hogy az elvtársi szolidaritás leple alól most teljesen kilátszott a valóság lába.

De ezt csak nagyon kevesen voltak hajlandók közbeordítás nélkül akárcsak meghallgatni is. Ez megrontotta a szocialista párt esélyeit, törvényszerűvé tette jövendő bukását A párt többsége azonban sohasem volt hajlandó ezzel a fiaskóval szembenézni.

EPILÓGUS AZ ELNÖKVÁLASZTÁSHOZ

Két nappal a választás után Betlen János behívott az ATV kora reggeli adásába. Arra készültem, hogy szép finoman elemzem majd a helyzetet. Betlen azonban rögtön élesen nekem szegezte a kérdést:

– *Köztudott, hogy ön ellenezte Szili Katalin jelölését. Szeretném megkérdezni, hogy akkor kire szavazott.*

Elfogott a méreg, és tegező hangnemben válaszoltam.

– *Először is szeretném leszögezni, hogy a köztársasági elnök választása titkos szavazáson történik. Ezért én először is szeretném kérdezni, milyen alapon mered megkérdezni tőlem, hogy én kire szavaztam. Visszautasítom tehát magát a kérdést. Mivel azonban tudtam, hogy itt most minden kötél elszakadt, előre tudtam, hogy ezt meg fogják tőlem kérdezni. Ezért még mielőtt bedugtam volna a cédulát, megmutattam a mellettem álló Toller Lászlónak. Éppen neki, mert ő volt Szili Katalin egyik fő kortese, olyannyira, hogy amikor én a frakció előzetes ülésén Glatz Ferenc ajánlására szólaltam meg, majd megvert a helyszínen. Most azonban ő és még mások tanúsíthatják, hogy messzemenően betartottam a pártszerűség követelményeit, és legjobb meggyőződésem ellenére a közösen elhatározott jelöltre adtam voksomat.*

Mondtam, és felálltam, jelezve azt, hogy a kérdés feltevését elítélem, és nem vagyok hajlandó tovább folytatni.

Többé nem is hívtak meg ebbe a műsorba.

BOLDOG PILLANATOK 3. – PRÓNAY PÁL ÉS LÉDA VÉRE

A 2006-os választások napján este én is bementem a szocialista párt központjába, hogy ünnepeljük a győztes Gyurcsány Ferencet. Voltak ott fiatalok is, közöttük egy szép, fiatal, fekete hajú lány, aki lelkesen tapsolt és csápolt a már győztesként megjelenő miniszterelnöknek. Egyszer csak odajött hozzám.

– *Iván bácsi, engedje meg, hogy bemutatkozzam.* – Mondta a nevét, és hozzátette: – *Prónay Gábor unokája vagyok, tetszik rá emlékezni.*

Hogyne emlékeztem volna. Prónay Gábor osztálytársam volt Sárospatakon, szintén az Angol Internátusban lakott. Egy ideig egy szobában volt a szállásunk. Ahogy visszaemlékeztem, eszembe ötlött az is, hogy ki is volt Prónay Gábor édesanyja. Ő ezt nem tette közhírré (bár az Angol Internátusban voltak zsidó származásúak), de nekem – aki Ady-verseket szavalt az önképzőkörben – megmondta. Odafordultam a lányhoz.

– *És akkor a te dédanyád Brüll Herta volt, Léda testvére.*

Összecsapta a tenyerét, és icipici kacérsággal válaszolt.

– *Igen, tudom, büszke vagyok rá, de egyiket sem hirdetem. Iván bácsinak mondtam el először.*

Én meg jólesően summáztam magamban, hogy Prónay Pál és Léda vére egyesült benne, és most itt van velünk.

BOLDOGTALAN PERCEK 3. – AZ ŐSZÖDI BESZÉD

Az ország helyzetét 1990 után, minden évben egyre inkább, úgy jellemezhetjük, hogy ördögi körbe jutottunk: zsákutcából zsákutcába. A Gyurcsány-kormány helyzetét pedig azzal, hogy beleszorult a harapófogóba. Lassan mozdulni sem tudott, mert ebben megakadá-

lyozta, hogy a két kormánypárt mindenben ellenkezőt akart. Márpedig az ilyen helyzetekre az a törvény érvényes, hogy +X–X = O.

Pedig a tennivaló világos volt (lett volna). Ahhoz, hogy a kormány megfeleljen a nemzet előtt álló feladatnak, most először, másodszor és harmadszor végre kell hajtanunk a modernizáció legfontosabb feladatait. Vagy legalább el kell kezdeni. A pártnak viszont ebben a szellemben meg kell újulnia, és klientúra pártból a civil társadalom felé forduló erős mozgalommá kell válnia.

BOLDOG PILLANATOK 4. – DAHRENDORF ÉS A TAXIS

Valamikor 2009-ben éppen egy olyan kulturális összejövetelen voltam a várban, amelyen együtt volt jelen a kulturális elit és a szocialista párt, plusz a kormány néhány vezető embere. A beszélgetésekben természetesen a jövőről tépelődtünk.

El kellett mennem, és taxit hívtam. Elindultunk, és a taxis megszólított.

– Jó, hogy találkozunk, Vitányi úr. Hogy is hívják azt a német professzort, akit maga szokott idézni arról, hogy az unióhoz csatlakozott új országok belső fejlődésében különböző ciklusok vannak?

– Ralph Dahrendorf – válaszoltam.

– Igen, igen, Dahrendorf. Ő mondta azt, hogy a politikai átalakuláshoz hat hónap, a gazdaságihoz hat év elegendő, de a társadalmi-kulturális átalakuláshoz hatvan év szükségeltetik.

Bólintottam.

– Hát, Vitányi úr, én úgy látom, hogy nekünk még a hatvan év is kevés

A második Gyurcsány kormány

A GYŐZELEM FÉNYES – A SATU MÉG JOBBAN ÖSSZESZORULT

A győzelem valóban bekövetkezett, a szocialista párt szép eredményt ért el, de alatta maradt az ötven százaléknak. Szükség volt

a koalícióra. A szabad demokraták ugyan tovább gyengültek, de annyit még kaptak, hogy ketten együtt megszerezzék a többséget.

A kormány tehát létrejött, de feladatát illetően furcsa helyzet alakult ki. Mindkét kormánypárt két belső részből – meghonosodott idegen szóval: pártból – állt. (A rész latinul pars – ebből lett a párt.)

A szocialista párt erősebb része, a hatalmi prakticisták kevesebb reformot akartak, hogy az új kormányt övező népünnepély tovább éljen. Az adogató „baloldaliság" útját kívánták folytatni, nem kívántak a modernizáció bizonytalan pályájára lépni. Pokolba kívánták a koalíciós társat, de ha már van, erőszakot akartak rajta venni. A kisebbik rész, a következetes reformisták úgy vélték, hogy nem halaszthatják tovább a reformokat. Tudták, hogy nehéz az út, de látták az alagút végét. Együtt kívántak működni a koalíciós társsal – a fenyegető jobboldali veszély ellen is.

A Szabad Demokraták Szövetsége szintén két részből állt. A nagyobbik rész: a „Minden Reformot Rögtön Párt" a leggyorsabban akarta a legkeményebb reformokat végrehajtani, nem véve figyelembe a társadalom tűrőképességét. Pokolba kívánták a koalíciós társat, de az ötven feletti százalék érdekében meg akarták erőszakolni. A kisebbik rész, a „Meggondolt Reformok Pártja" hajlandó volt engedményeket tenni, és együtt akart működni a szocialistákkal, már csak a jobboldali veszély miatt is.

Ez volt a valóságos helyzet. Nem egyszerre jött létre, hanem az elmúlt (akkor már) tizenhat év tisztázatlanságainak, útvesztéseinek logikus következményeként. A satu kegyetlenül összeszorult.

A szorítás legerősebben a miniszterelnök nyakát célozta meg, aki el is kezdte a tárgyalásokat. Tárgyalt a szocialistákkal. A többség azt mondta: Vigyázat, ne vidd túlzásba! Reformokat, de lassan. Baloldaliak vagyunk, adjunk a „népnek". A rokonszenvező kisebbség hallgatott, csak óvatosan merészelt mást mondani. Tárgyalt a liberálisokkal. Ők azt mondták: Vezessük be azonnal az egykulcsos adót, és a több-biztosítós, fizetős egészségügyet. Aztán innen folytassuk.

ŐSZÖD, 2006. MÁJUS 26.

Őszödön a kormányfő arról akarta meggyőzni saját frakcióját, hogy most valóban hozzá kell kezdeni a reformokhoz. Az osztozkodásról át kell térni a nemzet közös erőfeszítésének programjára.

Bevezető beszéde teljes nyíltsággal, józanul és visszafogottan, ma is érvényes módon ismertette a programot. Néhány idézet.

„A szocialista párt vezető politikusainak, köztük a miniszterelnöknek és a párt elnökének népszerűségét ezek a lépések meg fogják viselni. De voltunk már ennél nagyobb gondban, és kiderült, hogy ha az ember teszi a dolgát, a végén megvan, csak nem szabad megijedni... Csináljunk egy jobb országot. Politikát fogunk ebből csinálni. Nem visszavonulunk, nem megszorítunk, hanem megcsináljuk azt, amit meg kell tenni, hogy ne a gyerekeinkre hagyjuk a terheket. Nem lesz könnyű... De meg fogjuk csinálni, biztos vagyok benne."

Racionális programot adott tehát. Nem tagadta a nehézségeket, és megjelölte az esélyét annak, hogy a végére jut. Milyen volt a fogadtatás? Újraolvasva a hozzászólásokat, azt lehet mondani, kettős. Nem volt nyílt szembenállás. Nem tagadta senki az intézkedések szükségességét. Néhányan támogatták, de többen voltak, akik kétségeskedtek.

Horn Gyula: *„Ti azt hiszitek, hogy ezek már kész tények? Ugye, Feri, még nem készek. Na, van még remény. ...Nem lehet összehasonlítani, amit most csinálunk, azzal, amit mi csináltunk 1995-ben. Mi 95-ben válsághelyzetet örököltünk, most nincsenek válságok Magyarországon, és ebből kifolyólag nem válsághelyzetet kell kezelni."*

Gyurcsány Ferenc érzékelte ezt a kétségeskedést, meg nyilván a sok különbeszélgetést a plenáris ülések között. Ezeken a tartózkodó, sőt tagadó hozzáállás még erősebben érvényesült. Valószínűleg innen, ebből származik Gyurcsány válaszbeszédének hevessége.

Az összefüggésekből világos, hogy a hazugságok ostorozása nem csupán az elmúlt másfél évnek szólt, hanem az elmúlt másfél évtizednek, a rendszerváltás után utat vesztett valamennyi kormányzatnak, az egész politikai társadalomnak. Mert nem hajtották végre azokat az átalakulásokat, amelyek nélkül nem tudunk kijutni a félperifériáról. Történelmileg valamennyien elmarasztalhatók vagyunk a hazugság bűnében.

Mindazonáltal mai szemmel ismét végigolvasva a cenzúrázatlan beszédet, a párt irányában egyáltalán nem voltak ezek durva szavak. Csak azt mondta ki, hogy a reform feladatait végre kell hajtani, különben ...hatjuk. Ez pedig sajnos igaz volt, akkor is, ma is.

AZ ŐSZÖDI BESZÉD A NYILVÁNOSSÁG ELŐTT

Szeptember 17-én a Fidesz nyilvánosságra hozta a Gyurcsány-beszédet. A kiváltott vihar nem következett magából a szövegből. Az ugyanis kilencvenöt százalékban józan volt, és ma is érvényes. Ezzel azonban senki nem törődött, csak pár indulatos félmondattal, amelyeknek szintén megvolt a maguk igazsága. A hazugság az egész politikai társadalom másfél évtizedes bűne – a reformok pedig elkerülhetetlenek. Az, hogy két félmondat ilyen indulatot válthatott ki, az a társadalom politikai útvesztésének következménye. A Fidesz gátlástalan hatalmi politikájáé.

És a magyar Abszurdisztáné, amelyben az anekdotába illő félreértések az egész társadalom sorsát eldöntő tényezőkké nőhetnek.

Nem volna itt értelme részletezni az eseményeket. Minden eszközt bevetettek, az utcai garázdaságtól kezdve a köztársasági elnök kormányellenes követeléseiig. Az utcai ribilliók egy idő után abba is maradtak. A puccskísérlet nem vezetett teljes sikerre, de egyre inkább növelték az esélyt arra, hogy a választásokon az akkori ellenzék nyerjen. Az utcai harc alábbhagyott, de a politikai hadiállapot – váltakozó hangnemben – a ciklus végéig kitartott, és a szocialista párt súlyos vereségéhez vezetett.

AZ MSZP PRAKTICISTA HATALMI TÖMBJÉNEK MAGATARTÁSA ŐSZÖD UTÁN

Őszöd után az volt a kérdés, hogy mit fog most csinálni a szocialista párt. A belső hangulat kettős volt. Létezett benne is – mint minden Pártban – egy olyan nem bejegyzett, de létező csoportosulás, amit én prakricista hatalmi tömbnek neveztem, és PHT-ra rövidítettem. Ez továbbra is kétségeskedett, túlzásnak tartotta a súlyos reformintézkedéseket, de a „pártegység" és a „pártfegyelem" jegyében csak mérsékelten juttatta kifejezésre. Az arányt ekkor még úgy lehetett jellemezni, hogy 60 % pártegység – 40 % kétség.

A Fidesz-akciók hatására az arány megváltozott: 60 % kétség és belső ellenállás – 40 % pártegység. Az ellenállás jobbára nem volt nyilvános, de a valóságban mind keményebben érvényesült.

Mintegy jeligeként ezt fejezte ki később (2009. május 22-én) a *Népszabadság*ban írt cikkében egy szocialista képviselő. Őszödre hivatkozva naiv gyermekként kifecsegte a PHT magatartásának merevségét és illuzórikus voltát:

„Őszöd megrázó volt. ...azt hiszem, ott romlott el minden. Mert meglehet, hogy mindaz, amit Gyurcsány Ferenc ott elmondott, igaz volt, akkor azért, ha pedig nem volt igaz, akkor pedig azért kellett volna legalább egy embernek felállnia, hogy eddig és ne tovább. ...ott és akkor Gyurcsány Ferenc megérezhette volna, hogy nem tehet velünk azt, amit akar. És ez intő jel lett volna a számára..."

A KOALÍCIÓ SZÉTBOMLÁSA

A koalíció változatlanul a kényszerházasság szintjén maradt. Az együttműködésre hajlamos liberálszocialisták és a szociálliberálisok mindkét pártban kisebbségben maradtak, de ők sem tudtak összefogni. A szocialisták a liberálisok túlzásait okolták, a liberálisok pedig a szocialisták tétovázását. Mindkét pártban egymást is ölték. A viszony egyre romlott.

A helyzet különösen kiélesedett a népszavazás elvesztése (2008. március 9.) után. Már nemcsak szavakban okolták egymást, a szocialista párt elnökségi ülésén a párt belső ellenzékéből többen a koalíció felbontását követelték. (Amit a prakticista szemlélet unpraktikus megnyilvánulásaként tarthatunk számon.) Így került sor az egészségügyi miniszter leváltásának a partnerpárttal való egyeztetés nélküli bejelentésére. Amire válaszul az SZDSZ bontotta fel a koalíciót.

A KISEBBSÉGI SZOCIALISTA KORMÁNY

A kisebbségi kormány azonban – éppen az eddig tárgyalt helyzet következtében – működésképes maradt.

A reformvonal megerősítésében a kormány nem várt szövetségest is kapott a 2008 októberében kitört nemzetközi gazdasági válságtól. A válság ugyanis rendkívüli intézkedéseket követelt, és nem volt mód azokat elkerülni. A hatalmisták is belátták, hogy most nem lehet ez elől kitérni.

Így „megtörtént" a csoda. A kormány által készített 2009-es költségvetés megfelelt a konvergencia maastrichti kritériumainak (belül marad a hiányhatáron is). Történelmi fordulat, jelentőségét nem lehet lebecsülni.

A BAJNAI-KORMÁNY

A kormány helyzete azonban a Fidesz mind élesebb hatalmi harca miatt lehetetlenné vált. Gyurcsány Ferenc 2009. március 21-én lemondott miniszterelnöki tisztéről, és egy héttel később a pártenökségről is. Bajnai Gordon lett a miniszterelnök (2009. április 15.).

Gyurcsány jól számított: a kormányváltás kényszerintézkedés volt, az új vezetés az átmeneti szakértői kormány helyzetébe került. Lehetőség nyílt a válságintézkedésekre. Nem kellett végig-

csinálnia azokat a politikai harcokat, amiket egy „normál helyzetben" lévő kormányzatnak kötelező lett volna. Nem kellett késhegyig menő harcokat vívni a szocialista párt prakticista hatalmi tömbjével, mert ők is látták, hogy a válság idején nem lehet kemény intézkedéseket elkerülni. Így – mint egy politológus megállapította – a szakértői kormány helyzete némileg egy autoriter rendszer kormányához is hasonlított.

Bajnai Gordon világosan látta a helyzetet, és következetesen meghozta a nemcsak szűkebben a válság, hanem tágabban egy egyetemes reform által megkövetelt intézkedéseket. Idézem Békesi László összefoglalását: *„Visszahúzta az országot a pénzügyi szakadék széléről, csökkentette a finanszírozás kockázatát, visszaterelte a gazdaságot a pénzpiacokra, csökkentette a külső finanszírozás költségeit, stabilizálta a forint árfolyamát, megteremtette egy kamatcsökkentési kurzus elindításának feltételeit, megkezdte az országgal szembeni bizalom helyreállítását."*

* * *

Itt befejezem az időbeli tárgyalást. Már az utolsó részből is látható, hogy a leírt történések egyre kevésbé magánjellegűek. Erről nem a szerző tehet, hanem a történelem. A helyzet egyre súlyosabb, és ilyenkor az anekdotákat egyre inkább titkosítják. Olyan változások léptek életbe, különösen 2010 után, amelyek egyre veszedelmesebb útra – zsákutcába, satuba – vezetnek, és ez nem kedvez az anekdotáknak. Talán eljön még az idő, amikor már lehet. De most, ha „négy-öt magyar összehajol", halkan beszélnek egymással.

6

Filozófiai és társadalom-lélektani anekdoták

Befejezésül még néhány történetet szeretnék elmondani. Olyanokat, amelyek nem függenek össze közvetlenül a kor napi eseményeivel, pláne a politikával, mégis úgy érzem, valamiképpen jellemzőek arra, ami velünk történt és történik. Némi nagyképűséggel filozófiai és társadalom-lélektani anekdotáknak nevezem őket. Mindennapi esetek, amelyekben valahogy ott tükröződnek életünk nagy problémái. Kezdem a filozófiával, folytatom a világban való helyünkkel, és végzem a tanulsággal.

EDE JÓZSEF TÉTELE ISTEN FOGALMÁRÓL

Ede Józseffel az ellenállás idején csak egy pillanatra találkoztam Kaposi Zsigmond körében. A hatvanas években Jaskovits hozott újra össze bennünket, amikor egyszer együtt voltak a New York, akkori nevén Hungária kávéházban. Úgy mutatta be, hogy ő a felekezet egyik legfontosabb személyisége. Ő azonban nem szegény ember, mert folytatja foglalkozását: szobafestő, és abban a legjobb.

Ede büszkén mutatott rá a kávéház mennyezetére. Elmondta, hogy évtizedekkel azelőtt, mikor az intézményt megnyitották,

az ő édesapját – akkoriban híres szobafestőt – kérték fel a mennyezet kifestésére és aranyozására. Ő pedig segített neki. Az a munka azonban sokkal jobb volt, mint a mostani – a háború után már nem őket kérték fel.

Érdekes ember volt, ezután többször találkoztunk. Elmondta, hogy festészettel is foglalkozik. A lakásán is voltam – a Baross utca végén, már a Fiumei út mellett –, láttam képeit meg a freskót a ház bejárati termében. Aztán megnéztem egy másikat a Krisztina körúton. Egész jó képek voltak a századelő stílusában.

Elbeszélgettünk a vallásról is. Elmondta, hogy foglalkozik filozófiával, és ezért az ő vallásfelfogása filozófiai értelemben a legszélesebb. Szerinte nem szükséges Istent személyes lénynek tekinteni, mert ez a lét nemcsak bizonyíthatatlan, mint Kant mondta, hanem szükségtelen is.

– *Mi akkor az Isten szerinted?* – kérdeztem.

– *Isten mindazon kérdések összessége, amelyre nem tudjuk a feleletet. Márpedig ezek a kérdések a legfontosabbak és megkerülhetetlenek. Azt kell megértenünk, hogy mint kérdések meghatározzák az életünket, de soha senki sem fog tudni rájuk egyértelmű választ adni.*

(A meghatározás ismerősnek hatott, de akkor nem tudtam honnan. Csak később találtam meg Karácsony Sándor vallásfilozófiai összefoglalásában – aki szintén vallásos ember volt. A következőképpen fogalmazta meg ugyanezt a gondolatot: *a transzcendencia „a titok megmagyarázhatatlanságának nyilvánvaló volta”.)*

AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁG

Valamikor a hatvanas években László-Bencsik Sándor – amikor már elismert író lett – a Szovjetunióban járt, és többek között felkereste a magyarság legközelebbi ugor nyelvrokonainak, a manysiknak a földjét. Tőle származik a következő történet.

Ma már manysi földön is többet hallani orosz szót, mint manysit. Ennek ellenére van hazai nyelvű irodalom és költészet. Sándornak sikerült találkoznia a legismertebb manysi költővel,

Szokolovval. (A neve – mint látjuk – már orosz.) Hosszan és mélyen elbeszélgettek, így a végén meg merte kérdezni:

– *Nagyon örülök, hogy itt lehettem köztetek, legközelebbi rokonaink között, de nagyon félek, hogy mit hoz a jövő. Látom, hogy egyre kevesebben vagytok, a nyelv egyre inkább visszaszorul. Lassan az egész manysi nép beolvad az oroszságba. Mondd, milyen érzéssel írod te manysi nyelven a verseidet?*

– *Én ezzel nem foglalkozom. Én az örökkévalóságnak írok.*

– *De hát épp ez az! Hol van az örökkévalóság, ha kihal a manysi nyelv?*

– *Nézd* – válaszolta Szokolov. – *Goethe kétségtelenül egy már akkor több tízmilliós népnek írt, azóta több százmillióan beszélik a nyelvet, és ez így lesz a következő évszázadokban is, ki tudja meddig. Manysiul pedig most néhány tízezren értenek, és száz év múlva annyian se. De éppen ez az! Az örökkévalóság szempontjából ez mindegy. Számára a tízezer nem kevesebb, mint a százmillió, a száz év, mint a tízezer. Ezért írok az örökkévalóságnak.*

A történet folytatását Bécsben mesélte el nekem egy nyelvész professzor a kilencvenes években.

– *Tudod, hogy mi lett Szokolov további sorsa? Irodalmi munkásságával eleget keresett ahhoz, hogy birtokot vásároljon. A birtokon pedig egyszer csak – már a szovjet éra után – olajt találtak. Szokolov ma multimilliomos, kis palotája van Moszkvában, Bécsben, a Riviérán és New Yorkban. Az örökkévalóság szempontjából persze ez is mindegy.*

A SEMMI FILOZÓFIÁJA

A huszadik század filozófiájának egyik központi eszméje, pontosabban kérdése a semmi. (Ede József szellemében: a kérdés, melyre nem tudjuk a feleletet.) Én magam először még pataki diák koromban találkoztam először vele (Mátrai László könyvét, a *Modern gondolkodás*t olvasva), és rögtön úgy éreztem, itt valami kardinális igazságra találtam.

Ezért volt nagy élmény számomra, amikor megtapasztaltam, hogy a kérdés lényegét egy hároméves gyerek is meg tudja érteni.

1967-ben történt. Iván fiammal voltunk otthon kettesben. Ő egy kis labdával játszott, ami elgurult. Én is segítettem keresni, ezért többek között benéztem a nagy szekrény alá.

– *Nincs ott semmi* – közöltem Ivánnal. Ő elgondolkozott, majd kicsit hamiskásan, provokatív mosollyal így válaszolt.

– *Nincs ott semmi? De a Semmi azért ott van, ugye?* (Nem véletlenül teszem ki a nagybetűt. A két semmit különböző hangsúllyal mondta, az elsőt kis- a másodikat nagybetűvel.)

Erre nem tudtam válaszolni. Egymásra néztünk, és úgy éreztem, eljutottunk a Nirvánába.

DIENES VALÉRIA A MÁRÓL ÉS A HOLNAPRÓL

Amikor a tévében elhangzott az interjú, Dienes Valériát egyszerre az egész ország megszerette. Akkor még nálunk nem lehetett választani a csatornák közül, mindenki ugyanazt nézte, a műsort milliók látták – és csodálták. Vali néni egyszerre szimbólum lett, jelképe annak, hogy kilencvenhat évesen is megőrizheti valaki a szellemi frissességét.

Nem sokkal az adás után Gedeon, Vali néni fia (aki nálunk, a Közművelődési Központban a nemzetközi osztályt vezette), elvitte az édesanyját Dubrovnikba nyaralni. Jó Fiat kocsija volt, és szeretett vele száguldani, úgy mintegy 180 kilométeres sebességgel, ami az akkori magyar utakon nem volt semmi. (Én is sokat ültem Dzsi kocsijában, de nem féltem, roppant biztos érzékkel kezelte a kormányt.)

Egy rendőr azonban – valahol a Balaton táján – megállította. Elkérte az igazolványát, közölte, hogy túlhaladták a megengedett sebességét, és megkérdezte, hogy hová mennek. Dzsi mondta, hogy édesanyját viszi nyaralni a jugoszláv tengerpartra, azért sietnek.

A rendőr erre benézett a kocsiba, és felismerte, hogy ki is az utas. Tisztelgett, és így szólt. *„Kezét csókolom, Vali néni. Menjenek tovább, de kérem, nagyon vigyázzanak, hogy ne legyen semmi baj."*

Mire azonban odaértek, már elmúlt hat óra. Lepakoltak a szobába, és kimentek a tengerpartra.

– *Én akkor ma megfürdök* – közölte Vali néni.

– *Jaj, édesanyám* – válaszolt Gedeon.- *Ilyen hosszú út után a maga korában sokkal jobb lenne most lefeküdni. Aztán majd holnap jöhet a strandolás.*

– *Nem úgy van az, édes fiam* – mondta Vali néni határozottan. – *Az én koromban az ember már nem tudja, hogy mit hoz a holnap. Ezért ma megfürdök.*

És meg is tette. Bizonyára annak is tudatában volt, hogy ezzel a modern etika központi kérdésében is állást foglalt.

NEUMANN JÁNOS A FELESLEGES SZEREPÉRŐL

(Ez nem személyes történetem, de nagyon nagy hatással volt rám, sokszor idéztem – vitákban meg magamnak is.)

A számítógépek megalkotásának kezdetén a feltalálók nagy nehézség elé kerültek. A gép gyakran meghibásodott, hamis eredményt hozott ki. Nem tudtak rájönni, hogy mi okozza ezt, ezért az akkor már Amerikában élő Neumann Jánoshoz fordultak. Ő megtalálta a megoldást. A gép a már kiszámított részeredményeket egyetlen csatornán vezeti tovább. A feltalálók ugyanis úgy gondolták, hogy felesleges és pazarló lenne két csatornát használni.

Neumann azonban azt mondta, hogy a párhuzamosság nem felesleges, hanem a hiba kijavításának útja. Ha az egyik csatorna meghibásodik, a másik azonnal jelzi, és így ki lehet javítani. Ezzel voltaképpen megelőzte az agykutatók legújabb eredményeit is. Reprezentáció helyett interakció.

Azon már elgondolkozhatunk, hogy honnan tudta Neumann János, hogy milyen is a feleslegesség. Úgy látszik, hogy magyar embernek kellett jönni ennek felismeréséhez. Hamarabb ismerték fel, mint az amerikaiak.

KÉPZELT ANEKDOTA
A PIACI GAZDASÁG (A KAPITALIZMUS) KIALAKULÁSÁRÓL

1996-ban Skóciában jártam a Glasgow-i Egyetemen. Néhány előadást tartottam részben a kulturális szociológiáról, részben a magyar politikai helyzetről – és volt időm arra, hogy elsétálgassak az egyetem épületében.

Jól tudtam, hogy Skóciának (és vele Észak-Angliának) különleges szerepe volt a modern társadalom, a kapitalizmus kibontakozásában. A 18. század végén egyaránt erőteljesen fejlődött a gazdaság és a kultúra. A gazdaságban egyre nagyobb szerepet kapott a nagyipar, különösen azután, hogy James Watt éppen Glasgowban találta fel a gőzgépet. A kultúrában megerősödött a felvilágosodás, olyan írók léptek fel, mint James Burns és Walter Scott, Percy püspök itt figyelt fel a népművészet értékére, Adam Smith pedig itt elemezte először a kibontakozó kapitalizmus viszonyait.

Tudtam ezt eddig is, de most megállt bennem a vér, amikor az egyetem egyik ajtaján ott láttam felírva, hogy ebben a szobában dolgozott James Watt. Itt jött rá, hogy ha főzés közben a gőz felemeli a lábas fedelét, akkor ezt az erőt akár gépek hajtására is fel lehet használni.

Aztán nem több mint száz méterre egy másik ajtón Adam Smith nevét láttam feltüntetve. Ő meg ott dolgozott.

Elkezdtem gondolkozni. Vajon tudták-e egymás munkáját értékelni? Vajon eszükbe jutott-e, hogy voltaképpen ugyanazon jövőbeli jelenségnek fogalmazták meg két oldalát? Egy olyan jelenségnek, amely arra volt hivatva, hogy a világot átalakítsa.

Elképzeltem tehát, hogy Watt és Smith találkoznak az ebédlőben.

– *Mondja, kedves Mr. Watt, min dolgozik mostanában?* – kezdi Adam Smith.

– *Tudja, kedves Smith, én felfedeztem egy új energiát, a gőzt. Képzelje, óriási erő van benne. Ha felemeli a fedőt, akkor meg fogja tudni mozdítani az orsót. Nem kell most már hozzá annyi munkás, az orsók maguktól fognak fonni. Márpedig maga bizonyára olvasta Arisztotelészt, aki azt írta, hogy a rabszolgaságra mindaddig szükség van, amíg ez meg nem történik. Ő persze úgy mondta ezt, mintha azt mondaná, hogy majd ha fagy, s hó lesz nagy. Azaz soha. De most a gőz erejével ez megtörténik. Már el is képzeltem, hogy ebből mi lesz: a gyárakban sokkal több öltönyt készítenek, mint valaha volt, a kocsit nem a ló vagy az ökör húzza majd, hanem magától mozog, a gőz segítségével. El tudja képzelni?* – Aztán elhallgatott, és hozzátette: – *És maga, mit dolgozik, kedves Smith?*

– *Nagyon érdekes, amit mond, kedves Mr. Watt* – kezdte a választ Adam Smith –, *én tulajdonképpen ennek következményeivel foglalkozom. Tudja, én úgy látom, hogy most itt minálunk, Európában egy nagyon új folyamat zajlik, valamiféle felhalmozás. Szaporodnak az emberek, növekszik a nemzetek gazdagsága, gyárak alakulnak, amelyekben százak dolgoznak egymás mellett, különösen a textilben. Amit ön felfedezett, Mr. Watt, ezt még tovább fogja fokozni. Ugyanakkor az iparban nagy problémát is fog okozni. Felhalmozzák a vagyont, nem lesz egyszerű elosztani. Rabszolgák talán nem lesznek, igaza lehet Arisztotelésznek, de lesznek szegények, akiknek alig van pénzük, és gazdagok, akiknek sok van. Még az érték fogalma is kettéválik, egyrészt arra, amit megeszünk, másrészt arra, amiért mindent meg lehet venni. Tudja, az ember cserélő állat: amikor a kutya megkívánja a másik vacsoráját, elveszi tőle, de nem gondol arra, hogy adhatna érte valami mást cserébe.*

– *Hát akkor kiegészítjük egymást* – fejezte be Watt. – *De jó lenne, ha mondjuk, kétszáz év múlva felébredhetnénk, és megnézhetnénk, mi lett belőle.*

Persze az a valószínűbb, hogy ez a beszélgetés nem történt meg. Ha találkoztak a folyosón, semleges hangon köszöntek egymásnak, nem jutott eszükbe, hogy érdeklődjenek egymás munkájáról.

A BUHARAI MOHAMEDÁN SZENT

Említettem már, hogy ifjúkoromban érdeklődéssel olvasgattam Vámbéry Ármin műveit. Az is érdekes volt bennük, hogy leírta: az iszlám vallásban van egy olyan tétel – a taquija –, amely bizonyos

helyzetekben kötelezővé teszi a hazugságot (különösen a gyaurok előtt). Voltam olyan helyzetekben, amikor ennek érvényén elgondolkozhattam. Például a Gestapo, majd a Számonkérő Szék karmai között. De hol van akkor a határ?

Erre kaptam „irányelvet" Buharában. Még a szovjet uralom idején voltunk ott a Magyar Tudományos Akadémia küldöttségével, Köpeczi Béla és Pach Zsigmond Pál vezetésével. Több várost látogattunk Moszkvától Jerevánon, Taskenten és Alma Atán át Buharáig.

Mindenütt a helyi tudományos élet képviselőivel találkoztunk, de elvittek múzeumokba, történelmi helyszínekre is. Buharában így vittek el egy jeles mohamedán szent – Hodzsa Ahmed Jeszevi – síremlékéhez. Néma tisztelettel álltunk a sír mellett. Az idegenvezető felolvasta a szent jelszavát, amely ott volt felírva a falra.

„A világ legkegyetlenebb kínzásai sem kényszeríthetnek arra, hogy a gonoszoknak és az ostobáknak az igazságot elmondjam!"

MIRE VALÓ A SZERELEM

Beke Margit néni többször meghívott bennünket uzsonnára, a Rózsadombon, az Ady Endre és a Barsi utca sarkán levő házukba, amelybe édesapja már az 1900-as évek elején beköltözött. (Mint elmondták, akkor még ez volt az egyedüli ház a környéken.) Kimentünk a Barsi utca végén, a Bimbó út fordulatánál lévő senki földjére (amit később, amikor parkosították, egy ideig Beke Manó parknak neveztek), vagy elmentünk a budamicsodai erdő mellé, ami akkoriban sok értelmiségi kedves kirándulóhelyének számított. Ilyenkor gyakran hívta meg egy barátjukat, Veszprémy Ferencet, aki filozófiai és lélektani könyveket írt.

Veszprémy kifejtette nekünk elméletét, amit *Ösztön és faj* című könyvében írt meg. A következőket mondta:

„A szerves élőlények szaporodásának három fő formája alakult ki, hierarchikus sorrendben. Fontos megállapítani a fejlődés logikáját.

A legősibb forma az osztódás, ez egyben a legszaporább. Az egysejtű lények osztódása rövid idő alatt akár több ezer új egyedet eredményez. Ez azért lehetséges, mert szervezetük – a későbbiekhez képest – kevésbé bonyolult. Az új egyedeknek nincs szükségük rá, hogy az előző »generáció« átadja tapasztalatait.

A második az ivaros szaporodás, a két nem megkülönböződése, és egymáshoz való szexuális vonzalma (amit már Platón is olyan szépen megírt). Több alformája van, a hüllők és madarak tojásaitól az erszényes, majd emlős állatokig. A változás következménye kettős: egyrészt kevesebb utód jön létre, másrészt az utódok materiális, testi anyaga nem elég a fennmaradáshoz – ahhoz az előző generáció tapasztalatait személyesen kell átvennie.

A harmadik forma az ember világában jön létre. A szexualitás már nem pusztán testi, megjelenik az állatok ösztönös vonzódásánál magasabb forma, a szerelem. Ennek célja nem a szaporodás mértékének növelése, hanem éppen mérséklése. Hogy aztán az így nyert időt az utódok nevelésére, a tapasztalatok átadására lehessen fordítani. Ezáltal egy-egy egyed kevesebb utódnak ad életet, hosszabb az idő, amit nevelésére kell fordítani, de az egyén nagyobb szerepet kap. Az emberi nem lassabban, de kitartóan sokasodik."

AZ EMBERI MASSZA (SZINTÉN VESZPRÉMY)

A legközelebbi alkalommal Veszprémy folytatta elmélkedéseit.

„Ha meg akarjuk érteni a világegyetem működését, vagy legalább valamit belőle (mert az egészet úgyse tudjuk), akkor szakítani kell a homocentrikus felfogással. Vagyis azzal, hogy a világegyetem célja az ember."

Itt megállt, és rám nézett. Bólintottunk. Folytatta.

„Van-e fejlődés? A világegyetem egyes részeiben van. De minden fejlődés végén ott van a pusztulás. A káosztól valameddig, aztán vissza a káoszba, és minden kezdődik elölről. A lét egyszerre fejlődés és pusztulás, vagyis a változás – de a változásnak ezer arca van. Célja nincs.

De nézzük az általunk szemlélhető világot, vagyis a Földet. Látjuk a fejlődésnek is nevezhető folyamat szakaszait. Kezdetben vala a káosz, de nem tudjuk, hogy azt mi előzi meg, és hogyan keletkezett. Igaz, látunk valamit a fokozatokból. Először van egy tűzgolyó, aztán az hűlni kezd. Kialakul egy kéreg, annak különböző rétegei. Ami különösen változik, az a külső réteg. Kint a tűz eláll, létrejött valami olyan, amit leginkább kőnek nevezhetünk. Ha nem következik be robbanás, megtörténhet, hogy ebben a rétegben megjelenik a víz, a kő egy része pedig földdé válik. Aztán minderre rátelepedik egy kézzel már megfoghatatlan elemekből álló réteg: a levegő. Hogy azonban mindez fennmaradjon (hogy a víz ki ne száradjon, a föld vissza ne kövesedjen), ahhoz rá kell épülnie egy olyan új rétegnek, amely ennek állandó belső mozgását, anyagcseréjét biztosíthatja. Ezt nevezzük szerves létnek, életnek, de ennek is alrétegei vannak. Az első a növényzet, amelyben vannak egyedek, de nincs tudatuk. Második az állati lét ezer formája, amelynek egyedei egyre szélesebb öntudattal és mozgáslehetőséggel bírnak (a kettő egymással összefügg). Ez biztosítja a célszerű anyagcsere erősödését. Csakhogy ez egyben káoszt hoz létre, ezért szükségessé vált egy újabb réteg, amely a szerves anyagcserét rendezettebbé tudja tenni.

Mi tehát az emberi lét, amely a tűz, a kő, a föld és a víz, a növényzet és az állati világ fölött tölti be a rendező szerepét, de mindig csak tökéletlenül? Mi egyéneknek képzeljük magunkat, de létünk csak pillanat. Valójában mi is egy réteg, pontosabban egy massza *vagyunk, amelynek egyes elemei egyednek képzelik magukat, de valójában előre kialakult feladatokat teljesítenek, és azt is rövid ideig. Funkciójuk réteg létükben van, akkor is, ha az egyes tagok bizonyos távolságban állnak egymástól – de hát ilyen a levegő és a víz is. Valójában csak egy réteg elemei vagyunk.*

Van-e a nálunk nagyobb egységben más összetartó erő, mint amit mi »fizikainak« nevezünk? Ezt nem tudhatjuk. Vajon a hasunkon vagy fenekünkön sétáló bolhának van-e valamilyen fogalma arról, hogy miként működik az emberi agy és idegrendszer?

Mindezt persze az egyednek nehéz felfogni és elfogadni. Nem is feltétlenül kell. De erről szól a filozófiák és a vallások egész története. Buddhától és Thalésztől kezdve Krisztuson és Kanton át a nihilizmusig."

Lenyűgözve hallgattam. Voltaképpen én is így gondoltam, és gondolom ma is. De éppen ezért nehéz embernek lenni.

BESZÉLGETÉS KARAN SINGHGEL

Említettem már, hogy László Ervin először 1984-ben hívott meg az általa szervezett világkongresszusra Philadelphiába, a Club of Rome összejövetelére a modern világ értékrendjéről (Goals for Mankind). Másodszor Párizsba hívott, ahol a kultúra fejlődési útjáról vitatkoztunk.

Az utolsó pillanatban érkeztünk, így az UNESCO szállodájában nehéz helyzet állt elő. A következő napra csak két szoba volt üres, és mi négyen voltunk rá: Ervin a párjával, én, valamint az Indiából érkezett vendég, Karan Singh. Ervin azt mondta, aludjunk együtt, én feszengtem (nem tudtam, ki ő), de Karan Singh bólintott.

Nagyon komoly úriembernek látszott, ezért elfogódottan kérdeztem, hogy ki ez az ember.

– *Nem tudod?* – értetlenkedett Ervin. – *Maharadzsa volt Kasmírban, a felesége pedig a nepáli király lánya. Amikor azonban a volt észak-indiai területen megszaporodtak a problémák, lemondott, különben is jobban szereti a filozófiát, mint a hatalmat. Indiába költözött, de azért nem kell féltened, van mit a tejbe aprítania. Ezek után több évig ő lett India nagykövete az USA-ban. Több filozófiai könyvet írt. Ma estére ugyan nincs szobája, de holnap már lesz, addigra megjön a felesége is.*

Forgott körülöttem a világ. Mondtam, hogy eddig nem eléggé szoktam hozzá a maharadzsákkal való együtt alváshoz. De Ervin megnyugtatott, hogy Singh olyan, mint bármelyik értelmiségi.

Mit ád az isten? Igaza volt. Singhgel hosszan elbeszélgettünk, majd diszkréten visszavonultunk a szoba ellentétes sarkaiban fekvő két ágyhoz. Annál érdekesebb volt a beszélgetésünk. Majdnem ugyanarról gondolkoztunk, és majdnem ugyanúgy.

Elmondta, hogy most a keleti filozófia és a nyugati világ sokak számára ellentétesnek látszó filozófiájával foglalkozik, talán könyvet is ír róla.

„Van ugyanis egy közös struktúra – mondta –, *amelyet másként épít fel az egyik, mint a másik. Ez a struktúra lényegében három rétegből áll, amit leginkább Arisztotelész kategóriáival lehet megjelölni. Az első a körülöttünk lévő dolgok szubsztanciája, a második a mennyisége, a harmadik a minősége. De választhatjuk Hegelt is, aki ugyanezt a hármasságot rajzolja fel (1) a minőség, (2) a mennnyiség, (3) a mérték fogalmaival."*

Olyan ideges lettem, hogy szinte rákiáltottam:

– *Nahát, micsoda véletlen! Én egészen pontosan ugyanezzel foglalkozom. De szerintem akkor használjuk helyesen a fogalmakat, ha Hegel minőségét – qualitas – Aquinói Szent Tamás miségére vagy minéműségére – quidditas – cseréljük, és akkor a lényeg vagy a mérték visszakaphatja a minőség – qualitas – nevet. Az első: a dolog, úgy, ahogy van – minéműség, quidditas, Adam Smithnél és Marxnál használati érték. A második a dolog szerkezete, mennyisége – quantitas, ezen alapul a csereérték, ennek módszere Diderot óta a racionalizmus). A harmadik a kettő összefüggése a nagy egésszel, ez a minőség, a qualitas, ennek módszere Hegelnél a dialektika, mai szóval heurisztika, divergencia vagy dekonstrukció.*

Singh nyugodtan válaszolt.

– *Elfogadom, de ez nem a lényeg, hanem csak a szóhasználat kérdése. A lényeg az, hogy a keleti kultúra és gondolkodás szinte átugorja a második szintet, a quantumon épülő racionalizmust, és a quidditásból rögtön a qualitasba ugrik. Ennyiben kell nekünk utolérni a nyugatot.*

Erre viszont nekem kellett felelnem. Két pillanatig gondolkoztam, majd így válaszoltam:

– *A nyugati gondolkodásnak viszont az a hiánya, hogy a mennyiség bűvöletében háttérbe szorítja a miséget, ezért csak félig érti meg a minőséget.*

Pillanatnyi csönd lett. Aztán Singh elmosolyodott.

– *No, ezt megoldottuk. Akkor aludjunk!* – És ásított egyet.

Aludtunk is egy nagyot. De a feladat még nincs megoldva.

SZENTGALLEN

A nyolcvanas években a Közművelődési Központ meghívást kapott az UNESCO által szervezett kultúrszociológiai konferenciára Svájcba. A témakörben külön szerepet kapott a zene, ezért Sági Mária utazott ki, aki – akkor már kandidátusként – több idevágó kutatást végzett és publikált.

Egyik nap egy kirándulás volt a programban a közeli Sankt Gallenbe. Szakképzett vezetővel végigjárták a várost, majd bementek a nevezetes templomba. Itt a vezető különösen bőbeszédűvé vált. Hosszasan ecsetelte a kalandozó magyarok itteni rémtetteit, hogyan bántották a békés polgárokat, milyen alpári módon mulattak, és hogyan zabáltak.

Sági Mari már ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelynek az iskolai anyagában nem szerepeltek a kalandozó magyarok bűnei, ezért váratlanul érte az idegenvezető szövege. Szép, szelíd arcáról az ártatlanság szobrát lehetett volna mintázni. Egyszer csak azt érezte, hogy minden szem rá mered, de nem mosolyogva, hanem szemrehányóan, hogy lám, ilyenek vagytok, ti magyarok. Úgy érezte, most neki kell felelnie a magyar múlt bűneiért.

– *Én nem tehetek róla!* – mondta (természetesen angolul) reszkető hangon.

És kicsordultak a könnyei.

TALÁLKOZÁS A DALAI LÁMÁVAL

Népszerű volt a pesti vicc, amely szerint a bunkó magyar diplomata Rómában bemutatkozó látogatást tesz a pápánál. Távozáskor így búcsúzik: *„Kérem, adja át kézcsókomat a szentséges asszonynak."*

1996-ban a László Ervin által alapított Budapest Klub meghívta egy összejövetelre a dalai lámát. Én is benne vagyok a vezetőségben, ezért én is ott voltam a Magyar Tudományos Akadémián

tartott nyilvános ülésen. A láma egyik oldalán ült Ervin, a másikon én. Utána együtt vacsoráztunk. Eszembe jutott, hogy feleségem, Haden Edit az Állami Népi Együttes tagjaként 1953-ban Kínában járt. Ott nemcsak Mao Ce-tunggal és Csou En-lajjal találkoztak, hanem különböző eseményeken is részt vettek. Amikor moziba mentek kínai filmeket nézni, a kínai vezetés odahívta az akkor még húsz éven aluli új lámát. Őt ugyanis Lhászából Pekingbe kényszerítették, hogy megpróbálják „átképezni". Ott ült velük a moziban, történetesen éppen Edit mellett.

Megkérdeztem tehát, hogy emlékszik-e erre. Igennel válaszolt. És arra is, hogy egy lány ült mellette – aki már akkor is az én feleségem volt? Elmosolyodott. Nagyon jól emlékszik, mondta, a másik oldalán meg egy fiú foglalt helyet. És rögtön kért, hogy adjam át szívélyes üdvözletét. Majdhogynem kézcsókját küldte őnagyságának. A hangsúly mindenesetre olyan volt.

THOMAS KUHN

Thomas Kuhn a maga szakmájában, a tudományszociológiában világhírű tudós. Több könyvét ki is adták magyarul. (Például: *A tudományos forradalmak szerkezete.* Bp., 1984, Gondolat.) Hírlik az is, hogy magyar származású, a szülei vándoroltak ki Amerikába.

1974-ben ugyanabban az órában érkeztünk Torontóba, az ISA (International Sociological Association) kongresszusára, ugyanabba a szállodába. Amikor kipakoltuk a csomagjainkat, és lementünk vacsorázni, megkérdeztem tőle, így van-e.

Elmosolyodott. Azt mondta, örül, hogy rögtön egy magyarral találkozik, érdekes története van az ő magyarságának.

Édesapja egy Kun nevezetű magyar katonatisztnek volt a fia. A család régimódi volt, a fiú azonban liberális elveket vallott, viszonyuk elmérgesedett, ezért elhatározta, hogy kimegy Amerikába. Megszökött otthonról, eljutott Fiumébe. Mivel azonban pénze nem volt, illegálisan szállt fel egy Amerikába induló hajóra, és ott megbújt a legalsó szint egyik raktárhelyiségében.

A hajó elindult, de ahogy a napok múltak, egyre nagyobb bajba került, mert nem volt ennivalója. Szerencséjére, amikor kicsit feljebb merészkedett, találkozott egy szép, fiatal, még húsz év alatti lánnyal, aki kíváncsiságból mászkált arra. Ha jól emlékszem, Sárinak hívták. Beszélgettek, a fiú elmondta problémáját, a kislány pedig attól kezdve ellátta étellel. És természetesen lángoló szerelembe estek.

A kislány elmondta, hogy problémát fog okozni a származása, mert az ő szülei hithű – ha nem is ortodox – zsidók. Amikor kiszálltak New Yorkban, odaálltak az apa elé, és Sári elmondta, hogy szeretik egymást, apja áldását kérik. Reszketve várták a választ.

Az apa komolyon nézett, és odafordult a fiúhoz:

– *Hogy hívnak, édes fiam?*

A fiú pedig hozzákezdett a valomáshoz:

– *Kun Tamásnak.* – Folytatni akarta, de az apa közbevágott:

– *Jól van. Szóval Kohn, tehát zsidó vagy. Akkor minden rendben, áldásomat adom.*

Nemsokára elmentek egy rabbihoz, összeházasodtak, elfogadták zsidónak, nem firtatták, hogy – mondjuk – körül van-e metélve. Ő meg rendszeresen járt templomba. Ha nem is tanult meg jól héberül, a legfőbb imákat el tudta mormolni.

Mindezt a halálos ágyán mondta el gyermekeinek. Azok pedig liberális világnézetet vallottak, nem csináltak belőle problémát, megértették.

A LOS ANGELES-I FEKETE NEGYEDBEN

Kannás Alajos egy évvel lejjebb járt nálam Kiskunhalason, és mivel már akkor nagyon érdeklődött az irodalom iránt, jóban voltam vele. 1945 után ha nem is befutott, de a szakmában ismert költő lett az *Újhold* környékén. Aztán részt vett a forradalomban, utána pedig meg sem állt Los Angelesig. Mint ismert szabadságharcos, különböző mozgalmakban vett részt, így történhetett, hogy feleségül vette a radikális fekete mozgalom, a fekete párducok egyik aktivistáját.

Úgy kerültünk össze, hogy a *Valóság* szerkesztőségének hátsó szobájában ültem, amikor berohant Piroska, a titkárnőnk:

– *Iván, egy gyönyörű és hatalmas néger nő keresi.*

Azonnal odasiettem, Kannás felesége volt, a férjével együtt. Lementünk a Hungáriába dumálni. Kiderült, hogy nemsokára Washingtonba megyek egy szociológiai konferenciára, ezért meghívtak, hogy menjek el hozzájuk Los Angelesbe.

Így esett, hogy egy hetet tölthettem Los Angeles fekete negyedében. Megfigyelhettem a belső szokásokat – például azt, hogy a gyerekeknek (két lányuk volt, úgy 4-5 évesek) sokkal nagyobb szabadságuk van a mindennapi viselkedésben, mint nálunk.

Mindenesetre a legnagyobb élményem a két kis félfekete kislány barátsága volt. Beültek az ölembe, és én simogathattam a bozontos fekete hajukat.

De az volt a legszebb, amikor az egyik lány kedveskedésül azt mondta: *„You now, I am also Hungarian, but brown." (Tudod, én is magyar vagyok, de barna.)*

(Sajnos a kapcsolatunk aztán megszakadt. Kannás jobbra tolódott, Csurka híve lett, és egyre rosszabb verseket küldött haza. Aztán egyszer csak olvasom, hogy meghalt. Vajon mi lett a barna magyar lányokkal?)

BOGDAN ÉS MILOS

Az alábbi történet arról szól, hogy hogyan hozza össze az embereket a kommunikációs forradalom a világ minden részéről.

A nyolcvanas években a nemzetközi tudományos szociológiai kapcsolataim egyre inkább megteltek politikai tartalommal is, mindenekelőtt a szociáldemokrácia különböző irányzataival.

Belgrádban is először a kultúrszociológiai kapcsolatom alakult ki, az ottani Kultúrakutató Intézettel, amelynek vezetője, Majstorović, valamint Miloš Nikolić és a szabadkai származású, így magyarul is jól tudó Sonja Licht mindhárman jó barátaim lettek. Valamennyien a szociáldemokráciát vállalták már Titó idején, és még inkább a váltás forrongó világában.

Ők ismertettek meg Bogdan Denitch-csel, aki már a hetvenes években Amerikába távozott, és ott a City University of New York szociológiaprofesszora lett. Egyik központját szervezte meg a szociáldemokráciához vonzódó amerikai értelmiségnek. Több száz fős konferenciákat rendezett a szocializmus eszméiről, olyanok részvételével, mint Habermas, Dahrendorf, Lafontaine és még sokan mások. Az 1996-os konferencián én is részt vettem, és előadást tartottam.

A jugoszláv rendszerváltás után részben hazaköltözött Horvátországba, Bračba, és itt is rendezett több nagy konferenciát a szociáldemokráciáról, különböző helyeken – szerb, horvát, bosnyák területen egyaránt. Én is sokat voltam közöttük, így barátságunk megerősödött.

Ez teszi érthetővé a következő történetet.

Elérkeztünk a koszovói konfliktus idejéhez. Az amerikai hadsereg bombázta Milošević Belgrádját.

Ekkor egy kora délután én éppen külső Üllői útról indultam befele, jólesett egy kicsit gyalogolni. Egyszer csak megszólalt a mobiltelefonom. Miloš jelentkezett Belgrádból, nagyon panaszos hangon.

Elmondta, hogy a bombázás miatt szörnyű helyzetbe került. Rossz helyen laknak, középületek gyűrűjében, le kell hát menniük a pincébe. A pince azonban szörnyű nyirkos, fűthetetlen. A felesége pedig súlyos beteg, most megfázott, és fél, hogy belehal. Bogdan felhívta őt, neki elpanaszolta, mire a sárga földig letolta. Azzal vádolta, hogy áruló lett, a nacionalizmus és Milošević hívévé szegődött. És lecsapta a telefont.

Majdnem sírva kért tehát arra, hogy én hívjam fel Bogdant, és magyarázzam el neki a dolgot.

Természetesen vállaltam. Valahol találtam egy padot, arra leültem, és tárcsáztam Bogdan New York-i számát. Csoda történt, azonnal jelentkezett. Először velem is kekeckedett, de szép

nyugodt hangon elmagyaráztam neki, hogy nincs igaza. Miloš politikailag változatlanul Milošević ellen van, nem ítéli el az amerikai bombázást, de egyénileg még sem tud örülni. *„Tudomásul kell venned, Bogdan* – mondtam –, *hogy a politikus is ember, és Miloš is ember. Nagyon aggódik a feleségéért, és várja, hogy vége legyen a bombázásnak. Neked ezt ott New Yorkban, a huszadik emeleti irodádban meg kell értened."*

Miután Bogdan lecsendesült, letettem a telefont, és morfondírozó hangulatban továbbindultam. Negyedóra múlva ismét csengett a készülék. Miloš volt. Bogdan visszahívta, és bocsánatot kért.

(Ha ezt valakinek évtizedekkel korábban elmondtam volna, mondjuk sárospataki diáktársaimnak, bizonyára becsuknak a bolondok házába.)

CSÍKSZENTMIHÁLYI

1978-ban egy hetet voltam vendégségben Illinois állam egyetemén. A ma már világhírű Csíkszentmihályi Mihálynál laktam. Ő már odakint született, sohasem élt Magyarországon, de tökéletesen beszéli nyelvünket. Felesége lengyel, akinek ott volt az édesapja is. A vacsoránál a közös lengyel–magyar múltról beszélgettünk, Nagy Lajostól Báthorin át Bem apóig és a második világháborúig – természetesen angolul.

Az asztalnál ült a házaspár akkor kamasz fia is. Mindvégig figyelmesen hallgatott, majd így szólt hozzánk:

„Ahogy figyellek benneteket, egyre inkább örülök annak, hogy nem vagyok sem lengyel, sem magyar, hanem amerikai. Mert ti itt minden húsz évben egy nemzeti katasztrófáról emlékeztek, még azt a második világháborút is kétszer vesztettétek el: az elején és a végén. Ez határozta meg mindkét országban az életet. Én meg minden húsz évben egy csodálatos eredményről, győzelemről tanulok. Ezért úgy érzem, hogy itt érdemes élni."

NYERGES JÁNOS

Nyerges Jánossal, aki a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának vezetőjeként fontos szerepet játszott a magyar gazdaság konszolidációjában, unokatestvérem, Phillipp Mártus révén voltam közeli kapcsolatban. A Phillipp család csehországi német eredetű, hagyományaik szerint Kepler leszármazottai. Magyarországra Mártus dédapja került, mint a sárospataki vár birtokosának jószágkormányzója. A következő nemzedék már tudott magyarul, a pataki iskolába jártak, de azért otthon még gyakran németül beszéltek. Közeli barátságot kötöttek a pataki iskola tanáraival és növendékeivel, így esett, hogy Mártus édesapja, Ernő bácsi, édesapám testvérét, Vitányi Klárát vette feleségül.

Mártus nem volt szép lány, ezt ő is tudta. Sosem ment férjhez, nem is volt közelebbi kapcsolata. Ezzel szemben több nyelven megtanult, külügyi pályára készült. Így került egy időre Svájcba, a berni követségre, majd Budapesten a Kereskedelmi Kamarába, onnan ment nyugdíjba. Nyergessel még Bernben ismerkedtek meg, azután is segítették egymást. Mi is gyakran jöttünk össze velük.

Nyerges pályája a hetvenes években szárnyalt fel. Alkalmas ember volt arra, hogy a nyugat-európai és észak-amerikai országok gazdasági szakembereivel tárgyaljon, megvolt hozzá a műveltsége és a stílusa is. Ezért fűződik hozzá az „új gazdasági mechanizmus" egyik első vagy talán a legelső nemzetközi sikere: Magyarországot a kelet-közép-európai országok közül elsőnek vonták be a GATT nevezetű nemzetközi gazdasági egyezménybe.

Egymás között őszintén beszéltünk. Nyerges jól látta a helyzetet. Megvallotta, hogy ifjúkori kommunizmusa után ő alapvetően liberális felfogású, de ezt össze tudja egyeztetni azzal, hogy most a jelen kormányzat nyugati kapcsolatainak kiépítésén fáradozzon. Ugyanakkor élesen beszélt saját elmaradottságainkról is, a magyar feudalizmus mélységes beidegzettségéről.

Egyszer a következőképpen foglalta össze tapasztalatait:

– Nem is képzelitek, milyen mélyek ezek a feudális gyökerek. Gyakran nekem is arra kell rádöbbennem, hogy én is a foglyuk vagyok. A múltkor például Veszprémben láttam vendégül egy neves amerikai üzletembert, aki jól ismeri Magyarországot, mert az anyja magyar származású. – Mondta a nevét is, de elfelejtettem, vagy talán meg sem jegyeztem. – *Erről beszélgettünk, elhencegtem neki, hogy én mennyire liberális vagyok. Ebben a városban születtem, a szegény zsidó családok körzetében, Jeruzsálemhegyen. Őrzöm magamban a hagyományt, ezért én amerikai értelemben északi vagyok. Nem tudnék déli módon viselkedni.*

Ő azonban erre elmosolyodott – folytatta. – *„Idefigyeljen, kedves Mr. Nyerges. Én jól megnéztem, amint az előbb idehívta a pincért. Megnéztem azt a mozdulatot, ahogy intett neki a mutató és hüvelykujjával, és azt a hangsúlyt, ahogy megszólította. Ezzel egy úr szokta hívni a szolgát. Ilyet én Észak-Amerikában sosem láttam, de Magyarországon igen. Ez egy magyar feudális úr viselkedése volt, vagy egy betyáré a csárdában."*

Elszégyelltem magam – fejezte be János. – *Igaza volt. Sok minden annyira beidegződött már, hogy mi észre sem vesszük.*

LESTER SOLOMON

Ő is egy magyarországi származású amerikai szociológus. A nagyapja ment ki a múlt század elején valahonnan Kárpátaljáról, csakúgy, mint a már említett Thomas Kuhn vagy Milton Friedman apja. Azt is mindig hozzáteszem, hogy ugyanakkor és ugyanonnan, mint az én nagyapám.

Lester többször járt Magyarországon, és nagyon nagy figyelemmel nézte az itteni viszonyokat. Már a kilencvenes évek elején két fontos megállapítást tett, amelyekre érdekes figyelnünk.

Az első. Jelen volt mind az 1990-es, mind az 1994-es választáson. És ezekből a következő tanulságot szűrte le (megpróbálom pontosan idézni, amit erről akkor beszélgetéseink során mondott):

„Megfigyeltem az amerikai és a magyar választások jellegét. A jelöltek, természetesen, sok mindent ígérnek itt is, ott is. A különbség nem ebben van, hanem a közönség magatartásában. Nálunk, az USA-ban a választók, legalábbis sokkal nagyobb részük, az ígéreteket nem veszik szó szerint, hanem egy kicsit esztétikailag ítélik meg az egészet. Azt nézik, hogy milyen irányban megy, és hogyan fogalmazza meg. Magyarországon azonban sokkal nagyobb azoknak az aránya, akik annyira a csodát várják, hogy annak hisznek, aki nagyobb csodát ígér."

A második még a 1989-ben fogalmazta meg. Szerinte egy irányított gazdaságot – mint amilyen a miénk volt – másképpen kell megítélni, mint egy szabad gazdaságot.

„Vannak azonban ágazatok, amelyekben a kereslet és a kínálat viszonyai változatlanul kikerülhetetlenek. Mindenekelőtt kettőben: a taxinál és a vendéglőknél. Itt ugyanis változatlanul közvetlen az eladó és a vevő viszonya.

Nálatok különösen a taxi helyzete jellemző. Teljes rendezetlensége állatorvosi lóként mutatja a magyar gazdaság szervi bajait. Borzasztó, hogy mi van nálatok. Az árak rendezetlenek, vannak, lehetnek »hiénák«, vannak – akkor voltak – *engedély és jelzés nélküliek. Ez nem kapitalizmus, hanem visszaélés annak törvényeivel és eszméivel. Ha így megy tovább, megnézhetitek magatokat."*

Az utóbbi évtizedekben gyakran jutottak eszembe Lester szavai.

A MÉG MINDIG ÉLŐ HORTHY MIKLÓS

A 2006. októberi nagy tüntetések után valamilyen ügyben be kellett mennem a Parlamenttel szemben a Lánchíd felé eső irodaházba. Még mindig tele volt tüntetőkkel, nehéz volt átküzdenem magamat a soraikon. Amikor pedig végeztem, még nagyobb volt a tömeg, szinte lehetetlennek látszott a távozás.

Ott volt azonban az őrségben egy ötven év körüli katonatiszt, aki, amikor meglátott, azonnal a segítségemre sietett. Odajött hozzám, és megszólított.

– Jöjjön, Vitányi úr, én majd kivezetem.

Meg is indultunk. Katonás léptekkel, komor arccal, másfél méterrel ment előttem, én egy kissé lezserebben, de szintén komolyan követtem. Így sikerült minden baj nélkül eljutni a Kossuth tér sarkáig. Megálltunk egymással szemben, én hálásan megköszöntem.

Ő pedig egy katonai jelentés hangvételével válaszolt.

– Kötelességem volt. Édesapám Horthy Miklós testőrségének volt az egyik vezetője.

Majd vigyázzba vágta magát, és tisztelgett.

Mi hát a tanulság?

A FELADAT

1978. március 15-én abban a közösségben tartózkodtam, amely engem, mint nagyon fiatal embert, először fogadott be. A népi írók körében voltam, Püski Sándor vendégeként, Kovács Imre, Kiss Sándor, Gombos Gyula (a *Magyar Út* egykori főszerkesztője) társaságában. Tartottunk egy ünnepséget, ahol az akkori newyorki polgármester, Mr. Couch is felszólalt. (Eredeti helyesírással Koch, de Amerikában Kacs-nak ejtették. Halálhíréről most, 2013-ban adtak hírt a magyar újságok is.) Édesapja Máramarosszigeten született, és érdekes módon tőle csak jót hallott a magyarokról. Mindenekelőtt azt, hogy a lengyelekkel, románokkal és ukránokkal szemben a magyarok nem voltak antiszemiták. Ezért jött el a Püskiék által szervezett ünnepélyre.

A nyilvános gyűlés után a kiadóban gyűltünk össze. A beszélgetés közben Gombos kitért azokra a tapasztalatokra, amiket nem sokkal azelőtt Hollandiában, a Mikes-kör összejövetelén szerzett. Így foglalta össze:

„Egyben tévednek. Azt hiszik, hogy odahaza csak el kell kergetni a szovjet vazallusokat, meg kell szüntetni az állam gazdasági és politikai teljhatalmát – és akkor azonnal, egyetlen csapásra vagy sípszóra, szűznemzéssel úgy fog működni a demokrácia, mint mondjuk éppen Hollandiában vagy a hazai magyarok által jobban ismert Ausztriában. Pedig mi évszázados elmaradásban vagyunk. A magyar társadalomnak nincsen meg az a tapasztalata és kialakult készsége, ami a demokráciát működőképessé teszi. Nem tudják, milyen iszonyú nehézségekkel kell megküzdeni, hogy elérjük a nyugati demokráciát és színvonalat."

UGYANAZ MÁS MEGFOGALMAZÁSBAN: HARAMBEE

1977. augusztus 15-e és 19-e között nemzetközi munkaközösség ülésezett New Richmondban (Kanada), abból a célból, hogy javaslatot készítsen az UNESCO társadalomtudományi programjára. Tagjai: Adam Schaff (Lengyelország), Jan Loubser (Kanada), Ulf Himmelstrand (Svédország), Gene Lyons, David Easton, David Nasatir (USA), Stephen Mills (Nagybritannia), Jan Berting (Hollandia), Philip Mbithi (Kenya), Kanagaratnam Jeya Ratnam (Malajzia) és Vitányi Iván.

A munkaközösség több javaslatot tárgyalt meg, és végül a közösségi viszonyok kutatását javasolta, „Harambee project" néven. A címszó Philip Mbithitől származik. A közép-afrikai nagy folyókon – mint a Luapulán – áruval megrakott nagy hajókat, uszályokat vontattak, kötelekkel, a partról. Nagyon nehéz munka volt, rabszolgák végezték. A vontatóknak egyszerre kellett mozdulniuk és ezt ütemes énekkel vagy recitatívóval segítették elő. „Harambee!" – kiáltják-éneklik ütemesen, amikor a kötelet megragadják és meghúzzák. Ez a kifejezés ezért jelképesen az összetartozást (togetherness) fejezi ki. A munkaközösség úgy látta, hogy a mai világtársadalom egyik legsúlyosabb problémája az emberi közösségek helyzete. Végigbeszéltük a klasszikus irodalmat, a primer és szekunder közösségeket, a modernizáció hatását, a centrumországokban és a periférikus gyarmati területeken végbemenő változásokat, a tradicionális, primer közösségek szétbomlását, a nagy szekunder szervezetek létrejöttét, az individualizáció előrehala-

dásának következményeit és így tovább. Úgy találtuk, hogy a társadalomtudomány legidőszerűbb és legfontosabb feladata ennek vizsgálata, beleértve azt is, hogy kialakulhatnak-e a közösségek új formái. Ezt foglaltuk össze az összetartozás, az interdependencia, a togetherness és a harambee fogalmában.

Projectünket az UNESCO üdvözölte, de végül is nem lett belőle semmi.

AZ EMBERI KÖZÖSSÉG ALAPJA: NE EJTSÜK A CSOMAGOT EGYMÁS LÁBÁRA

Ugyanezt fejezi ki László-Bencsik Sándor a magyar viszonyok alapján.

Mint említettem, Sándor nagyszerű néptáncosként kezdte, majdeljutott a Honvéd Együttes vezetéséig. Mint ismert író végezte, akinek könyvei jelentek meg, színdarabjait mutatták be. Közben azonban gyakran került válságos helyzetekbe. 1956 után például – amelyben természetesen részt vett – mindenünnen eltávolították. Nem tehetett mást, hosszabb ideig csomagoló segédmunkásként dolgozott.

Ennek tanulságát szeretném – mint a közösségi lét alapaxiómáját – felidézni az erről írt könyve alapján.

Meg kellett tanulni, hogy mi a közösségi élet alapja. Nem az, hogy szeretni kell egymást, hanem ha közösen visszük a csomagot, ne ejtsük egymás lábára.

Ezt kellene mindnyájunknak megfogadni.

7

Függelék – Háttértanulmányok

A magyar fejlődés modellje

A magyar társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális helyzet megítélésében a következőkből indulok ki.

Az egyetemes világ- és európai fejlődésnek mindig volt egy centruma és egy perifériája, a kettő között pedig egy félperiféria. Mi az utóbbihoz tartoztunk és tartozunk. Ugyanezt fejezte ki Bibó István a „zsákutca", Szűcs Jenő a „közép-európai régió", Erdei Ferenc a „kettős társadalom" fogalmával. Hozzátehetjük az egész magyar történetírást és szellemi életet, amely különböző címszók alatt – komp-ország, gyepű, magyar ugar – mondta el ugyanezt. Szent István óta az a feladat, hogy ebből kiemelkedve nemcsak teljes jogú, de érdemben és minőség szerint egyenlő értékű tagjai lehessünk Európának. Ez azonban – részben helyzetünkből adódóan, részben saját hibáink következtében – még sohasem sikerült teljesen.

A MAGYAR TÖRTÉNELEM „MENETRENDJE"

Történelmünknek van egy sajátos, ismétlődő algoritmusa. Megerősödnek a polgári, demokratikus, civil mozgalmak, forradalom

indul (1848, 1919, 1956), amely egy ideig győztesnek ígérkezik, de aztán a haladás ellenségei – mindig külső segítséggel – leverik. Terror következik börtönnel és akasztófákkal, majd egy idő után a győztes uralkodó (Ferenc József, Horthy Miklós, Kádár János) megenyhül, engedményeket tesz, és jó atyja akar lenni az ő népének. Jön egy hosszú időszak, a kettős társadalomé, a korlátozott fejlődésé, a félfeudális félszabadságé, a félautokráciáé. A társadalom nagy része beleilleszkedik ebbe, és nem annyira a tudatában, mint inkább idegrendszerében öröklétesen alkalmazkodik hozzá.

A FEUDALIZMUS TOVÁBBÉLÉSE

Mindemiatt az euroatlanti társadalmakkal szemben nálunk sokkal erősebben és mélyebben élnek tovább a hűbéri vonások.

Kultúra – hatalom – demokrácia

Külön ki kell térnünk a kultúra szerepére a hatalom és különösképpen a demokrácia viszonylatában. Erről ugyanis nálunk a hatalom minden változatában megfeledkezett, és sajnos 1990 után sem helyesen értékelte.

Több jelentős modern és posztmodern szociológiai irányzat azonban a maga teljesebb jelentőségében mutat rá a kultúra valódi szerepére. Max Weber, Raymond Williams, Foucault, Bourdieu munkáit tekintik előfutáruknak, de tovább mennek egy lépéssel. Alapeszméjét az a tömör megfogalmazás fejezi ki a legjobban, amelyet Dirks, Eley és Ortner 1995-ben megjelent programadó könyvük címének is választottak. Ez így szól: *Culture/Power/ History.* Foucault pedig megkülönbözteti a „bináris-formális" és „diszciplináris-diszkurzív" hatalmat. Az utóbbi maga a legszélesebb értelemben vett kultúra, amely nemcsak kifejezi az emberi viszonyok szövevényét, de meg is szabja rendszerüket. A hatalom és a kultúra egymást kiegészítő egyenlő erők, amelyek viszonya,

együttes alakulása dönti el az emberi közösségek, társadalmak és összegezésként az emberiség sorsának alakulását.

A kultúra nem csupán „felépítmény", nem hab a tortán, nem könnyű anyagból épített emeleti terasz egy vasbeton ház tetején, hanem egyenlő erejű hatóerő, amely nemcsak a marxista szemlélet szerinti felépítményben, hanem az alapban is érvényesül. A gazdaság stílusát, erejét, minőségét is meghatározza a gazdaságban tevékenykedők kultúrája. Ahogy Richard A. Peterson mondta: a kultúra nemcsak tükrözi, hanem konstituálja, megformálja a hatalmat, a társadalmat és a gazdaságot. A kultúra (idézőjelben) „felső" része, a művészet és a tudomány pedig nem elszigetelt életidegen magas kultúra, hanem szerves összefüggésben áll a társadalmi és gazdasági élet belső világával. A demokrácia sem csupán intézményeket jelent, hanem az intézményeket emberi tartalommal kitöltő kultúrát is. Amibe a társas kapcsolatok, az etikai elvek, a köznapi társalgás módja éppúgy beletartoznak, mint az irodalom, a zene vagy a képzőművészet. Ahogy az úgynevezett michigani munkaközösség mondta: minél szélesebb a kultúra bázisa, annál nagyobb a valószínűsége a társadalmi változásnak.

Különösen fontos itt a demokrácia és a kultúra összefüggése. Nem elég létrehozni a demokrácia intézményes kereteit – azok nem működnek, ha nincsen meg hozzá a demokrácia kultúrája, mert ez esetben hiányzik hozzá a „demokrácia élménye". A demokrácia ugyanis akkor valósul meg, ha az emberek sokaságának mindennapi gyakorlata erősíti meg, ha megtanulnak élni a demokrácia lehetőségeivel. Mivelhogy a modern társadalomban is csak az válik tartós valósággá, amit az emberek millióinak tapasztalatai erősítenek meg.

Voltaképpen ezt értettük mi a „bartóki forradalom" fogalma alatt, ennek módjairól tárgyaltunk, vitatkoztunk Jancsó Miklóssal és a többiekkel, ez határozta meg aztán az életünket. És a történelem azt bizonyítja, hogy errefelé van az igazság.

A hatalom és a kultúra – Dahrendorf megfogalmazásban – egyenlő erőkként komplementer kapcsolatban állnak egymással. Vagyis a hatalomnak nem uralkodnia kell a kultúrán, hanem

építkeznie belőle. A kultúrának pedig nem kell minden pillanatban a hatalomra figyelnie, ellene harcolnia, vagy rákacsintania. Ezt a szintet persze még sehol sem érték el, de a mértékben nagy a különbség.

Most következik a mi sajnosunk. Mindezt az eddigi demokratikus–liberális–baloldali kormányzatok nem fogták fel egészen, a jobboldali kormányzat azonban – éppen ellentétes célok, a tirannia populista alátámasztása érdekében – nagyon is megértette. A magyar jobboldalban kialakult az a gyakorlat, hogy hatalmát a magyar társadalom történelmileg átélt traumáira és vágyaira építse. Egy olyan kultúrát akarnak – nem kiépíteni, mert már megvan, hanem – hatalmi eszközökkel erősíteni, hirdetni és terjeszteni, amely a magyarság felsőbbrendűségének, üldözöttségének, különös elhivatottságának hitén alapul. Jól tudván, hogy aki ebbe a hitvilágba beleáll, az zárójelbe fogja tenni a valódi kérdéseket, a demokráciát, a gazdaság modernizálását, a társadalom kulturális megújulását, és szerepet vállal az álnemzeti álszabadságharc hibás arcvonalában.

A hatalom + kultúra = történelem tétele azt jelenti, hogy hatalom és kultúra komplementer fogalmak, egyik sem lehet abszolút úr a másikon. A hatalomnak támogatnia kell a kultúrát, de nem uralkodhat fölötte. Támogatnia kell, hogy a kultúra autonóm fejlődése egyre szélesebb rétegeket érintsen, egyre többen alakítsák ki magukban azt a magatartást, amely az egyenlőség, szabadság és szolidaritás eszméi alapján egy modern európai társadalomban látja a magyarság társadalmi felzárkózásának lehetőségét. Amely pillanatban a hatalom uralkodni akar a kultúrán, kilép a demokratikus fejlődés útjáról, és belép az autoriter–tirannikus–diktatórikus stílusú uralmi rendszerek mutánsainak sorába.

Ezt tette a centrális erőtér kormánya, sajnos éppen nem dilettáns módon és nem eredménytelenül. (Nem nehéz nem dilettánsnak lenni, több ezer éves gyakorlata van a társadalom kulturális elnyomásának.) Megszólítja mindazokat, akik távol maradtak a demokratikus kezdeményezésektől, akik valamilyen speciális magyar

útban reménykednek. És azokat, akik a magyar feudalizmus szellemének megfelelően felülről várják a mannát és a csodát.

Velük szemben kell egyszerre és együtt építeni a kultúrát és a demokráciát.

A „rendszerváltás" után

1989/90-ben lehetőség nyílt a következmények levonására, a zsákutcából való kitörésre, egy modern Magyarország megteremtésére. Azóta elmúlt több mint húsz év. Az indulásnak azonban most is volt egy nagy hibája. Ahogy a korábbi fellángolások után nem mi választottuk az autokráciát, hanem nemzetközi erők kényszerítették ránk, úgy 1990-ben sem magunk vívtuk ki a demokráciát, hanem ajándékba kaptuk. A második világháború végén a nagyhatalmak Jaltában soroltak be minket a szovjet érdekszférába, a nyolcvanas évék végén Máltán is ők vettek ki belőle.

Ennek folytán a reformtörekvések rendre elakadtak. A politikai társadalom (mindenekelőtt a pártok) a reformoknál fontosabbnak tartotta a hatalom megszerzését és megtartását. A magyar társadalom nagyobb része pedig az elért eredményeket is a magyar csodavárás hagyományaival fogadta.

További sorsunk alakulását ez a belső ellentmondás messzemenően meghatározta.

A MODERN TÁRSADALOM RÉSZRENDSZEREI ÉS EGYMÁSHOZ VALÓ VISZONYUK

A modern civil-polgári gazdaság, társadalom és kultúra természetesen szintén nagy küzdelmek, forradalmak, visszaesések és megújulás útján bontakozott ki – nem egyetlen önmagába zárt folyamatot jelent, hanem több, viszonylag önálló részrendszer egymással szorosan összefüggő erősödését. Ezek a következők: 1. a mindig alakulóban lévő *szabad piaci gazdaság* (a kapitalizmus); 2. az *élő társadalom*, annak közösségei, szervezetei, életmódja, életszín-

vonala; 3. a kettő között közvetítő, a viszonyokat elrendező *állam és politika*, a mind szélesebb körre kiterjedő *demokrácia* és jogállam; és 4. a szó legszélesebb értelmében vett *kultúra*.

Ezeknek a területeknek és rendszereknek megvan a maguk önálló élete, de ezer szállal függnek össze, és együtt határozzák meg a társadalom létének *minőségét*. Ralph Dahrendorf a komplementaritással jellemezte összefüggésüket. Így kapcsolódik egymáshoz a gazdaság és a társadalom életszínvonala. Ha a gazdaság nem tud mind több embert bekapcsolni a felfelé törő ágazatok szerkezetébe, előbb-utóbb válságba kerül, és összeomlik.

John Lukacs ezt úgy jellemezte, hogy a korábbi, a rabszolgaság és a feudalizmus társadalma mindig piramis alakú volt – minél feljebb mentünk a hatalom és a jólét szintjein, annál kevesebb embert találtunk. Ez először a 20. század második felében vált piramisból kupola vagy hagyma alakúvá. Ekkor született meg a „kétharmados társadalom" – de csak a jóléti országokban. Mi mindmáig megmaradtunk az egyharmados állapotban.

A kettő között – mondta Dahrendorf – a *demokrácia* közvetít. Mert csak az válik az egész társadalomban szerves valósággá, aminek erejéről és gazságáról maga társadalom, annak minél több tagja személyesen győződik meg, és amit a saját gyakorlata erősít meg. És hogy ez megtörténjen, ahhoz *kultúra* szükséges – a szó legteljesebb értelmében. Idézhetjük az új amerikai társadalomtudomány híres jelmondatát: Culture + Power = History (kultúra + hatalom = történelem).

Azt pedig már Arisztotelész óta tudjuk, hogy a demokráciát két oldalról fenyegeti veszély: 1. A múlt állapotból, a patriarchalizmus, a rabszolgaság és a feudalizmus patriarchális-hűbéri abszolutizmusából, amit ő *monarchikus* államformának nevezett. 2. A már létező demokrácia ellen új („modern") eszközökkel fellépő új önkényuralom: a *tirannia* felől. A 20. században ezt valósította meg a kor két totalitárius-abszolutisztikus rendszere, a sztálini feudális álkommunizmus és a hitleri fasizmus. (A kettő közötti különbségekre most nem térünk ki.). Az egyik a szociális, a másik a nemzeti (és/vagy „faji") demagógiával toborozza híveit.

Az Európai Unió tagországait ma is két csoportba osztják. Mi ma is a másodikba tartozunk, a lassan fejlődő peremországokhoz, amelyek gazdasága gyenge, csak a lakosság kisebbsége éri el a jóléti szintet. Ez a zsákutcás fejlődés aktuális megfogalmazása. A magyar valóságot – a politikától és a kultúrától kezdve a mindennapi életig – nem lehet úgy tárgyalni, hogy erről elfeledkezzünk. Ez határozza meg valódi vagy vélt sikereinket és tévesztéseinket, bukásainkat egyaránt. Vonatkozik ez a „rendszerváltás" folyamatára és az azóta eltelt lassan negyedszáz évre.

A legjobban Szekfű Gyula híres megállapításával – „Valahol utat tévesztettünk" – jellemezhetjük a magyar helyzetet. Utat tévesztettünk. Nem valahol, nem valamikor és nem valakik egymagukban. Hanem 1990 után ismét és valamennyien. A magyar politikai elit és a magyar társadalom.

Életünknek – az enyémnek is – ez szabta meg kereteit. Átéltem minden oldalát, a reménytől a kiábránduláson át az új reményig és az új kiábrándulásig. Ezt tudván vállalkoztam arra, hogy összeállítsam ezt a könyvet. Nemcsak azért, mert nem lehet ezt elégszer elmondani, hanem mert a kötetben leírt történetek valamilyen módon ennek a zsákutcás történelemnek a válságát tükrözik – a belőle kitörni akaró indulatokkal együtt.

Összefoglalás

Magyarország az elmúlt évszázadokban mindig az európai, majd az euroatlanti centrum félperifériájához tartozott, fejlődése ezért akadt meg folyton a „zsákutca határánál". Amikor az euroatlanti centrum társadalmának kétharmada ért el az akkori lehetőségeknek megfelelő „kétharmados" jóléti szintre, nálunk a félperiférián csak egyharmada. És amikor ott nagy harcok árán megerősödött a civil demokrácia rendszere, a mi demokratikus törekvéseink

megrekedtek, és beleszorultunk egy sajátos félperifériás autoritarizmusba, a félig felvilágosult abszolutizmusba.

Valóban, valahol mindig utat tévesztettünk – vagy vesztettünk. 1989/90-ben mód nyílt a következmények levonására, a zsákutcából való kitörésre, egy modern Magyarország megteremtésére. Azóta elmúlt húsz év. Összegezhetjük: most is csak részlegesen sikerült.

Ezért most már nem elég azt mondanunk, hogy még mindig benne vagyunk a zsákutcában. Ennél is nehezebb a helyzet: a zsákutca végén belefutottunk egy olyan harapófogóba, amelyből nem tudunk kikerülni. Nem mások hibájából, hanem a magunkéból. És ez egyszerre vonatkozik a „politikai erőkre", vagyis a politikát irányító valamennyi pártra, mozgalomra, csoportra – és magára a társadalomra, a népre, a lakosságra, amely nem tudott szembenézni a helyzet súlyával.

Ez a rendszerváltás óta eltelt már csaknem negyedszázad legfőbb tanulsága.

FELÜLNÉZET: A POLITIKA ÚTVESZTÉSE

1990-ben új politikai elit lépett színre az újjáalakuló pártokból, azzal a céllal, hogy európai szintű országot hozzanak létre. Nem készültek fel azonban arra a helyzetre, amelybe a nyilvános politikai életben bekerültek. A volt ellenállók, szabadgondolkozók, baloldali rendszerváltók most a hatalomért való harc részesei lettek.

Tudták, hogy a rendszerváltás nem egyszeri megváltó aktus, reformok hosszú sorát kell hozzá végigvinni. Tudták, hogy áldozatokkal jár, de ezt nem mondták el a társadalomnak. Élni engedték azt a hitet, hogy most egyszerre minden jó lesz. Csak lerázzuk a diktatúrát, és úgy élünk, mint Nyugat-Európában. Fájdalom nélkül üdvözülünk. Csak ránk kell hogy szavazzatok.

A politikai élet megfordult, elindult kifele a zsákutcából, de nemsokára meg is állt. Részeredmények voltak, de valahol megrekedtünk.

A társadalom, a nép nagy tévedése azt volt, hogy az ígéreteket csaknem mindenestül el akarta hinni – és ez a többségnek sikerült is. A magyar lakosság jelentős része ismét a nemzeti szolipszizmus hatása alá került. Táboruk 1990 után egyre növekedett. Egyre jobban érvényesült a csodavárás pszichózisa – az alulról felfelé irányuló autoritarizmus igényének sajátos változata. Ennek új hullámát a Fidesz indította útnak, hogy a tarajára ráülhessen.

Így válhatott valósággá a kegyetlen tény, hogy az elmúlt huszonegy év alatt létrejött ugyan a politika modern-demokratikus társadalom és gazdaság váza, de szerves szövevénye még félig premodern maradt, erős feudális vonásokkal. Ezért a gazdaság sem tud igazán a modern követelmények szerint működni, és ugyanezért megmaradt a társadalom egyharmados szerkezete. Ma is ugyanannyi a gazdag és a szegény ember, mint akkor – csak a gazdagok ma gazdagabbak, a szegények pedig szegényebbek. Ördögi körbe jutottunk: a régiből új zsákutcába, amelyben a centrumnál is élesebben alakul ki az adogató és a reformpolitika ellentéte.

Mindennek következtében az egész politikai életben, minden pártban kialakult két pólus. Az egyiket a hatalomtechnika mesterei alkotják. Ezt neveztem ebben a könyvben is prakticista hatalmi tömbnek (PHT).* A másikat a távlatokban gondolkozó reformisták. Nevezzük őket következetes demokratikus reformerőknek (DRE). A két tömb át meg átfedi egymást, és különböző szerepet visz az egyes pártok működésében.

* A prakticizmust meg kell különböztetni a pragmatizmusról és a racionalizmustól. A (többek közt Dewey által képviselt) pragmatizmus a gyakorlati követelmények racionális elemzését tűzi ki célul, a prakticizmus viszont a haszont és az uralmat. A prakticizmus álracionalizmus. Egy párt és állam vezetésének valóban szüksége van a (Descartes-i, Max Weber-i értelemben vett) racionalizmusra. Baj akkor van, ha ez prakticizmussá válik, csak a hatalom kérdéseire összpontosul, és végső összegében irracionálissá lesz. Mindez megakadályozza, hogy múlt és a jövő elvi kérdéseivel érdemben foglalkozzanak.

A prakticista hatalmi tömb mindenütt uralkodott a pártvezetésben. Nem alkottak külön szervezetet, de számon tartották egymást. Sokan őket követték a holdudvarból is. Végső soron mindig az történt, az erősödött meg, az vált valósággá, amit ők akartak. A következetes demokratikus reformerők mindig kisebbségben maradtak.

Mikor kezdődött ez? Talán amikor az első kormány elfogadta Torgyán József álláspontját, és hamis indokokkal úgy verte szét a termelőszövetkezeteket, hogy tönkretette vele a virágzó mezőgazdaságot. A hatalom csupasz logikája talán ekkor győzött először ekkora horderejű ügyben. Majd amikor Békesi László kidolgozta a reformok legátfogóbb programját, a szocialista párt elnöke – személyi féltékenységből – puccsszerűen leváltotta őt. Igaz, Bokros Lajos hozzákezdhetett, de már későn (mert a reformokat a ciklus elején kell elkezdeni). És aztán neki is mennie kellett, hogy „megnyerjük a választást". (Így lett?) És amikor Orbán Viktor 1998-ban beleült a készbe, és nem a reformokat folytatta, hanem saját klienseit erősítette.

A politikai élet valóban elvesztette az utat. Megfordult ugyan a zsákutcában, indult kifele, de nemsokára meg is állt. Részeredmények voltak, de valahol megrekedtünk.

A MAI HELYZET

A Fidesz abban különbözik, hogy nem a párton belül működik egy külön hatalmi tömb, hanem az maga lett a párt. Nem informálisan, hanem formálisan és egyértelműen vezeti mindmáig egyetlen ember. Nem volt és nincs kialakult, mindhalálig vallott elvi alapjuk, világnézetüket többször váltogatták, és most is váltogatják. Csak abban egyeztek meg, hogy a magyarországi változásokat ők irányítják. Egykori alakuló ülésük előtt egy ideig még arról is szó volt, hogy a reformszocializmust vállalják. Később ezt elvetették, és a liberalizmushoz csatlakoztak. Amikor azonban úgy érezték, hogy a szabad demokraták túlságosan a saját ifjúsági szervezetük

szintjére akarják őket leszorítani, úgy határoztak, hogy inkább megszerzik a jobboldali tömegek támogatását. Sikerült.

A radikális jobboldalnak mégis maradt annyi ereje, hogy önálló szervezeteket hozzon létre. Belső működését nem tudjuk megítélni. A Fideszhez hasonlóan azonban itt sem jönnek létre belső csoportok, mert a hatalmi megoszlás egyértelmű és személyi jellegű.

Ez vezetett oda, hogy 2010-ben új helyzet jött létre. Mint már elmondtam, eddigi történelmünkben a levert forradalmak után mindig a nemzetközi hatalmak döntöttek az autokrácia valamely formája mellett. 1990-ben is így volt, de 2010-ben szabad választással a nép döntött a paternalista abszolutizmus mellett. Ez viszont azt a történelmi lehetőséget adja, hogy valósággá váljék az eddigi álom, és a társadalom maga vívja magának a demokráciát. De ezért még meg kell küzdeni.

Bevezetés az Orbán-kurzushoz

A magyar nemzet évszázadok (voltaképpen Szent István óta) dolgozik és harcol azért, hogy felzárkózzon a fejlett európai országok sorába.

A fejlettség kritériumai módosultak. Szent István a nomád társadalommal szemben a feudalizmust vezette be. Kossuth és Széchenyi a feudalizmussal szemben a polgári társadalomért és a demokráciáért küzdött. A 20. század reformerei és szabadságharcosai a félfeudális, jobboldali és álszocialista autokráciák zsákutcájával szemben a modern demokráciáért és a jóléti társadalomért. Küzdelmünk mindig elbukott vagy megrekedt.

1990 azért történelmünk egyik legfényesebb dátuma, mert akkor nyílt először lehetőségünk arra, hogy tartósan demokráciában élhessünk, és saját akaratunk szerint teremtsük meg a modern Magyarországot.

2010-ben mindez veszélybe került. A kétharmados többséget kapott kormány a demokráciával szemben lépésről lépésre az autokrácia új formáját vezeti be – nem sikertelenül. Cserébe

azt ígéri a társadalomnak, hogy megteremti számára a fejlett világ színvonalán álló jólétet. Ez azonban a modern világgazdaság keretei között az eddigi kormányok által alkalmazott módszerekkel lehetetlen.

Az Orbán-kurzus jellegét és eseményeit történelmi szempontból nézve úgy is jellemezhetjük: *a zsákutca bosszúja*. Nemzetünk legjobbjai az elmúlt évek során nehéz és ha csak félig sikeres, de félig tényleg sikeres küzdelmet folytattak a zsákutcából való kitörés érdekében. Most a múlt minden eleme összefogott annak érdekében, hogy visszazárjon az ördögi körbe.

Orbán Viktor már 2009-es kötcsei beszédében kimondta, hogy hatékonyabbnak tartja a diktatúrát a demokráciánál. Azóta gyakorlatban is ezt teszi. Lépésről lépésre halad ebben az irányban.

Elvitatkozhatunk arról, hogy minek nevezzük az autokráciának általa képviselt formáját. Én – Arisztotelész nyomán – tiranniának vagy felvilágosulatlan abszolutizmusnak szoktam nevezni, mert ebben a kifejezésben benne van a feudális örökségre, a magyar csodavárásra, a hitbizományos hatalomra való támaszkodás. Mások Putyinhoz hasonlítják (például Kornai János), mert Putyinra jobban hasonlít, mint Berlusconira. Ismét mások (egy éppen a kifejezés megalkotójával, Philippe Schmitterrel folytatott beszélgetés során) diktablandának nevezik (kegyeskedő diktatúrának). Vagy szójátékkal viktatúrának. Annyi bizonyos, hogy egyaránt felidézi, sőt szinte karikatúraszerűen foglalja össze a királyi-kormányzói-elsőtitkári autokrácia minden vonását. Legújabban Magyar Bálint „maffiaállamnak" nevezi, Ungvári Rudolf pedig a fasizmussal való összefüggését bizonyítja. Pontosabban azt, hogy Orbán állama a fasizmus „mutánsa". Ami azt jelenti, hogy elkerül minden azonnal észrevehető külső azonosságot, de álruhába csomagolt új formáiban (például a személyi függőségek rendszerében) a fasizmus alaptulajdonságai jelennek meg, a mai időknek megfelelő, új formában.

Most még a diktatúra keményedő korszakánál tartunk. Kérdés, hogy meddig mennek, meddig tudnak elmenni. Térben és időben: milyen messzire és milyen sokáig.

Egyet azonban hozzá kell tennünk. Hadd ismételjem meg:

Történelmünk legtragikusabb vonása, helyzetünk negatív vonásainak legkeményebb meghatározója eddig az volt, hogy – bár sokszor megküzdöttünk érte – mindig vesztettünk, sohasem tudtuk magunknak kivívni a demokráciát. Pedig akartuk 1948-ban, 1919-ben, 1945-ben, 1956-ban, és mindig véres fejjel vertek vissza. Nem magunk vívtuk ki, adományként kaptuk 1990-ben is. Minden bizonnyal ez is szerepet játszott abban, hogy nem tudtunk benne annyit előrehaladni, mint lehetett és kellett volna.

A magyar társadalom, ha úgy tetszik: a magyar nép, a magyar nemzet most sorsfordító esélyt kap. Történelmünkben ugyanis most nyílik először igazi lehetőség arra, hogy a magyar társadalom a saját erejéből, saját akaratából küzdje le a jobboldali abszolutizmust. És hogy megteremtsük a magyar demokráciát.

Úgy legyen!

ıtányi Iván
ebrecen, 1925. július 3.)
ciológus, esztéta, politikus

bb művei:

ánc (1963)
„könnyű műfaj” (1965)
ísodik prométheuszi forradalom (1971)
zösség-közönség (1972)
rsadalom, kultúra, szociológia (1981)
yharmadország (1985)
etikai tudat szerkezete (1986)
ndszerváltástól kormányváltásig (1995)
magyar társadalom kulturális állapota (1997)
zociáldemokrácia jövőképe (1997)
érleg. Itt és most a szociáldemokráciáról (2000)
eativitás és zene (Sági Máriával, 2003)
feudalizmus továbbélése a mai
ıgyarországon (2012)

Vitányi Iván

A küszöbember

ÉLETEM TÖRTÉNETEI HORTHYTÓL ORBÁNIG

látott öregembertől gyakran kérdezik, miért nem
:g élete történetét. Tőlem is sokszor kérdik, miért
:ttem. Mert kevesen vannak ma már, akik mindig
tvonalban küzdötték, vagyis inkább küszködték
ız elmúlt évtizedek nagy fordulatait, 1943/44-et,
ɔt, 1956-ot, akik ott voltak a kádári idők belső
lásának szinte minden szakaszában, az 1990-es
erváltásban és utána a zsenge magyar demokrácia
:nnyi küzdelmében. Részt vettem sok harcban,
ör közel álltam a győztesekhez, de a végén több-
sem nem győztesek, sem nem vesztesek csoport-
:rültem. (Ám a győztesek sem maradtak sokáig
ikön – és akkor kezdődött minden elölről.)"

Vitányi Iván

NORAN LIBRO
www.noranlibro.hu
kiado@noranlibro.hu
www.facebook.com/noranlibro

A KÜSZÖBEMBER

ányi Iván

Vitányi Iván

A KÜSZÖBEMBER

Életem történetei Horthytól Orbánig